

ISSN 0235 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.

РЕЦЕНЗІЇ.

ХРОНІКА.

ДИСКУСІЇ.

СТАТТІ.

•1• 1993

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України, дискусійні питання, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины, дискуссионные вопросы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. Толочко (головний редактор),
В. Д. Баран, В. Ф. Генінг, М. І. Гладких,
В. М. Зубар (відповідальний секретар),
В. І. Кадеев, С. Д. Крижицький
(заступник головного редактора),
О. П. Моця, В. В. Отрощенко,
С. В. Смирнов, В. Н. Станко,
Р. В. Терпиловський, В. М. Цигилик,
Є. В. Черненко

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 2.02.93. Підл. до друку
20.04.93. Формат 70×108¹/16 Папір книж-
ково-журналний. Гарнітура Таймс. Друк.
офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фар-
бовідб. 14,17. Обл.-вид. арк. 14,8. Зам. 980в.

ВПП корпорації УкрНТІ, 252171 Київ 171, вул. Горького, 180.

Друкується за постановою редакційної
колегії журналу.

Редактор Т. Г. Привалова

Художній редактор А. С. Заець

Технічний редактор О. І. Дольницька

Коректори Г. Г. Германенко, Л. О. Ващенко

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1993

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально

Фірма «ДОВІРА»
Київ

З М І С Т

Статті

- 3 ЯНЕВИЧ О. О. Шпанська мезолітична культура
15 ТЕЛЕГІН Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е.
24 ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я
34 ПАВЛЕНКО Ю. В., СМАГУЛОВ Є. А. Гуни напередодні їх вторгнення в Європу

Публікації археологічних матеріалів

- 46 ФІЛКО О. Є. Новий тип дерев'яних чаш у скіфів
54 НОВИЧЕНКОВА Н. Г. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло
66 ЗУБАР В. М. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Таврії
71 ГАРБУЗ Б. Б. Золотий римський медальйон з с. Верхівні
79 ЯЦЕНКО С. О. Костюм вельможного варвара на медальйоні з Верхівні

Дискусії

- 82 РИЧКОВ М. О. «Культурні спільноти» чи «спільноти археологічних культур»?
92 ІВАНОВ А. Ю., КОЛЄВ Ю. І. Зрубний комплекс з роговим «жезлом» із Середнього Заволжя
101 ОТРОЩЕНКО В. В. Клейноди зрубного суспільства

Нові відкриття і знахідки

- 110** МИХАЙЛОВ Б. Д. Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї
- 115** ЛЕЙПУНСЬКА Н. О., НАЗАРЧУК В. І. Нова знахідка монети Емінаса з Ольвії
- 120** СОН Н. О., НАЗАРОВ В. В. Знахідки римської аброї в Тіплі та Ольвії
- 124** ПУЗДРОВСЬКИЙ О. Є. Поховання I—II ст. н. е. з Неаполя Скіфського
- 126** УШАКОВ С. В. Пізньоантичний та ранньовізантійський впливи на культуру населення Південно-Західного Криму

До методики археологічних досліджень

- 130** КОРНІЄНКО П. Л. Креслярська та фотографічна фіксація археологічних об'єктів

Рецензії

- 140** ДЕМИДЕНКО Ю. Е., КУЛАКОВСЬКА Л. В. P. Allsworth-Jones. *The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*
- 144** ОРЛОВ Р. С. Balint Csanad. *Südungarn im 10. Jahrhundert // Studia Arheologika XI.* — Budapest, 1991. — 228 s.
- 146** ХАЛІКОВ А. Х. Ch. Balint. *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10. Jahrhundert // Böhlau Verlag.* — Wien-Köln, 1989
- 148** ПІТРАШЕНКО В. О. Urszula Maj. «*Stradow, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnosredniowieczna*»

Хроніка

- 150** Пам'яті Миколи Миколайовича Чередниченка
- 151** ЯКОВЕНКО Е. В. Керченський музей старожитностей
- 154** Про роботу спеціалізованої Ради Інституту археології АН України у 1991 р.
- 155** КРОТОВА О. О. Другий симпозіум палеолітознавців

СТАТТІ

ШПАНСЬКА МЕЗОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

О. О. Яневич

Стаття присвячена виділенню нової мезолітичної культури півдня України. Наводиться характеристика її крем'яної індустрії, встановлюються хронологія, генетична база, культурна належність.

Схема культурно-хронологічного поділу мезоліту Криму є одною з найдосконаліших у Східній Європі. Вона створювалась протягом майже шести десятиліть кількома поколіннями дослідників. Сучасна узагальнена схема включає наступні культурні явища: ранньомезолітичну шан-кобинську культуру (шари 6 та 5 Шан-Коби, шари 6 та 5 Фатьма-Коби, Буран-Кая та ін.); пізньомезолітичну мурзак-кобинську культуру (Мурзак-Коба, шари 3 та 2 Шан-Коби, Ласпі 7 та ін.); кукрекську культуру з двома етапами — ранньомезолітичним (нижній шар Вишенного I) та пізньомезолітичним (Кукрек, Домчі-Кая, Іванівка та ін.); ранньомезолітичні свідерські пам'ятки (Сюрень II, Буран-Кая III та ін.) тощо¹.

Дослідження останніх років та аналіз вже існуючих джерел дозволяють доповнити культурно-хронологічну схему мезоліту Криму новим явищем — шпанською культурою. Підставою для її виділення є суттєві техніко-морфологічні відмінності комплексів (середній шар Шпан-Коби, шари 4 та 3 Шан-Коби, Су-Ат III, Олексіївська Засуха та ін.) від комплексів названих вище культурних явищ Криму. Особливо специфічні набори мікролітів цих пам'яток, тобто знарядь, які, на думку багатьох фахівців, є культуровизначальними². Так, притаманні даній групі пам'яток вістря з мікрорізцевим сколом, платівки та вістря з притупленим краєм, сформованим крутою обрубуючою ретушшю, видовжені асиметричні трикутники, також сформовані крутою ретушшю, не характерні для жодної з мезолітичних культур Криму. Вони повністю відсутні в пам'ятках шан-кобинської, мурзак-кобинської, кукрекської та свідерської культур. Щоправда, в кукрекських комплексах є платівки з притупленим краєм, а в мурзак-кобинських — видовжені асиметричні трикутники, але вони виготовлені на тонких правильних платівках за допомогою дрібної краєвої ретуші і суттєво відрізняються від аналогічних знарядь шан-кобинських комплексів.

Найповніше дане культурне явище репрезентує комплекс середнього шару Шпан-Коби, який залягав у чудових статиграфічних умовах і представлений всіма категоріями знарядь. Оскільки він був досліджений лише в 1988—1989 рр. і ще не введений до наукового обігу, зупинимося на його розширеній характеристиці.

Стоянка Шпан-Коба була відкрита розвідкою С. А. Трусової в 1925 р., у довоєнний час О. М. Бадером там був поставлений шурф, а в 1988—1989 рр. проводились розкопки під керівництвом автора на загальний площа 30 кв. м. Пам'ятка розташована на Долгоруківській яйлі, в гроті східної орієнтації ши-

риною 15 та глибиною 5 м. Стоянка багатошарова, на ній зафіксовано при-найні п'ять культурних шарів, в тому числі пізнього, середнього та раннього мезоліту. Середньомезолітичний культурний шар залягав на глибині 0,8—1,4 м від поверхні в темно-червоному суглинку з великою домішкою щебеню. Щоправда, в чистому вигляді ці відклади простежувались лише в нижній частині, у верхній же, внаслідок домішок вугілля та золи чотирьох розташованих одне над одним вогнищ, вони мали темно-сірий колір. Від пізнього, ранньомезолітичного, та верхнього, пізньомезолітичного шарів середньомезолітичний був відокремлений стерильними прошарками глини потужністю 10—15 см. Археологічні матеріали шару представлені крем'яним комплексом, остеологічними матеріалами, карбонізованими залишками рослин та ін.

Крем'яний комплекс середньомезолітичного шару налічує 884 вироби, в тому числі п'ять нуклеусів, їх уламків та заготовок, 14 ребристих, 11 поперечних відколів підживлення нуклеусів, 5 різцевих відколів, 215 виробів з вторинною обробкою, 249 платівок та 385 відщепів без ретуші. Весь кремінь, що правив за сировину, безумовно принесений з передгір'їв, за 15—20 км навколо стоянки виходи кременю відсутні. Можливо, цим пояснюється нечисленність нуклеусів. Цілий нуклеус у комплексі тільки один. Він двоплощадний, має дві площини відколювання на протилежних сторонах з негативами правильних платівок (рис. 2, 33). Є також уламок піраміdalного нуклеуса та три авіважі. Уявлення про характер розколювання певною мірою можуть доповнити платівки. Основна їх маса шириною 9—15 мм, з поганою огранкою, знята з одноплощадних нуклеусів.

Найбільш показовим та специфічним для мезоліту Криму є склад мікролітів комплексу. Своєрідності йому надає домінування вістер з мікрорізцевим відколом та мікролітів з притупленим краєм. Вістря з мікрорізцевим відколом представлені двома типами. До першого належать три вироби із зламаною основою, виготовлені на досить широких платівках (рис. 1, 1—3), мікрорізцевий відкол у обох з них нанесений на базальній частині заготовки і в одного — на дистальній. Другий тип складають три вістря суатського типу з основою, ретушованою у вигляді виїмки (рис. 1, 4, 5). У цього типу вістер, на відміну від першого, мікрорізцевий відкол нанесений виключно на дистальному кінці платівок. Технологічними відходами виробництва вістер є п'ять мікрорізців на базальних частинах платівок (рис. 1, 31—35, 37), один на дистальному та один мікрорізець-підправка (рис. 1, 29). Мікроліти із затупленим краєм виготовлені на досить широких платівках за допомогою крутої, подекуди зустрічної ретуші, якою знято близько третини платівок-напівфабрикатів. Вони представлені вісімома платівками (рис. 1, 15—18, 22—25), одна з яких — поламана (рис. 1, 16). За допомогою стрімкої обрубоючої ретуші виготовлено також шість видовжених асиметричних трикутники (рис. 1, 7, 11, 13, 19, 20, 30), у трьох з яких збереглася лише основа (рис. 1, 19, 20, 30). Цікавою деталлю оформлення черевця одного з трикутників є підтеска, якою знято відбивний горбик (рис. 1, 13). До незакінчених мікролітів із затупленим краєм належить платівка із виїмкою на кінці, оформленою за допомогою стрімкої ретуші. Частина мікролітів із затупленим краєм має сліди використання у вигляді вищербин та різцевих відколів (рис. 1, 10, 23). Інші типи мікролітів представлені платівкою із зубцями на одній з сторін та ретушованим кінцем (рис. 1, 28), двома типовими платівками із зрізаним ретушшю кінцем (рис. 1, 8, 40), однією платівкою із скоченим базальним кінцем (рис. 1, 12), яка може бути незакінченим трикутником, незакінченим азільським сегментом (рис. 1, 36), двома свідерськими наконечниками із характерним підтесуванням черевця, один з яких незакінчений (рис. 1, 14), а другий — обламаний.

Скребачок у комплексі — 32. Домінуючі серед них — кінцеві на платівках та платівчастих відщепах (рис. 2, 1—24, 26—28), їх — 27, у тому числі одна дубльована (рис. 2, 15) та одна стрільчасти комбінована з різцем (рис. 2, 28). Скребачок на відщепах — 5, вони різноманітні за формою, мають по кілька робочих країв, інколи виїмчастих (рис. 2, 29, 30). Скобель з виїмчастим робочим краєм на кінці платівки — один (рис. 2, 25). Різці представлені п'ятнадцятьма виробами, в тому числі 13 — на платівках. Основний тип

різців на платівках — кутові, їх — 8 (рис. 1, 44), кутових білатеральних — 3 (рис. 1, 42, 45, 46), боковий — один, боковий білатеральний також один (рис. 1, 43). Різців на відщепах — лише два, один серединний (рис. 2, 31) та один з різцевими відколами, нанесеними з природної площинки (рис. 2, 32). Відходами виготовлення різців є 5 різцевих відколів. Серед інших виробів з вторинною обробкою в комплексі є 2 проколки (рис. 1, 21, 26), 116 платівок та 11 відщепів із ретушшю.

Виразні ознаки комплексів типу середнього шару Шпан-Коби є в багатьох інших мезолітичних стоянках Криму як у гірській, так і в рівнинній частині: Шан-Кобі (шари 4 та 3), Фатъма-Кобі (шари 4, 3, 2), Су-Аті III, Ала-Чуку, Балін-Коші, Фронтовому III та ін. На жаль, всі перелічені пам'ятки

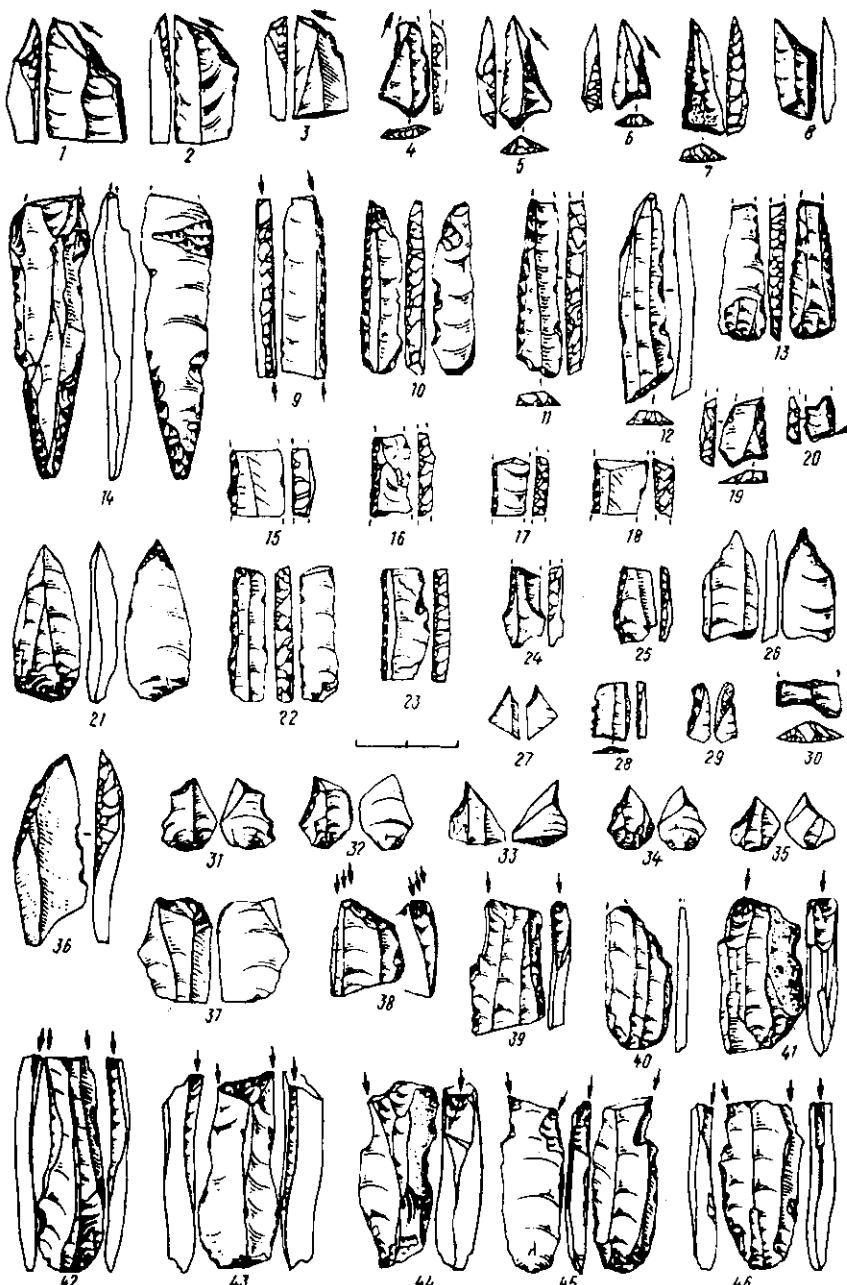

Рис. 1. Крем'яні вироби середнього шару Шпан-Коби (1—46).

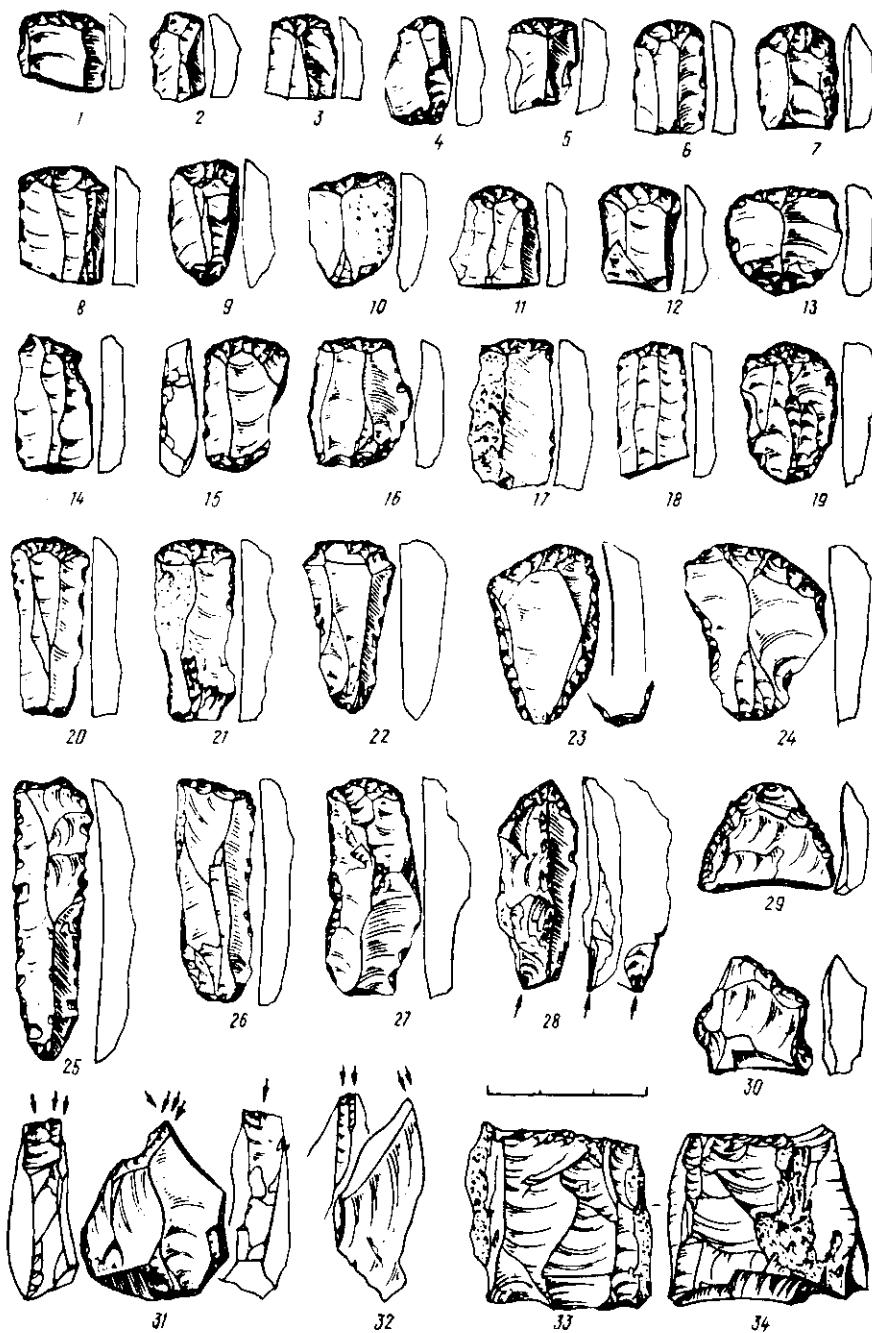

Рис. 2. Крем'яні вироби середнього шару Шпан-Коби (1—34).

мають або погані умови залягання знахідок (Шан-Коба, Фатьма-Коба), або зруйнований культурний шар, і при цьому містять різнокультурні матеріали. Але мікроліти комплексів типу Шпан-Коби, як відзначалось, дуже специфічні, вони не притаманні жодній з мезолітичних та неолітичних культур Криму. Тому комплекси шпан-кобинського типу досить добре виділяються в змішаних колекціях типологічно, але, на жаль, тільки в мікролітичній частині. Інші категорії знарядь, зокрема скребачки та різці, за своїми морфологічними ознаками збігаються з виробами цілої низки мезолітичних та неолітичних культур і в змішаних колекціях визначити їх належність дуже складно чи навіть неможливо, у зв'язку з чим ми їх не розглядаємо.

У четвертому шарі Шан-Коби, який містить ранньомезолітичні гірсько-кримські матеріали*, до комплексу типу середнього шару Шпан-Коби з мікролітів належать: 4 вістря з мікрорізцевим відколом та обламаною основою (рис. 3, 1—3), 3 низькі асиметричні трикутники із жалом, сформованим мікрорізцевим відколом (рис. 3, 4—6), 3, мабуть, таких трикутники, але із зламаним жалом (рис. 3, 7—9), довгий трикутник з мікрорізцевим відколом на кінці (рис. 3, 10, 11), платівка із ретушованим краєм та кінцем — уламок

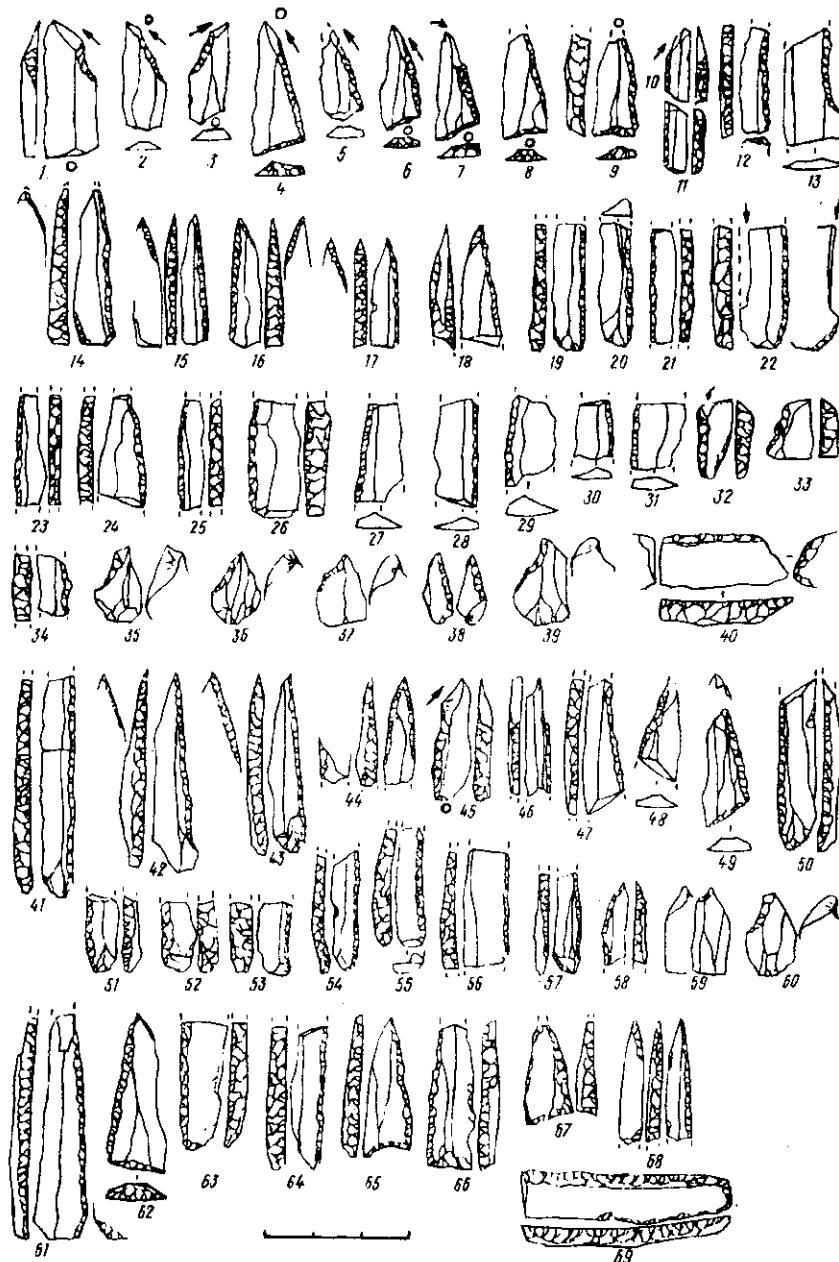

Рис. 3. Крем'яні вироби четвертого шару Шан-Коби (1—40); третього шару Шан-Коби (41—60); третього шару Фатъма-Коби (61—64); четвертого шару Фатъма-Коби (65—69).

* Колекція Шан-Коби зберігається в МАЕ АН Росії, №№ 5369, 5387, 5465.

трикутника або вкладня (рис. 3, 12). Серед мікролітів із затупленим краєм — 5 вістер з одним затупленим краєм та жалом, доведеним протилемною пологою ретушшю (рис. 3, 14—18), та 26 досить широких платівок із затупленим краєм, сформованим обрубуючою, подекуди протилемною ретушшю (рис. 3, 13, 19—34). Особливої уваги заслуговує масивна та широка платівка із затупленим краєм та кінцем (рис. 3, 40). Відходами виробництва мікролітів є мікрорізець-підправка (рис. 3, 38), 3 мікрорізці на головках платівок (рис. 3, 35, 36, 39) та 2 на кінцях (рис. 3, 37).

Шпан-кобинські мікроліти з третього шару Шан-Коби залягали разом із пізньомезолітичними гірсько-кременевими (мурзак-кобинськими) матеріалами. Вони не такі різноманітні за типологією, як в попередньому шарі, але також численні. Це — короткий асиметричний трикутник (рис. 3, 49), платівка із затупленим краєм та мікрорізцевим відколом на кінці (рис. 3, 45), 3 вістря із затупленим краєм (рис. 3, 42—44), 22 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 41, 46—48, 50, 58), мікрорізець на головці (рис. 3, 60) та мікрорізець на кінці платівки (рис. 3, 59).

У Фатъма-Кобі^{*} невеличкий набір шпан-кобинських мікролітів походить з четвертого та третього шарів, де основними комплексами є мурзак-кобинські. Це — короткий асиметричний трикутник із зламаним кінцем (рис. 3, 66), 3 довгі асиметричні трикутники (рис. 3, 62, 65, 67), один з яких має виймку в основі (рис. 3, 65), 2 типові вістря із затупленим краєм та протилемною ретушшю на кінці (рис. 3, 61, 68), 2 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 63, 64), масивна платівка із затупленим краєм та кінцем (рис. 3, 71).

Серед пам'яток із зруйнованим культурним шаром найбільш численні та різноманітні мікроліти виділених комплексів в колекції Су-Ату III**. Вістря з мікрорізцевим відколом представлені в ній шістьма виробами із зламаною основою (рис. 4, 1—5) та чотирма суатського типу (рис. 4, 6—8). Є також один виріб, що за формою нагадує суатське вістря, але має незаретушоване жало (рис. 4, 9). Трикутників — 4 (рис. 4, 23—26), в тому числі 2 з мікрорізцевими відколами на кінцях (рис. 4, 23, 24) та один обламаний (рис. 4, 26). Вістер із затупленим краєм — 9. Це — типові для шпан-кобинських комплексів вироби з одним ретушованим краєм та жалом, підправленим дрібною ретушшю (рис. 4, 16—18). Платівок із затупленим краєм — 99. Вони також типові, сформовані за допомогою кругої, як правило, зустрічної ретуші (рис. 4, 10—15, 19—22), іх відмінна риса — мікролітичність. До відходів виробництва належать 12 мікрорізців на головках (рис. 4, 27—29) та 11 мікрорізців на кінцях пластин (рис. 4, 30), 5 псевдомікрорізців (рис. 4, 31) та 5 виробів мікрорізцевого браку.

Цікавим та показовим є склад мікролітів з мікрорізцевим відколом та затупленим краєм в різнокультурній колекції Олексіївської Засухи***. До нього належать 2 досить масивних вістря з мікрорізцевим відколом та обламаною основою (рис. 4, 46, 47), 3 зламаних трикутники (рис. 4, 41, 48, 49), один з яких має гостроскошенну основу (рис. 4, 48), один, можливо, незакінчений трикутник (рис. 4, 50), 4 вістря (рис. 4, 40, 52) та 8 платівок із затупленим краєм. Мікрорізців — 14; 7 на головках (рис. 4, 53), 6 на кінцях платівок (рис. 4, 44) та один мікрорізець-підправка (рис. 4, 45).

Невеликим, але також виразним є набір шпан-кобинських мікролітів Фронтового III, колекція якого містить також кукрекські матеріали****. Його складають низький асиметричний зламаний трикутник (рис. 4, 38), вістря з мікрорізцевим відколом та зламаною основою (рис. 4, 36), 3 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 34, 35), 1 мікрорізець на головці (рис. 4, 37) та 2 на кінцях платівок (рис. 4, 32, 33).

У колекції Ала-Чука, яка містить також ранньомезолітичні та кукрекські

* Колекція Фатъма-Коби за № 363 з фондів ІА Н України.

** Колекція Су-Ату III зберігається в ІА Н України.

*** Колекція Олексіївської Засухи за № 390 зберігається в фондах ІА Н України.

**** Опрацювані колекції Фронтового III з фондів ІА Н України (№ 476) та Керченського історичного музею (№ 124).

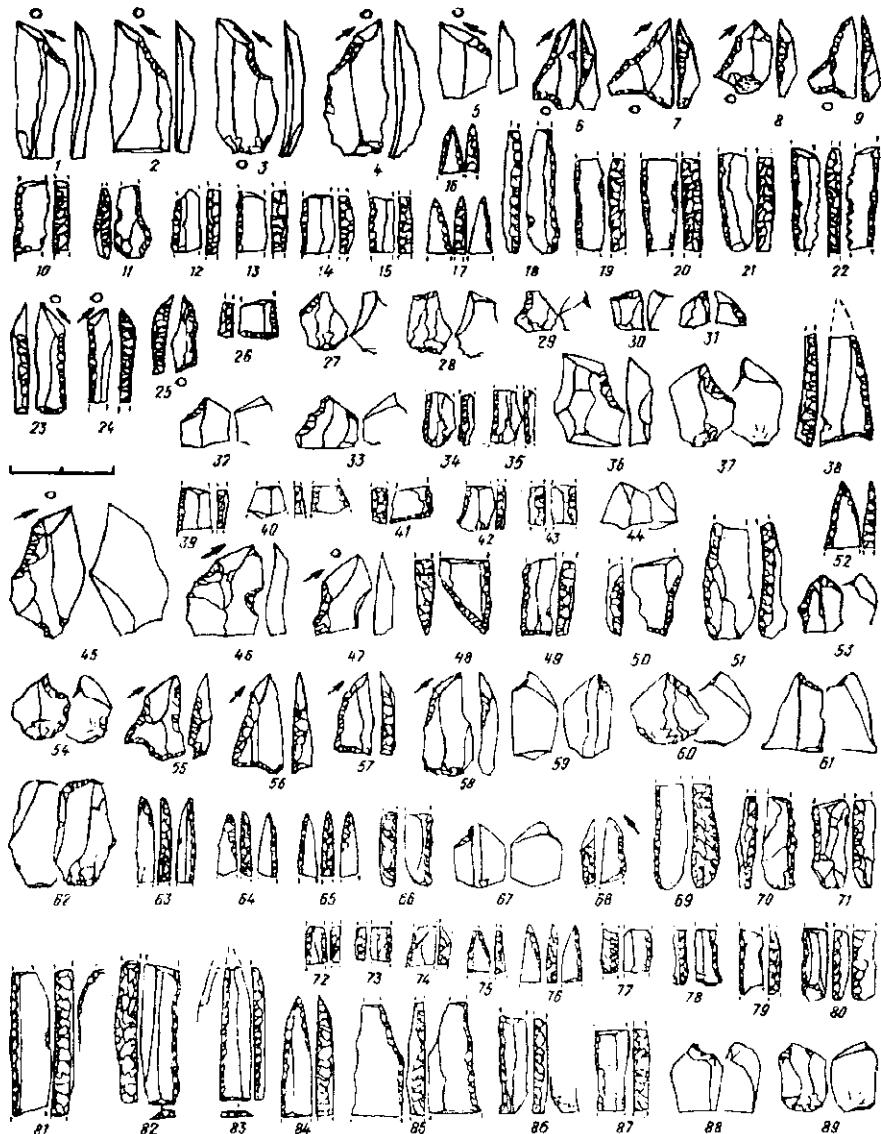

Рис. 4. Крем'яні вироби Су-Ату III (1—31); Фронтового III (32—38); Олекіївської Засухи (39—53); Лугового I (54, 55); Ленінського I (56—61); Балін-Кошу (62—71); Ала-Чука (72—89).

матеріали, мікроліти шпан-кобинського типу представлені тільки виробами із затупленим краєм та мікрорізцями. Це — зламаний трикутник на правильній платівці (рис. 4, 83), 2 платівки із затупленим краєм, ретушованим та зламаним кінцями (рис. 4, 82), можливо, теж уламки трикутників, 4 вістрия (рис. 4, 75, 76, 81, 84) та 26 платівок із затупленим краєм (рис. 4, 72—74, 77—80, 86, 87), 2 мікрорізці на головках (рис. 4, 89) та 1 на кінці платівки (рис. 4, 88), 3 вироби мікрорізцевого браку тощо. В колекції є також псевдомікрорізці, пов'язані з виготовленням сегментів ранньомезолітичного комплексу стоянки. У зв'язку з цим не виключено, що окрім мікрорізці та-ж можуть належати до цього комплексу.

З різноманітної колекції Балін-Кошу* походять платівка із затупленим краєм та мікрорізцевим відколом на кінці (рис. 4, 68), 7 типових вістрия із

* Опрацювані колекції Балін-Кошу зібрані О. О. Віснівською та Ю. Г. Колосовим. Зберігаються в фондах ІА АН України.

затупленим краєм та підправленим жалом (рис. 4, 63—65), 35 платівок із затупленим красм (рис. 4, 66, 69—72), 1 мікрорізець на головці (рис. 4, 62) та 1 на кінці платівки (рис. 4, 67), 5 виробів мікрорізцевого браку тощо. Слід відзначити також серію правильних мікроплатівок із затупленим краєм, які за морфологічними ознаками займають проміжну позицію між типовими шпанськими платівками із стрімкою обрубуючою ретушшю та кукрекськими мікроплатівками з похилою ретушшю, що також є в колекції.

Нарешті, окремі мікроліти шпанських типів — вістря з мікрорізцевим сколом, вістря та платівки із затупленим краєм та мікрорізці — є в багатьох інших мезолітичних та неолітичних пам'ятках Криму: Фронтовому I (рис. 4, 57—61), Ленінському I (рис. 4, 54, 55), Калам-Баїр II, Луговому I та ін.

Отже, разом з повним комплексом середнього шару Шпан-Коби відомо принаймні 12 стоянок, в колекціях яких є комплекси мікролітів культури, що виділяється. Їх аналіз дає можливість скласти хоча б загальне уявлення про характерні риси кам'яних комплексів шпанських пам'яток та виділити найбільш характерні для них типи мікролітів. В наборі мікролітів шпанських комплексів, безумовно, домінують вістря з мікрорізцевим відколом, асиметричні видовжені трикутники, вістря та платівки із затупленим красм. Вістря з мікрорізцевим відколом представлені двома типами. До першого належать вістря із зламаною чи природною основовою. За техніко-морфологічними ознаками вони тотожні яниславицьким³. Кримські вістря відрізняються розташуванням мікрорізцевого відколу не тільки на головках платівок-напівфабрикатів, але і на їх кінцях, а не здебільшого на головках платівок, як у класичних яниславицьких вістер Польщі та північної частини України⁴. Другий тип вістер з мікрорізцевим відколом представлений виробами скорочених пропорцій і ретушованою у вигляді виймки основовою (рис. 1, 4—6; 4, 6—9, 55—57). За своїми морфологічними ознаками вони стали, але не збігаються з жодним із раніше виділених типів вістер з мікрорізцевим відколом. Поширені лише в Криму, що дозволяє виділити їх в окремий суватський (за місцем першої знахідки в Су-Аті III) тип вістер. Трикутники шпанських комплексів — видовжені, асиметричні, з тупо- чи прямошкошеною основовою — тип дуже поширений в мезоліті Європи. За розмірами та пропорціями їх можна поділити на три підтипи: масивні видовжені (рис. 1, 7, 11, 13; 3, 62, 66; 4, 38), масивні дешо коротші (рис. 3, 69) та маленькі видовжені (рис. 4, 10, 11, 23, 25). Багато трикутників мають мікрорізцевий відкол на кінці (рис. 3, 4—6; 4, 23, 24, 57), що характеризує технологію їх виготовлення. Найбільш сталим типом вістер з притупленим краєм є однотипні граветоподібні вироби, які мають один край (оброблений стрімкою, як правило, зустрічною ретушшю) та жало, доведене з черевця похилого протилежною ретушшю (рис. 3, 14—17, 68; 4, 10, 17, 63—65). Платівки з притупленим красм мають один оброблений стрімкою протилежною ретушшю край та обламані чи природні кінці (рис. 1, 9, 10; 3, 19, 34, 63, 64; 4, 9, 22). Вони різняться між собою шириною, причому в одних комплексах всі платівки або широкі, або вузькі, що, на наш погляд, є хронологічним покажчиком. Інші типи мікролітів, які зустрічаються в шпанських комплексах (свідерські наконечники, геометричні мікроліти та ін.) є інокультурними елементами.

Для пам'яток, що виділяються, судячи зі складу платівок середнього шару Шпан-Коби, характерні платівки середніх розмірів із досить поганим огрануванням, отримані з одноплощинних нуклеусів. Платівки є основним напівфабрикатом при виготовленні як мікролітів, так і інших категорій знарядь. Домінування в середньому шарі Шпан-Коби кінцевих скребачок, кутових та серединніх різців на платівках дає підстави припускати, що ці типи притаманні культурі, що виділяється.

Хронологія пам'яток шпанської культури добре фіксується їх стратиграфічним положенням та отриманими за допомогою радіокарбонного методу абсолютночними датами. Певні відмінності окремих комплексів у морфології мікролітів, їх якісному та кількісному складі тощо дозволяють припускати еволюцію шпанських комплексів.

Найдавнішими за своїм стратиграфічним положенням є комплекси четвертого шару Шпан-Коби та середнього шару Шпан-Коби. Комплекс четвер-

того шару Шан-Коби, нагадаємо, залігає разом з пізніми шан-кобинськими («азільськими») матеріалами та найпізнішими в багатошарових кримських пам'ятках свідерськими наконечниками. Останні дають можливість співставляти цей шар з хронологією свідерської культури та відносити його, принаймні, до пребореалу⁵. Безумовно, бореальним часом датується комплекс середнього шару Шпан-Коби. Для нього отримана дата по С₁₄ 9150±150 років тому (ГИН 6276). Ще одна дата отримана для верхнього пізньомезолітичного шару, який перекривав шпан-кобинський, — 8240±150 років тому (ГИН 6277). Підтверджуються абсолютні дати і стратиграфічним положенням середнього шару Шпан-Коби. Він піdstilaється шаром з шан-кобинськими матеріалами, а перекривається шаром з мурзак-кобинським комплексом. Нагадаємо, мурзак-кобинська культура на піdstavі радіокарбонних дат, фауністичних та палеоботанічних комплексів датується другою половиною бореалу та першою половиною атланкумуб. Комpleksi четвертого шару Шан-Коби та середнього шару Шпан-Коби є і найархаїчнішими за морфологією та складом знарядь. Мікроліти із затупленим красм в них — масивні та широкі. Середня ширина платівок із затупленим краєм становить: для комплексу четвертого шару Шан-Коби — 8,3 мм, а для середнього шару Шпан-Коби — 9,2 мм. Ці комплекси характеризуються також великою кількістю вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників і незначною кількістю мікролітів із затупленим красм.

Другою половиною бореалу — початком атлантикуму датується комплекс третього шару Шан-Коби, який залігав разом з мурзак-кобинськими матеріалами. Для нього характерні менша, ніж у двох попередніх комплексах, ширина платівок із затупленим краєм (в середньому — 6,6 мм) та менша питома вага в мікрокомплексі трикутників. Відсутність вістер з мікрорізцевим відколом с, мабуть, випадковою. Можливо, цим часом датуються шпанські мікроліти з четвертого та третього шарів Фатьма-Коби, які також досить архаїчні і залігали разом з мурзак-кобинськими комплексами. За морфологією мікролітів та їх співвідношенням між собою до цих комплексів примикають також Олексіївська Засуха та Фронтове III. Так, в Олексіївській Засусі досить висока питома вага вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників, а ширина платівок з притупленим краєм дорівнює 7,1 мм.

Хронологію решти комплексів встановити важко. Лише мікролітизація платівок із затупленим краєм Су-Ату III (6,1 мм) та Балін-Кошу (5,7 мм) і дуже висока питома вага їх по відношенню до вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників дають піdstavі відносити комплекси цих пам'яток до ще пізнішого часу, найімовірніше, до початку або середини атлантикуму. Отже, вірогідно, що виділені комплекси з'явились ще наприкінці пребореалу або на початку бореалу та існували протягом всього бореалу та початку атлантикуму.

Ареал культури, що виділяється, очевидно, виходив за межі Кримського півострова і охоплював також Нижню Наддніпрянщину. Зокрема, виразні комплекси мікролітів шпанських типів знайдені серед ранньомезолітичних поховань дніпрових могильників — Волоського, Василівського першого та Василівського третього. Це — асиметричні видовжені трикутники з мікрорізцевими відколами на кінцях, вістря та платівки з стрімкою притуплюючою ретушшю⁷. Проявами впливу шпанської культури в Західному Причорномор'ї та Надпоріжжі є також типове суатське вістря з мікрорізцевим відколом та ретушованою увігнутутою основою зі стоянки Кінецьпіль⁸ та, можливо, вістря з мікрорізцевим відколом з пізньомезолітичних кукрекських стоянок Ігрень 8, Попів Мис, Терлянська Круча та ін.⁹

Походження шпанської культури можна визначити поки що лише попередньо. Виразні граветські риси частини мікролітів, зокрема видовжених асиметричних трикутників, вістер та платівок з притупленим краєм, вказують на її епіgravetську генетичну основу. Найімовірніше, формування шпанської культури відбувалося на основі місцевих епіgravetських фіналнопалеолітичних пам'яток Північного Причорномор'я та Криму. Піdstavою для такого припущення є наявність в регіоні потужного шару пам'яток епіgravetського кола з подібними до шпанського наборами мікролітів із затупленим краєм та ранніми проявами мікрорізцевої техніки¹⁰. Можливо, шпанська культура має

безпосередній генетичний зв'язок з пам'ятками типу Вишенне II в Криму, для яких характерні видовжені трикутники, вістря та платівки із затупленим краєм, випадки використання мікрорізцевої техніки тощо. Пам'ятки цього типу контактиують з шпанськими хронологічно: техніко-морфологічні ознаки мікрокомплексів, стратиграфічні умови залягання культурних шарів та палеомагнітне датування дозволяють відносити їх до заключних етапів фіналу плеістоцену¹¹.

Крем'яна індустрія шпанської культури репрезентує в Криму та Північному Причорномор'ї безумовно новий варіант розвитку мікролітичної техніки фінального палеоліту та мезоліту. Досі в регіоні були відомі лише культури з геометричними мікролітами (шан-кобинська, мурзак-кобинська, гребеніківська та ін.), вістрями на платівках (свідерська) та вкладнями-мікроплатівками (кукрекська). Крем'яна індустрія шпанської культури була спрямована на виготовлення слабкогеометричних та негеометричних вістер і вкладнів за допомогою притупляючої ретуші та мікрорізцевої техніки. Вона має численні аналогії за межами Північного Причорномор'я. Індустрії, подібні шпанській, з'являються ще в фіналі палеоліту, разом з поширенням мікрорізцевої техніки, і існують протягом всього мезоліту. Наприклад, маглемозька культура Західної Прибалтики¹², Максимоніс Східної Прибалтики¹³, яниславицька культура басейнів Вісли, Німану та Дніпра¹⁴, почасти комплекси середніх шарів Франхті в Північній Греції¹⁵. Для мікролітичних комплексів цих культур, як і для шпанської, також притаманні вістря з мікрорізцевим відколом, трикутники, різноманітні вістря та вкладні з притупленим краєм тощо. Подібність таких різних за хронологією та територіальним розташуванням культур, як шпанська, маглемозька, Максимоніс та Франхті, безумовно, має конвергентний характер і обумовлена принадлежністю їх до одного варіанту розвитку мікролітичної техніки.

Складніше пояснити подібність мікрокомплексів шпанської та яниславицької культури. Можливо, вона також конвергентного походження, проте обидві культури дуже близькі територіально; шпанська має більш ранній вік, а яниславицька — більш розвинену індустрію.

Ці обставини дозволяють припускати генетичний взаємозв'язок між шпанською та яниславицькою культурами. Нагадаємо, проблема генези яниславицької культури вирішується неоднозначно. С. К. Козловський (в ранніх працях)¹⁶, Р. К. Римантене¹⁷, Л. В. Кольцов¹⁸, Л. Л. Залізняк¹⁹, О. Ф. Гопелик²⁰ дотримуються точки зору щодо її західного, маглемозького походження. Г. Веськовська²¹ та С. К. Козловський (в пізніх працях)²², навпаки, відзначають її південні та південно-східні генетичні зв'язки. С. К. Козловський вказує при цьому також на місцевий субстрат²³.

Пам'ятки шпанської культури дозволяють значно розширити аргументацію другої групи авторів. Раніше основним доказом генетичних зв'язків яниславицької культури Причорномор'я були досконала пластинчаста техніка та правильні симетричні трапеції. Після відкриття Шпан-Коби до числа аргументів південно-східного походження яниславицької культури можна включити також інші культурознайчальні мікроліти: вістря з мікрорізцевим відколом та асиметричні видовжені трикутники. Слід також відзначити, що спільні риси зі шпанською культурою більше простежуються саме у східного, рудоострівського варіанту яниславицької культури басейну Дніпра²⁴ та пам'яток типу хут. Шевченкового басейну Сіверського Дінця, теж пов'язаних з яниславицькою культурою²⁵. Зокрема, спільними для шпанської культури та рудоострівського варіанту яниславицької культури є відносно слабкий розвиток пластинчастої техніки, значна кількість в мікронаборі вістер з мікрорізцевим відколом, поодинокість трикутників, відсутність маглемозьких трикутників з трьома ретушованими боками та чотирикутників, домінування кінцевих скребачок та ін. Пам'ятки типу хут. Шевченкового з шпанською культурою зближають велика кількість платівок з притупленим краєм, малочисельність трикутників та трапецій, домінування скребачок та різців на платівках тощо.

Між шпанською та яниславицькою крем'яними індустріями є і значні відмінності в технології обробки кременю, морфології знарядь та їх складі. На-

самперед, для яниславицької культури загалом притаманна розвиненіша пластиначаста техніка. Отримання більш правильних платівок в яниславицькій індустрії дало можливість застосовувати при виготовленні мікролітів не стрімку, подекуди протилежну ретуш, характерну для шпанських мікролітів, а більш похилу, та досягти досконалішої мікрорізцевої техніки. Мікролітізація платівок, очевидно, визначила ширше використання в яниславицькій крем'яній індустрії, на відміну від шпанської, відщепів як заготовок для скребачок та різців. Нарешті, в яниславицьких комплексах є трапеції та сокири, які відсутні в колекціях шпанських пам'яток. Проте ці типи знарядь мають транскультурний характер. Отже, загалом відміні між шпанською та яниславицькою крем'яними індустріями не виходять за межі єдиної технологічної системи, а відображають, скоріше, різні стадії в її розвитку, е ознакою зональної належності культури (сокири) або її хронологічного положення (трапеції).

Відзначаючи можливі південно-східні генетичні зв'язки яниславицької культури з шпанською, ми, при цьому, не заперечуємо її північно-західні, маглемозькі генетичні корені. Докази на користь маглемозького походження яниславицької культури переконливи. Основні культуровизначальні яниславицькі вироби, такі як клиноподібний нуклеус, асиметричні довгі трикутники та вістря з мікрорізцевим відколом свідчать про подальший розвиток маглемозьких форм крем'яного інвентаря²⁶.

Для пояснення цієї парадоксальної ситуації можна запропонувати таку гіпотезу. Яниславицька культура являє собою гетерогенне явище. Її формування відбувалося на основі кількох культур, які належали до одного технологічного комплексу, але були різні за походженням та розташовувались в різних частинах майбутнього ареалу яниславицької культури. Цими культурами були: маглемозька Західної Прибалтики, Максимоніс Східної Прибалтики та шпанська Північного Причорномор'я. Певною мірою на формування яниславицької культури вплинули також культури з трапеціями Південної Європи.

Таким чином, донині в Криму відомо принаймні 12 пам'яток з комплексами мікролітів, які включають вістря з мікрорізцевим відколом, асиметричні видовжені трикутники та мікроліти з притупленим краєм. Одна з пам'яток — середній шар Шпан-Коби, представлена повним комплексом знарядь, який залягав в чудових стратиграфічних умовах. Специфічність комплексу мікролітів цих пам'яток, непритаманність його жодній з мезолітичних культур Криму та Північного Причорномор'я дозволяють виділити їх в окрему культуру. За назвою пам'ятки з найповнішим комплексом знарядь — Шпан-Коби, ми пропонуємо називати нову культуру «шпанською». На підставі радіокарбонних дат та стратиграфічних умов залягання культурних шарів шпанські пам'ятки датуються кінцем пребореалу — початком атлантикуму. Генетично шпанська культура, очевидно, пов'язана з місцевими епіграветськими культурами Північного Причорномор'я.

Примітки

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 114-183; Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 144-154; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 254 с.; Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукарек в Криму // Археологія. — 1987. — Вип. 58. — С. 7-18.

² Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959. — 125 с.; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977. — 216 с.; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 68-69.

³ Належність виробів з мікрорізцевим відколом та притупленим краєм до певних типів існуючих тип-листів визначалась за основними техніко-морфологічними ознаками з урахуванням розбіжностей в окремих деталях. Див.: *The mesolithic in Europe*. — Warszawa, 1973. — Р. 132.

⁴ Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 89-97; Нужий Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої» техніки // Археологія. — 1979. — Вип. 32. — С. 35-47; Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland. A new approach. — Warszawa, 1989. — Р. 57-116.

- ⁵ Зализняк Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 5-16.
- ⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 45, 46.
- ⁷ Нужный Д. Ю. Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА АНУ.— Ф. 12.— № 664.— С. 220-225.
- ⁸ Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу села Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія.— 1979.— Вип. 31.— С. 47.— Рис. 1, 5.
- ⁹ Нужный Д. Ю. Геометрические орудия ... — С. 2.
- ¹⁰ Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 10-73; Нужный Д. Ю. Геометрические орудия... — С. 214-218.
- ¹¹ Яневич А. А. Новая финально палеолитическая стоянка Виниенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали).— Херсон, 1992.— С. 20-31.
- ¹² Petersen E. B. Survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe.— Warsawa, 1973.— Р. 77-127.
- ¹³ Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.— С. 116-119.
- ¹⁴ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 28-41; Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland... — Р. 155-165.
- ¹⁵ Perles C. Industries à lamelles à bord abattu du paleolithique supérieur de Grèce 33 Taxonomie et chronologie des industries à pointes à dos.— Roma, 1989.— Р. 408.— Fig. 3; Р. 442.— Fig. 4.
- ¹⁶ Kozłowski S. K. Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.— Warsawa, 1972.— Р. 224; Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th Millennium B.C.— Warsawa, 1975.— Р. 74, 75.
- ¹⁷ Римантене Р. К. Указ. соч.— С. 119.
- ¹⁸ Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977.— С. 190.
- ¹⁹ Зализняк Л. Л. Мезолит ... — С. 101, 102.
- ²⁰ Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА.— 1987.— № 3.— С. 159.
- ²¹ Wieckowska H. Outline of the division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe.— Warsawa, 1973.— Р. 607.
- ²² Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland... — Р. 163.
- ²³ Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland... — Р. 163.
- ²⁴ Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 28-41.
- ²⁵ Горелик А. Ф. Указ. соч.— С. 159; Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 40.
- ²⁶ Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 38, 39.

А. А. Яневич

ШПАНСКАЯ МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

В статье выделяется новое культурное явление мезолита юга Украины — шпанская культура. Памятники этой культуры характеризуются специфическим, не характерным ни для одной из известных мезолитических культур Крыма набором микролитов, состоящим из острый с микрорезцовым сколом, асимметричных удлиненных треугольников, острый и пластинок с притупленным краем. Выделяемая культура представлена полным кремневым комплексом среднего слоя Шпан-Кобы, залегавшим в хороших стратиграфических условиях, и 12 комплексами микролитов, выделенными типологически из разнокультурных коллекций. На основе стратиграфических данных и радиокарбонного датирования комплексы шпанской культуры датируются концом пребореала — началом атлантика. Ареал культуры охватывал Крым и Нижнее Поднепровье. Выразительные граветтские черты части шпанских микролитов позволяют предполагать ее формирование на основе эпиграветских памятников Северного Причерноморья и Крыма.

SHPANSKAJA MESOLITHIC CULTURE

Shpanskaja culture is identified as a new cultural phenomenon of the Mesolith at the South of Ukraine. Relics of this culture are characterized by a specific set of microlites which is not typical for the known mesolithic cultures of Crimea. The set consists of spikes with a microcut spalling, asymmetrical elongated triangles, spikes and plates with a blunt edge. The identified culture is represented by a complete flint set of a mid layer of Shpan-Coba which occurred under appropriate stratigraphic conditions and by 12 sets of microlites typologically identified in collections of different cultures. Proceeding from stratigraphic data and radiocarbon dating the Shpanskaja culture sets are dated the Late Preboreal and Early Atlanticum. The culture spreading area embraced Crimea and Lower Dnieper ones. Expressive Gravettian attributes of certain Shpanskaja microlites have permitted supposing formation of the culture on the basis of epigravettian relics of the North Pontic area and Crimea.

Одержано 20.04.1991

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У V — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV ТИС. ДО Н. Е.^{*}

Д. Я. Тєлєгін

Як вже йшлося у попередньому нашому нарисі, в історії стародавнього населення України V—III тис. до н. е. виділяється чотири основні періоди: I. Неолітичний, II. Нео-енеолітичний, III. Ранньоенеолітичний і IV. Пізньоенеолітичний.

Хід історичного розвитку за перших двох періодів ми вже розглянули. Тепер же зупинимося на історичних процесах за наступних ранньо- та пізньо-енеолітичних періодів.

III. Ранньоенеолітичний період

У третьому ранньоенеолітичному періоді історії первісних племен України на території, що розглядається, продовжують, як і раніше, розселюватись численні трипільські і дніпродонецькі племена. В цей час, однак, тут з'являється ще ряд нових етнокультурних груп, зокрема, лендельських, ямково-гребінцевої кераміки, а також середньостогівської і михайлівсько-кеміобинської степових культур (рис. 1).

Племена лендельської культури, що проникли на Поділля і Волинь з Центральної Європи у IV тис. до н. е., теж знали сільське господарство, але їх матеріальна культура зовсім відрізнялась від трипільської. Вважають, що вони були далекими потомками дунайської неолітичної культури, а тому в етнічному плані їх слід пов'язувати з древньоєвропейцями (прайлірійцями),

* Продовження. Початок у № 4 за 1992 р.

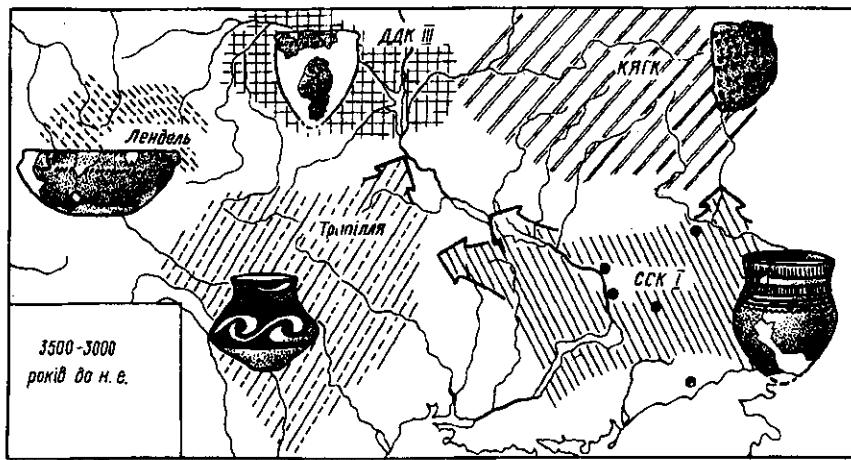

Рис. 1. Племена в другій половині IV тис. до н. е.: дніпро-донецькі, лендельські, трипільські, середньостогівські (ССК) та культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК).

чому, здається, не суперечать і зіставлення археологічних та гідронімічних матеріалів України. Лендельська культура побутувала на Україні до кінця IV тис. до н. е. На початку четвертого періоду ці території уже заселяють нові культури лійчастого посуду (див. далі). Роль лендельських племен в історії первісного населення України вивчена ще відносно слабо. В межах сучасної України вони займали величезну територію, проте їх вплив на подальший хід історичного розвитку був, мабуть, незначним. Межуючи на Волині з дніпро-донецькими племенами, лендельці, як і їх дунайські попередники, здається, не справили певного культурного впливу на аборигенів, які продовжували, як і до цього, експлуатувати волинські мисливсько-рибалські угіддя.

Помітно іншою була в ранньонеолітичному періоді роль трипільців. Освоюючи все нові й нові території, вони в середині IV тис. до н. е. виходять в долину Дніпра, зокрема на відрізку Канів-Київ. Тут вони територіально безпосередньо зіткнулися з районом мешкання дніпро-донецького населення. Поява трипільців на Дніпрі, а згодом частковий їх вихід на Лівобережжя України для дніпродонецького населення мали в цілому негативні наслідки. Справа в тому, що в результаті цієї інвазії територія дніпро-донецьких племен була розділена на дві окремі частини — північну і південну (рис. 2). Істо-

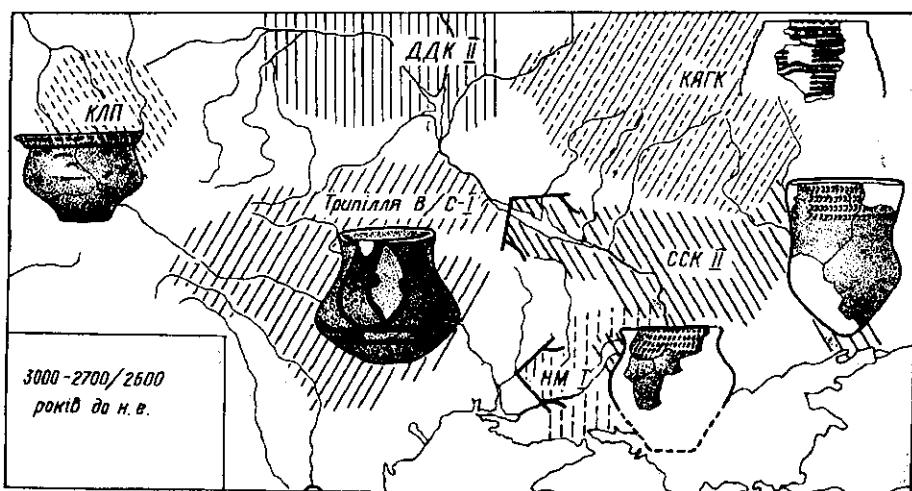

Рис. 2. Племена України в першій чверті III тис. до н. е. (3000—2700): дніпро-донецькі (ДДК), лійчастого посуду (КЛП), трипільські, лісових мисливців ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК) середньостогівські (ССК) та нижньомихайлівського типу (НМ).

рична доля населення цих частин, де виникають обособлені культурні групи, була далеко не однаковою і потребує окремого розгляду.

На півночі, у Києво-Чернігівському і Рогачівському Подніпров'ї, розвиток дніпро-донецької культури продовжувався не лише протягом розглядуваного періоду, а й у пізньоенеолітичному та, мабуть, і на початку періоду епохи бронзи. Тут, в середовищі носіїв культури етапу дніпро-донецької культури (пам'ятки типу Пустинки, Личижеевичів, Литвина, Рогачова) разом з племенами сусідніх культур — німанської, гребінцевої кераміки Польщі та ін.— триває процес виділення праслав'янської мовної спільноти¹.

Зовсім інакше розгорталися події в інших районах дніпро-донецьких територій, які в цей час почали заселятись племенами двох культур — ямково-гребінцевої кераміки на лівобережному Поліссі та середньостогівськими — на півдні, на межі Степу і Лісостепу.

Племена ямково-гребінцевої кераміки, культура яких складалася в середині IV тис. до н. е., займали широкі простори межиріччя Верхньої Волги, Оки, басейну верхньої Десни, верхів'я Дону та інші території Східної Європи. Це було лісове мисливсько-рибалське населення, як згадувалось вище, очевидно, фіно-угрської етнічної принадлежності. Культура їх була ще досить примітивна; вони не знали ні землеробства, ні скотарства; кераміка мала гостре дно, прикрашена виключно ямковим і гребінцевим орнаментом. Однак, ці елементи, очевидно, досить добре пристосувались до місцевого лісового оточення, яке вони, як і численні водоймища, вдало експлуатували. У зв'язку з цим зросла кількість населення. Воно стало розселятись на сусідні території, в тому числі й на дніпро-донецькі, зокрема в басейни Середньої Десни, Сейму, лівих приток Дніпра, середню течію Сіверського Дінця тощо. На кінець IV тис. до н. е. лісові мисливці вийшли десь на лінію сучасних міст Чернігова — Полтави — Ізому, а місцями навіть південніше (р. Орель). Дніпро-донецькі поселення на північному сході України в результаті цієї чужорідної інвазії зникають. Їх мешканці, очевидно, асимілювались пришельцями, які проживали в цьому регіоні до початку епохи бронзи.

Подібна доля спіткала і дніпро-донецькі племена південної України (Черкасько-Кременчуцьке Подніпров'я, Лівобережжя, Надпоріжжя і Надазов'я), де на початку ранньоенеолітичного періоду з'являються середньостогівські, а потім михайлівсько-кеміобинські племена степових скотарів. Найпізніші дніпро-донецькі пам'ятки (типу Засухи) у другій половині IV тис. до н. е. ще продовжували існувати паралельно із середньостогівськими, але потім теж зникли.

Нові степові скотарські племена мали високий господарський потенціал і залишили помітний слід у древній історії України.

Середньостогівські племена, культура яких складається на місцевій східноєвропейській основі десь в третій четверті IV тис. до н. е., розселялися на степових і лісостепових просторах межиріччя Дніпра і Дону до кінця ранньоенеолітичного періоду (початок III тис. до н. е.). Це була скотарська культура. Її носії одними з перших у Європі притурили коня, який у них уже був верховим. Матеріальна культура включала гостродонний високогорлій посуд, прикрашений гребінцевим і шнуром орнаментом, який був застосований тут вперше. Характерною ознакою середньостогівської кераміки є наявність у глиняному тілі дрібнотовчених черепашок. Відомі тут і зразки антропоморфної та зооморфної пластики. Важливу роль в житті населення відігравало озброєння — списи, бойові молоти, виготовлені з рога оленя, а також, мабуть, лук і стріли. Судячи з цих даних, середньостогівські вершники могли мати високий військовий потенціал на фоні навколошнього населення.

Племена михайлівсько-кеміобинської культури (далі МКК) з'явилися в степах України пізніше середньостогівських (кінець IV — початок III тис. до н. е.)*. Основним заняттям цього населення було розведення великої і дрібної

* До складу цієї культури ми, слідом за А. О. Щепинським, включаємо пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки і кеміобинської культури, які дехто з дослідників (О. Г. Шапошникова) розглядають як окремі культурні явища.

рогатої худоби. Вони мали і свійського коня, мабуть, запозиченого від середньостогівців. За складом матеріальної культури, особливо кераміки, пам'ятки МКК різко відрізняються від синхронних середньостогівських. Їх глиняний посуд, як правило, чорнолискований, слабко орнаментований, на відміну від середньостогівського — увеси плоскодонний. Характерною рисою культури є високий рівень техніки обробки каменю, зокрема при виготовленні поховальних кам'яних скринь. З цією культурою пов'язується поява на Україні перших зразків монументальної скульптури у вигляді антропоморфних стел. Обряд поховання, як і у середньостогівців — переважно скорчене трупопокладення на спині, але часто, однак, зустрічаються і випростані кістяки. Ще в період розвитку середньостогівської культури в степах з'являються кургани, які потім стають невід'ємною частиною поховального ритуалу, в тому числі для МКК.

Носії середньостогівської і МКК певною мірою різнилися і за антропологічними даними. Згідно з висновками спеціалістів, перші в цьому відношенні близько стоять до вилицоватого пізньо-кроманьйонського типу, а серед популяції других, крім того, зустрічаються індивіди з вузьким і досить втягнутим лицем².

Вище йшлося, що носії середньостогівської культури в етнічному плані були праїндо-іранцями. На жаль, питання про етнічну принадлежність носіїв МКК в спеціальній літературі поки що не ставилось. Виходячи з характеру матеріальної культури, особливо кераміки останніх, паралелі якій можна відшукати на Північному Кавказі, ймовірно, що носії МКК мали якесь відношення до населення цього району і в етнічному плані.

Слід зауважити, що середньостогівські і михайлівсько-кеміобинські племена в ранньому енеоліті були не єдиними мешканцями в степах України. Останнім часом тут простежені сліди ще двох груп пам'яток, так званого новоданилівського і постмаріупольського типів³, носії яких, очевидно, були потомками степових дніпро-донецьких племен. У плані розглядуваної проблематики міжплемінних відносин у ранньоенеолітичному періоді важливе значення мало, зокрема, новоданилівське населення, в якому, на нашу думку, слід вбачати рухливих майстрів-міньял крем'яних знарядь праці, у виготовленні яких вони досягли дуже високого рівня.

Розселення на степовому півдні середньостогівських, михайлівсько-кеміобинських та інших енеолітичних племен внесло значні зміни в розстановку етнокультурних сил території України. Без перебільшення можна сказати, що це був переломний період в історії населення всього регіону, коли багатовіковим культурним впливам і періодичним інвазіям балканських і центральноєвропейських племен була вчинена досить серйозна протидія з боку степових скотарів. Вся культурно-економічна гегемонія західних культур в результаті цього була зведена на нівець.

Справа в тому, що рівень економічного розвитку степового населення середньостогівської, кеміобинської та інших культур тепер, мабуть, ніскільки не поступався перед економікою трипільців чи лендельців, а у військовому відношенні, завдяки специфіці скотарського способу життя та наявності верхового коня, степові племена стояли вище як перших, так і других.

Своєрідний культурний «наступ» степовиків на захід розпочався вперше в середині IV ст. до н. е. з проникненням у Нижнє Подунав'я і на Балкани згадуваних вище носіїв культури новоданилівського типу. Трохи пізніше культурно-економічного і, очевидно, військового натиску починає зазнавати населення Правобережної України (трипільці) та Нижнього Подунав'я (гумельницька культура) і з боку середньостогівських, а потім і михайлівсько-кеміобинських племен (рис. 1, 2). Спочатку ці міжкультурні зв'язки проявилися у запозиченні від степовиків деяких особливостей керамічної технології (черепашковий посуд), шнурової орнаментації, а також навиків доместикації коня тощо. Далеко на захід, в Нижнє Подунав'я та на Балкани уже в цей час проникають і інші надбання степових культур — звичай ховати покійників у скорченому на спині положенні і посипати їх вохрою, а також так звані конеголові скіпетри, антропоморфні стели тощо. На сучасному рівні наших знань поки що важко стверджувати, елементи яких саме степових куль-

тур більше проникали до західних культур. Можна лише сказати, що середньостогівські культурні впливи — навики доместикації коня, шнурова орнаментація посуду — поширювались більше в лісостеповій зоні серед трипільців, а МКК — впродовж Чорного моря в бік Нижнього Подунав'я.

Всі ці культурні впливи степових племен на Захід поширювались, очевидно, не самі по собі, а і в результаті якоїсь інфільтрації степовиків у середовище землеробсько-скотарських культур нижньодунайсько-балканського походження. Можливо, останнім загрожували і прямі ворожі інвазії степових племен. Вірогідно, про це може свідчити помітна консолідація в кінці ранньоенеолітичного періоду трипільських поселень, коли на межі Степу і Лісостепу (Уманщина) виникають поселення-гіганти — Майданецьке, Доброводи, Тальянки та ін. (розкопки М. М. Шмаглія, В. О. Круца, Т. Г. Мовші та ін.) До кожного з них входили тисячі садиб, розміщених навколо центральної площини концентричними колами. Інколи таких кіл, що мали, безперечно, оборонне значення, нараховується до п'яти. Мабуть, під впливом скотарських степових племен у пришельців до певної міри змінюється і характер господарства: значно посилюється роль скотарства. У свійському стаді помітного значення починає набувати кінь. Зазначені зміни стають особливо виразними у пізньотрипільського населення Волині і Київського Подніпров'я. Від трипільців степові культурні надбання (свійський кінь, шнурний орнамент) потім почали передаватись іншим племенам Волині, зокрема носіям культури лійчастого посуду, які в кінці нео-енеолітичного періоду (початок III тис. до н. е.) просунулися сюди з північного заходу. Культура останніх продовжувала тут розвиватись і на початку енеолітичного періоду (див. нижче).

Значно активізувалась в ранньоенеолітичному періоді й діяльність михайлівсько-кеміобинських племен. В результаті їх розселення на захід впродовж степів Причорномор'я на території сучасної Одеської області вони стикалися з пізньотрипільськими племенами, що у цей час теж почали проникати на південний до Чорного моря (Рис. 3). Під впливом степовиків трипільська культура зазнала значних змін, внаслідок чого тут виникає усатівський варіант трипілля (Лагодівська О. Ф., Збенович В. Г.). На думку румунських дослідників, впливи культури МКК поширювались і далі на захід, що призвело до виникнення в Нижньому Подунав'ї нової культури Чорновода I. Під цими ж степовими впливами дуже змінюється і культура Гумельниця, пізній (С) етап якої включає уже багато культурних елементів МКК. У цей час, зокрема, на кераміці (Кукутені С, Чорновода I) в Румунії вперше з'являється шнурний орнамент (Дод-Опритеску Г.), що на степовій кераміці був відомий давно. Взагалі поширення впливів МКК на Балкани розрізняється дослідниками як переломний етап в місцевій історії, коли на зміну попереднім культурам розписної кераміки приходить блок споріднених «не розписних» культур типу Чорновода I — Певець-Галатін (Думітреску В., Тодорова Х., Георгієва П)⁴.

Інфільтрація степових племен на Балкани, як побачимо далі, ще більше посилилась у четвертому пізньоенеолітичному періоді.

IV. Пізньоенеолітичний період

Четвертий пізньоенеолітичний період в історії первісного населення почався в кінці першої — на початку другої чверті III тис. до н. е.; продовжувався він до кінця цього ж тисячоліття — початку II тис. до н. е. Характеризується цей період деградацією або й зникненням багатьох культур третього періоду і появою на історичній сцені нових досить важливих етно-культурних сил — ямних і усатівських племен на південні України, та носіїв культури кулястих амфор на Волині, які змінили тут носіїв культури лійчастого посуду. Тепер в історії населення України, особливо південних районів, домінують численні ямні племена, культура яких розвивалась протягом всього третього періоду, у зв'язку з чим його умовно можна назвати «ямним».

Історичні події четвертого періоду розвивались у степовій частині України і на Волині значною мірою відособлено.

На північні наприкінці першої чверті III тис. до н. е. середньостогівська культура змінюється ямною.

Племена ямної культури селилися на широких просторах степового півдня від Причорномор'я до Заволжя. Це було досить рухливе скотарське населення, з відносно примітивною матеріальною культурою: кераміка здебільшого гостродонна з гребінцевим чи шнуровим орнаментом; обряд поховання — скорчене трупопокладення, як правило в курганах. Наявність значної кількості зброї при похованнях — бойові кам'яні молоти, вістря стріл, кинджали — вказують на войовничість цього населення.

У антропологічному відношенні носії ямної культури значною мірою продовжують розвиток пізньокроманіонського населення середньостогівської культури, хоча серед цієї популяції відзначається наявність і більш вузько-личищих індивідуумів древнього середземноморського типу⁵.

Дослідники виділяють два періоди в розвитку культури ямних племен — ранній (І) і пізній (ІІ). Розселялись ямні племена в степах України до початку II тис. до н. е. Заключні етапи розвитку цієї культури відносяться вже до епохи бронзи.

Ранньоямні племена деякий час (до середини III тис. до н. е.) ще, мабуть, якось уживалися зі своїми західними сусідами в особі пізньотрипільського південного північного племені, зокрема, усатівського (рис. 3). Культурні впливи з боку останнього все ще продовжували поширюватись на схід, аж до Дніпра і степового Криму (Збенович В. Г.). У Подніпров'ї в цей час складається навіть своєрідна животилівська група пам'яток із значними елементами трипільської культури в кераміці (Ковальова І. Ф.). Простежуються очевидні культурні контакти й між культурою МКК, розвиток якої тривав і в IV періоді, та усатівськими пам'ятками (Баратівка, Широке). На користь цього свідчить наявність спільніх так званих серезлівських антропоморфних статуеток, а також посуду при похованнях обох цих культур (Любимівка). Ще в кінці ранньоенеолітичного етапу трипільці почали запозичувати у степових племен курганий обряд поховання (Прибузяни, Бакшала), який потім став відігравати дуже важливу роль в Усатовому.

Міжплеменні відносини на півдні України, однак, різко міняються, починаючи з середини III тис. до н. е., коли численні войовничі пізньоямні племена стають безроздільними господарями азово-чорноморських степів. Тепер вони витісняють племена МКК (в Крим) і починають активно проникати на

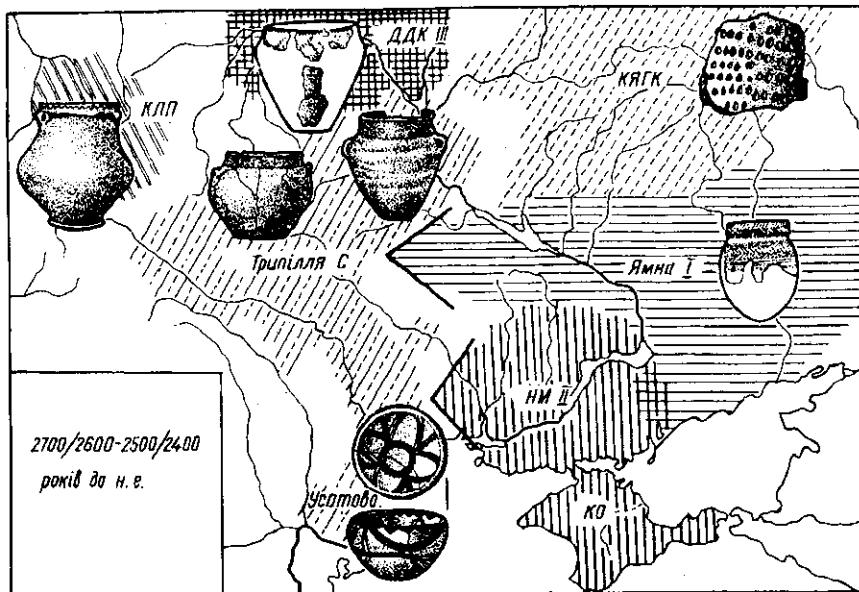

Рис. 3. Неолітичні і енеолітичні племена на Україні в другій чверті III тис. до н. е. (2700—2500): дніпро-донецькі (ДДК), лісових мисливців (КЛП), лійчастого посуду (КЛП), трипільські, михайлівсько-кеміонівські (НМ, КО) та усатівські.

захід. Першими утисків зазнали трипільці. Усатівські поселення укріплюються з допомогою валів та глибоких ровів перед ними (Маяки). В усатівців, як і у всіх інших пізньотрипільських племен (Городськ, Софіївка), значно посилюється озброєність. Але під натиском ямних племен на півні та носіїв культури кулястих амфор (див. нижче) трипільська культура на початку другої половини III тис. до н. е. перестає існувати. На місцях колишніх трипільських поселень лісостепового Правобережжя тепер споруджуються кургани ямників. Зникають у цей час і усатівські пам'ятки в Причорномор'ї. У курганах всі поховання усатівців складають тепер більш ранній хронологічний горизонт, ніж ямні могили.

За одностайною думкою дослідників, племена ямників проникають далеко на Балкани, в Подунав'я до східної Угорщини включно (Тодорова Х., Тасіч М., Срейович Д., Гімбулас М.), де їх культура представлена пофарбованими червоною вохрою похованнями в курганах. Поява ямних племен на Балканах і в Подунав'я внесла значні зміни в хід історичного розвитку цих територій. Тут виникає ряд нових скотарських культур, в тому числі й відомої на Заході баденської, в домашньому стаді якої вже був кінь.

З появою на Балканах і в Подунав'я ямної та інших скотарських культур (баденської, Коцофені, Єзеро) мідний вік тут змінюється епохою бронзи.

У четвертому періоді виникає досить складна історична ситуація і на Півночі України, де й тепер деякий час продовжували розвиватись окремі культури попереднього періоду, а також з'явилися нові.

Понад два століття тут мешкало населення культури лійчастого посуду, на зміну якому в середині III тис. до н. е. приходять племена культури кулястих амфор, очевидно із значним іллірійським пошарком в їх етнічному складі.

Племена культури лійчастого посуду займали на півночі середньої Європи значні території від Голандії до Волині включно. Вони знали високорозвинене землеробсько-скотарське господарство. Їх поселення складалися з наземних будинків прямокутної форми. Покійників ховали здебільшого у випростаному стані на спині, і їм ставили глиняний посуд. Кераміка своєрідна, включає значну кількість форм посуду, переважно з широким лійчастим горлом. Орнаментована слабо, лише зрідка зустрічаються наліпні «літеровидні» фігури⁶.

Племена культури лійчастого посуду, яка складалася на півночі Центральної Європи, проникаючи на південний схід, розселилися в західних районах Волині і у верхів'ях Дністра. Таким чином, вони освоїли значну частину земель, що перед цим заселялась лендельськими землеробами. Останні на цей час тут уже не мешкали. Місця їх колишніх поселень, як наприклад, в Зимно, Тадені зайняли нові поселенці краю. Носії культури лійчастого посуду жили на Волині і у верхів'ях Дністра в той же час, як сюди наблизились у своєму розселенні на північ трипільці. Їх території майже стикаються. Відзначені й тісні культурні контакти цих двох груп племен, про що неодноразово писали дослідники (Захарук Ю. М., Шмаглій М. М., Плещишин М. А., Мовша Т. Г. та ін.).

В середині III тис. до н. е. у західних районах Волині і на Поділлі знову відбувається зміна населення в результаті інвазії сюди племен культури кулястих амфор. З'явилися вони тут, як і їх попередники, з північної частини Центральної Європи.

Племена культури кулястих амфор були, мабуть, переважно скотарськими. Поселень їх на Волині практично немає. Вивчається ця культура за похованальними пам'ятками, представленими переважно кам'яними домовинами, кістки звичайно у скорченому стані. Серед керамічних виробів домінують амфори кулястої форми, звідки й назва культури. Від кераміки інших культур цей посуд різиться декором, що включає відтиски штампів, у тому числі й лускоподібних⁷.

Деякий час населення культури лійчастого посуду і кулястих амфор, мабуть, співіснувало, але потім культура племен лійчастого посуду зникає. Нова хвиля західних поселенців поширилась на великих територіях від Поділля через Волинь, аж до Житомира і навіть Києва. По Дністру вони проникають у Молдову і Румунію.

Як зазначалось вище, в житті племен культури кулястих амфор важливу

роль відігравало скотарство, що досить характерно і для інших культур четвертого періоду, в тому числі й для пізньотрипільського населення (Городськ, Софіївка, Усатово). У цей час тут, як і в степових культурах, зростає роль свійського коня, з'являється шнурова орнаментація на кераміці, місцями поширяється і курганний обряд поховання.

Вище ми говорили, що під натиском пізньоямних племен у Причорномор'ї в середині III тис. до н. е. зникають найпізніші прояви трипілля в особі усатівської культури. Така ж доля сліпкала трипільських потомків і на Півночі України (Городськ, Софіївка). Першопричиною цього процесу були племена культури кулястих амфор. Розселяючись на Схід, носії цієї культури також значно потіснили і дніпро-донецьке населення, поселення якого тепер збереглись лише в пониззі Прип'яті, Києво-Чернігівському і Рогачівському Подніпров'ї. Останні, як і пам'ятки культури кулястих амфор, побутують тут до розселення племен шнурової кераміки епохи бронзи.

На закінчення розгляду питань міжплемінних відносин на Україні в III тис. до н. е. слід зазначити, що на північному сході протягом усього енеолітичного періоду, як і в другій половині IV тис. до н. е., продовжували мешкати прафіно-угрські племена лісових мисливців з ямково-гребінцевою керамікою. Їх культура, здається, зазнала мало впливів як з боку степових скотарських племен, так і правобережного населення, хоча певні контакти між ними все ж були. Так, наприклад, на ряді поселень з ямково-гребінцевою керамікою Посейм'я (Лисогубівка, Гришівка) виявлені трипільські керамічні імпорти останньої четверті IV — початку III тис. до н. е. Мешканці Гришівського поселення користувались крем'яним долотом, виготовленим майстрами культури кулястих амфор. Цікаві сліди міжкультурних контактів відзначенні і під час розкопок Дерейівського поселення середньостогівської культури на Дніпрі, де певний відсоток посуду з місцевої керамічної маси був виготовлений за нормами ямково-гребінцевої кераміки як з точки зору форми, так і декору. Все це вказує, очевидно, на прямі контакти носіїв цих культур, можливо, в результаті міжплемінних шлюбів.

Неолітична культура лісових мисливців розвивалась до кінця III тис.— початку II тис. до н. е., а потім переросла в так звану мар'янівську культуру епохи бронзи.

* * *

Отже, первісні племена України в V—III тис. до н. е. пройшли досить складний і багатограничний шлях історичного розвитку, що тісно переплітається з історією населення сусідніх територій Європи. Важливу роль в цьому процесі відіграли різні етнокультурні групи населення, серед яких досить чітко вирізняються автохтонні східноєвропейські і прийшли нижньодунайські центральноєвропейські племена. Розселення останніх на Правобережжі, Поділлі й Волині розпочалося ще в першому — неолітичному періоді (дунайські племена), посилюючись у другому — нео-енеолітичному (трипілля). Прийшли племена стояли на відносно високому рівні культурного розвитку, вони, зокрема, мали розвинуті землеробство і скотарство, досконале домобудування, керамічне виробництво тощо. Є підстави вважати, що в етнічному плані ці племена належали до прайлірської та прафракійської етнічних спільнот.

Поява нижньодунайських культур — центральноєвропейського походження — мала важливе значення для культурно-економічного розвитку східноєвропейського населення, де почали складатись неолітичні культури: буго-дністровська, сурська і дніпро-донецька, теж з відтворюючими формами господарства, керамічним виробництвом тощо. А потім з'являються і місцеві культури мідного віку — середньостогівська, михайлівсько-кеміобинська, ямна та ін. В етнічному плані це було також різне населення: в носіях дніпро-донецької культури, як зазначалося, вбачають праслов'ян, а середньостогівської і ямної — іndo-іранців. Для повноти уявлення про етнічний склад населення України у V—III ст. до н. е. слід нагадати про племена фіно-угрської спільноті (з ямково-гребінцевою керамікою) на північному сході. Таким чином, ми можемо говорити, що міжкультурні відносини цього часу носили нерідко й міжетнічний характер.

Гегемонія в цьому процесі була далеко не постійною. Одні племена змінювали інші, які сходили з історичної арени. З часом мінялись, інколи в діаметрально протилежному напрямку, шляхи культурно-економічних впливів і прямих інvasionій населення. Так, наприклад, в першому неолітичному та другому нео-енеолітичному періодах в історії України культурно-економічна домінанта належала прийшлим із заходу племенам — прайлірійцям і прафракійцям, що розселилися на західній частині України, в окремих випадках аж до Дніпра (трипільці), де вони дуже потіснили місцеве дніпро-донецьке населення. Приплив нових центральноєвропейських племен в особі носіїв культур лійчастого посуду і кулястих амфор тривав потім і в третьому енеолітичному періоді, аж до початку епохи бронзи.

Але на південніших територіях України, починаючи з третього ранньоенеолітичного періоду, картина міжплемінних відносин набула зовсім іншого характеру, коли в ролі гегемонів історичного розвитку виступили носії степових скотарських культур — середньостогівської, михайлівсько-кеміобинської, ямної та інших. Ці численні економічно розвинені племена знали верхового коня і, зважаючи на скотарський спосіб господарства, очевидно, були досить війовничі. Вони різко змінили характер міжплемінних відносин, зокрема, поклали край віковим культурним впливам та інvasionіям на Правобережжі України нижньодунайських і балканських племен. В середині IV тис. до н. е. розпочався зворотний процес, що призвів до повного витіснення цього чужорідного для України населення і проникнення степового скотарського на Правобережжя, Нижнє Подунав'я і Балкани.

Наприкінці четвертого пізньоенеолітичного періоду та на початку епохи бронзи в історії первісних племен України вимальовується така картина етнокультурного складу: весь степовий південь і значну частину Правобережжя заселяють іndo-іранські племена ямної культури та носії МКК: на північному сході мешкали фіно-угрські лісові мисливці з ямково-гребінцевою керамікою; в районі Київсько-Чернігівсько-Рогачівського Подніпров'я та пониззя Прип'яті жили потомки дніпро-донецького населення, в середовищі яких склався праслав'янський етнос, а також носії культури кулястих амфор.

З'ясування цих питань має важливe значення для розуміння етногенетичних процесів епохи бронзи України і суміжних територій Європи.

Примітки:

¹ Телегін Д. Я. О ролі носителей неолітических культур Висло-Двіно-Дніпровського междурічья в етногенетическом процессе // Проблемы этнической истории аалтов.— Рига, 1985.— С. 97, 98.

² Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди-бронзы.— К., 1972.— С. 114; Потехина И. Д. О носителях культуры Средний стог II по антропологическим данным. // СА.— 1983.— № 2.— С. 144—154.

³ Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 311—320; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 113 с.

⁴ Про синхронізацію неолітичних і енеолітичних культур Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я див.: Телегін Д. Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите-енеоліті // Каменний век на Украине.— К., 1990.— С. 6—16.

⁵ Круц С. И. Население...— С. 101.

⁶ Див.: Археология УРСР.— К., 1985.— Т. 1.

⁷ Там же.

ДЕЯКІ БЛИЗЬКОСХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ В ІДЕОЛОГІЇ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. Ж. Пустовалов

Розглядаючи паралелі у сфері ідеології між інгульською катакомбною культурою та Давнім Сходом, автор порівнює аргументи різних гіпотез її походження.

Катакомбна культура, виділена понад 80 років тому, відома дослідникам майже виключно за поховальними пам'ятками. Поховальний обряд, ритуали, пов'язані зі смертю людини, були найважливішими складовими стародавніх релігій. Тому особливу увагу фахівців привертають проблеми ідеології катакомбного населення.

Сталося так, що проблеми ідеології катакомбного населення виявилися пов'язаними з питанням його генезису. За десятиліття вивчення висувались найрізноманітніші гіпотези походження катакомбної культури. Метою нашої статті є розгляд знайдених за останні роки артефактів, які дозволяють якоюсь мірою висвітлити зв'язок катакомбної спільноти Північного Причорномор'я та суспільств Давнього Сходу саме у сфері ідеології і зважити на основі цього їх роль як у генезисі катакомбної культури, так і у визначені рівня соціально-політичного розвитку.

Погляди різних авторів розподіляються між двома основними концепціями походження. Одна вважає катакомбну культуру наслідком автохтонного розвитку, інша передбачає міграцію якогось населення.

В. О. Городцов був першим, хто звернув увагу на тотожність поховальної споруди катакомбних могил з пам'ятками Середземномор'я і, відзначаючи наявність такого зв'язку, підкреслював його загадковість та невизначеність¹. Пізніше він вважав, що проблема катакомбної культури виходить за межі проблеми виникнення катакомбного обряду поховання². Тобто, відзначаючи середземноморські та єгипетські елементи, утримувався від категоричних висновків щодо міграції населення. Погляди В. О. Городцова на катакомбну культуру як на чужорідне утворення у Причорноморських степах підтримував М. І. Артамонов³.

У 30—50-і рр. значного поширення набуває автохтонна гіпотеза генезису катакомбної культури з давньоюмної. На основі аналізу змішаних периферійних ямно-катакомбних поховань її висунула О. А. Кривцова-Гракова⁴ і проводила у своїх працях Т. Б. Попова⁵. Їхні аргументи були авторитетно спростовані С. С. Березанською та О. Г. Шапошниковою⁶. Але й зараз цієї гіпотези дотримуються багато археологів⁷. Заперечувати участь ямних племен у формуванні катакомбної культури неможливо. Про це свідчать численні ямно-катакомбні могили, де наявні ознаки катакомбної культури: молоткоподібні шпильки, характерна кераміка, положення небіжчика на боку із зігнутими у колінах ногами.

Поступово пам'ятки катакомбної культури окремих регіонів виділяються як варіанти, а потім як окремі культури⁸. Тому дослідники, розглядаючи проблему генезису, почали вирішувати її для окремих культур⁹.

Найгрунтовнішу гіпотезу про походження донецької катакомбної культури висунув та розвинув Л. С. Клейн¹⁰. Він вважає, що донецька культура була результатом взаємодії різних культурних традицій. Крім катакомб, до південних рис Л. С. Клейн відносить певні елементи та композиції орнаменту, що у новій техніці продовжують деякі традиції мальованої кераміки Східного Середземномор'я, курильниці, які пов'язуються з культовим посу-

дом Балкан, деформацію черепів. Л. С. Клейн вважає, що походження катакомбної культури Донеччини пов'язане з міграцією носіїв культури поодиноких поховань Східної Ютландії, які під час свого переселення набули елементів середземноморської та балканської культур¹¹.

В. О. Сафронов у останні роки використовує у своїх побудовах ідею про західне коріння етносу катакомбної культури. На основі виділених ним найдавніших комплексів він проводить аналогії між катакомбною культурою Північного Кавказу та культурою золота у Мальпольщі¹². На підтвердження своєї думки він посилається на те, що відстань між ареалами культури золота та катакомбною спільністю не перевищує 400 км. Але спільного між інгульськими та північно-кавказькими катакомбами небагато. На відміну від найдавніших пам'яток інших територій, комплекси, виділені В. О. Сафроновим, не мають такого стійкого набору ознак, як, наприклад, переддонецька культура Західного Приазов'я¹³. До речі, катакомби зовсім іншої форми у золотській культурі зустрічаються лише у 10% поховань. З. Кшак, який ретельно вивчив ці пам'ятки, вважав катакомби у золотських могильниках результатом південного впливу¹⁴. Беручи до уваги датування культури золота, немає підстав називати її праобразом катакомбної спільноті, оскільки катакомби з'являються тільки на пізньому етапі її існування.

Здається, що серйозним запереченням можливості міграції частини населення із Східної Ютландії чи з інших районів Центральної Європи до українських та російських степів є одна емпірична закономірність. Зміст її полягає в тому, що міграції здійснювались переважно у регіоні, подібні за своїми етногеографічними параметрами до батьківщини мігрантів. Щоб спростувати це заперечення, треба знайти причину, яка змусила лісовиків Північної Европи залишити свою звичну екологічну нішу, податися світ за очі у степ та у короткий час блискавично пристосуватися до нього.

Такі ж самі або схожі на північно-причорноморські степові ландшафти лежать на південь від Чорного моря. Традиція пошуків праобразів катакомбної спільноті на півдні йде ще від В. О. Городцова. М. І. Артамонов пов'язував походження катакомбної культури з Північним Кавказом¹⁵. В. О. Фісенко, І. В. Синіцин та У. Е. Ерднієв надавали перевагу Анатолії та Північній Месопотамії. За гіпотезою останніх, якесь група племен наприкінці III тис. до н. е. прийшла на Північний Кавказ із кавказьких районів та розмівалася тут у контакті з куро-аракською, новосвободненською та давньоіамською культурами.

Щоб ґрунтовно довести північну гіпотезу, її прихильникам бракувало аргументів. Так У. Е. Ерднієв, проголошуячи комплексність та системність, зупиняється лише на короткому переліку артефактів¹⁶. Тому ця гіпотеза буде швидше здогадом, ніж ґрунтовним міркуванням. Але за останні роки становище дещо змінюється. Зараз дійсно існує цілий комплекс рис, які пов'язують катакомбну спільноту з Давнім Сходом.

Перш ніж перейти до викладу нових артефактів у сфері ідеології, які, здається, вказують на південне походження катакомбної спільноті, треба зробити кілька загальних зауважень.

1. Оскільки у катакомбній спільноті виділяється кілька окремих культур, то походженняожної з них треба вирішувати окремо. У даному випадку йдеться про походження інгульської культури.

2. З приводу генезису катакомбної культури у літературі існує багато гіпотез, кожна з яких базується на певних, більш-менш переконливих аргументах. Тому вирішити цю проблему арифметичним складанням нових аргументів на користьожної з них неможливо. Конче потрібно на основі теоретичних розробок створити модель генезису, яка врахувала б різні точки зору та зняла б протиріччя між існуючими гіпотезами. Так, наприклад, В. Ф. Генінг пропонує розглядати археологічну культуру як результат різних сфер діяльності конкретно-історичного суспільства минулого. Серед них господарська сфера, соціальна, побутова, етнічна та ін¹⁷. У господарській сфері нововведення природні, бо від них безпосередньо залежить життя суспільства. Соціальна сфера також чутливо реагує на будь-які зміни. А от побутова та особливо етнічна сфери мають тенденцію до самозбереження. Вони

тісно пов'язані з ідеологією, релігією. На думку С. О. Токарєва, однією з важливих функцій стародавніх релігій (крім світових) є збереження та розвиток етнічної самосвідомості¹⁸. Тому за нових умов мігранти швидко переймали господарську систему (що не заперечує інновацій і тут), а з нею і весь комплекс матеріальної культури, яка стосувалась виробництва. (До речі, у автохтоністів багато аргументів саме з цієї сфери). Вони пристосовували до нових вимог соціальні інститути, але зберігали прабатьківську релігію, бо на той час (розкладання первісного суспільства та формування класового) релігійні системи були у більшості випадків варіантами культур предків або виростали з них.

Серед найвиразніших культових елементів, які пов'язують інгульську катакомбну культуру з Близьким Сходом, особливе місце займає обряд моделювання черепів. Хоча окрім знахідки черепів, очні западини яких заповнені глиною з вохрою, були відомі і раніше¹⁹ (рис. 1), лише матеріали останніх років дозволили вивчити цей незвичний ритуал²⁰.

У дослідженні катакомбної спільноти модельовані черепи стали найзначнішим відкриттям 80-х років (всього виявлено близько 100 екз.). Майже всі²¹ вони знаходяться у похованнях інгульського типу.

Польові спостереження дали змогу встановити послідовність виготовлення таких черепів. Спочатку голова відокремлювалась від посткраниального кістяка (але не завжди), череп звільнявся від м'яких тканин, виймався мозок, для чого розширювався основний отвір або пробивалася потилиця. Після підготовки черепа до моделювання на лицеві кістки накладалася спеціально виготовлена маса. Основою її була глина, до якої домішувалась вохра, потім

Рис. 1. Частково модельований череп (за А. О. Щепинським).

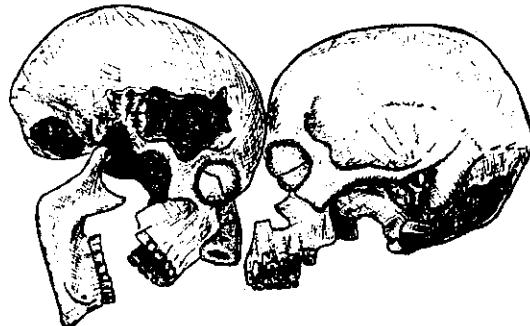

Рис. 2. Частково модельовані черепи з поховань на р. Молочній.

чені кістки або черепашки. Не виключено, що у масу додавали кров, жир, інші органічні компоненти²².

Після моделювання череп розмальовувався фарбами, а на тім'я натягувався скальп²³.

Серед модельованих черепів виділяються повні, тобто такі, де обличчя змодельоване повністю, та часткові зображення. В цьому випадку моделювалися лише очі, ніс та ін. (рис. 2, 3). Загалом виділяється 8 типів²⁴. Крім цих пишних проявів культу черепів, які притаманні катакомбній знаті²⁵, у могилах рядового населення або у могилах нижчих прошарків знаті трапляються небіжчики з відокремленою головою, яка лежить на тому місці, де звичайно знаходять найцінніший інвентар (сокири, метал, зброя тощо). Зустрічаються безголові кістяки, поховання тільки одних черепів. Іноді голову, що була знята з трупа для культових дій, потім повертали в могилу і приставляли до кістяка²⁶. У таких випадках у

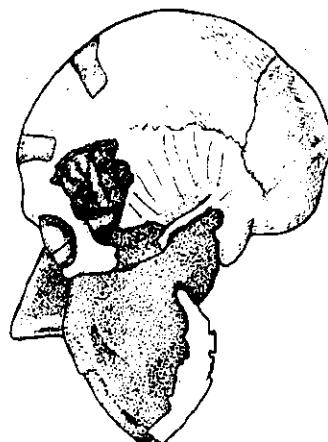

Рис. 3. Череп з повним моделюванням з п. 2 к. 7 біля с. Задомского Токмакського р-ну/Запорізької обл.

шийному відділі хребтового стовпа не вистачає 1—2-х хребців. Напевно, одним з проявів цього культу є звичай фарбування кістяків, зокрема черепів, про що згадував ще В. О. Городцов²⁷.

Крім власне соціального змісту обряду моделювання черепів, на чому вже неодноразово наголошувалось²⁸, досить цікавим виявився етнокультурний аспект цього звичаю. Беручи до уваги зауваження С. О. Токарєва про стадіальний характер культів, де велику роль відіграють черепи знатних членів суспільства (найбільшого поширення вони набувають у пізньопершінських та ранньокласових суспільствах)²⁹, слід відзначити, що форма та прийоми виконання і моделювання тісно пов'язані з Близьким Сходом, де аналогічна традиція налічує тисячоліття.

Найранішими зразками моделей такого типу є знахідки у Ієрихоні, що датуються 7000—6000 р. до н. е.³⁰ Голови з Ієрихону та Північнопричорноморські моделювані черепи дуже подібні. У більшості з них очі закриті, добре відпрацьовані ніс, вуха, рот ледь означений. Глиняна маса наноситься просто на кістки.

Поховання у Сеїл-Аклаті, подібні до Ієрихону, мають виразну особливість: у небіжчиків 14—15 років та старших черепи відсутні³¹. У деяких черепів з глини моделюване обличчя, а замість очей вставлені черепашки. Такі ж самі черепи розкопані у Тельль-Рамаді³².

У Чатал-Гуюці був знайдений храм з розписаними стінами. На них зображені хижих птахів, які парять над безголовими трупами. У цьому ж приміщенні навколо вогнищ стояли лави з людськими черепами³³. Писемні згадки про поховальні маски з глини, які замовляли для померлих родичів їх спадкоємці, відомі й пізніше, у другому тисячолітті до н. е.³⁴

Для давньоєгипетської релігії були властиві розвинені уявлення про душу. За ними кожна людина має ім'я (рен), душу (ба), що випливає з тіла у момент смерті, та таємничого двійника (ка), уявлення про якого з'явилось набагато раніше. Він займає дуже важливе місце у цьому комплексі вірувань. Доля двійника тісно пов'язана з долею тіла. Доки зберігається тіло, «ка» цієї людини продовжує своє потойбічне життя. Саме з метою збереження тіла у Єгипті проводилося бальзамування померлих. Більше того, у масштабах IV—VI династій (XXVIII—XXIII ст. до н. е.) у Гізе у похованнях №№ 344 та 366 були знайдені небіжчики цілком оштукатурені та змодельовані з алебастру, наче статуй³⁵. Аналогічна за змістом, формою та засобами муміфікація відома зараз і для інгульської катакомбної культури³⁶. Більше того, наприклад, у одному з поховань поблизу м. Молочанська відмазерований кістяк було вкрито глиняною масою так, що остання справляла враження м'язів тіла, а череп мав повне моделювання³⁷.

Використання елементів моделювання обличчя померлого при муміфікації зберігається у Єгипті аж до середини II тис. до н. е. Так, Л. Ніколаєв пише, що при бальзамуванні особливу увагу приділяли обличчю небіжчика. Йому розмальовували очі, губи, іноді вставляли штучні очі або ніс³⁸. Тому часткове моделювання черепів у носіїв катакомбної культури можна визнати залишками бальзамування. Про поширення цього обряду свідчать знахідки жовтої або зеленкуватої речовини в області живота померлих.

Так само, як і в Єгипті якість муміфікації залежала від соціального стану: моделювані черепи в інгульських похованнях робились представникам знаті, зеленкуватою речовиною бальзамували рядове населення³⁹.

Під час бальзамування у єгиптян з голови виймався мозок. Найдавнішим способом ексцеребрації мозку, на думку Л. Ніколаєва, було розширення основного отвору. У більшості черепів з інгульських поховань, які мали ознаки моделювання, пробита потилична кістка або розширений основний отвір⁴⁰. Такі тісні аналогії, навіть тотожність катакомбному інгульському обрядові у Стародавньому Єгипті дозволяють поставити питання про походження його зі Сходу, а саме з Єгипту⁴¹.

1982 р. біля с. Виноградного Токмакського р-ну Запорізька експедиція ІА АН України розкопала величезний курган-святилище, яке функціонувало за часів катакомбної спільноти або навіть пізніше. До розкопок святилище являло собою курган висотою 9 м, діаметром 100 м. Вершина була плаковою.

З північно-західного боку курган сильно пошкоджений бліндажами, а можливо й розкопом (глуха траншея)⁴².

У реконструкції релігійної системи катакомбного суспільства Виноградненське (Молочанське) святилище займає особливе місце. Нічого подібного за всі роки вивчення катакомбної культури не було знайдено, хоча традиція побудови святилищ на курганах у Північному Причорномор'ї починається³ ще з енеоліту. Такий розмах та величезні трудові витрати (блізько 30 тис. м³ ґрунту) дозволяють припускати, що Молочанське святилище планувалось як храм, присвячений головному або кільком основним богам катакомбного населення.

Під час розкопок простежено три періоди існування храму.

На першому етапі на верхівці попереднього шестиметрового кургану влаштовується вівтар із крупних глинняних блоків (розмірами 0,5×0,35×0,25 м), оточений доріжкою з накиданого очерету. Від вівтаря радіально до підніжжя кургану розходилось 13 (безпосередньо простежено 11) валів, побудованих з таких самих, як і вівтар, глинняних блоків. Вали мали пласкі вершини та круті стінки (рис. 4).

На другому етапі вівтар розширювався на північ, вали засипано шматками дерну, а до платформи, що утворилася внаслідок цього, були прибудовані два пандуси (зі сходу та північного заходу). Від вівтаря, приблизно до половини висоти платформи святилища, пандуси спускалися радіально і переходили у передвівтарні майданчики. Від кожного з майданчиків праворуч та ліворуч по периметру платформи йшли спуски. Так, північно-західний пандус мав один спуск з півдня, а другий з північного сходу, східний — з північного заходу та південного заходу. Полотно спусків та пандусів по краях було укріплене кам'яними брилами. Для його будівництва використовували камінь та щебінь. Саме полотно підйомів неодноразово посипалося чистим суглинком. Біля початку північних спусків простежена настоптаність товщиною 0,4—0,5 м. Там же між початком спусків на склоні платформи стояла гранітна 3-метрова стела у вигляді сокири або човна (рис. 5).

На третьому етапі вівтар продовжує функціонувати. Пандуси і спуски засипаються. Платформа розширюється на північ та північний схід. Зі сходу влаштовується один похилий прохід на вершину платформи (рис. 6).

Хронологічна позиція всіх трьох етапів існування святилища досить вузька. Воно побудоване в кургані, останні поховання якого відносяться до інгульської культури. Всередині святилища знайдено катакомбну посудину, а у саме святилище впущено поховання культури багатоваликової кераміки⁴³.

Довга вісь симетрії святилища проходить з північного сходу на південний захід — тобто зорієнтована на літнє сонцестояння, але інших аргументів на підтвердження того, що святилище присвячене богові сонця, немає.

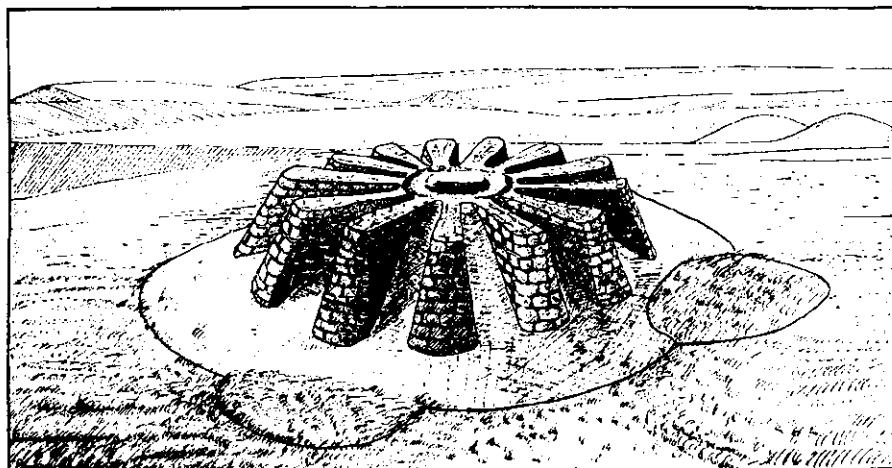

Рис. 4. Перший етап існування Виноградненського святилища.

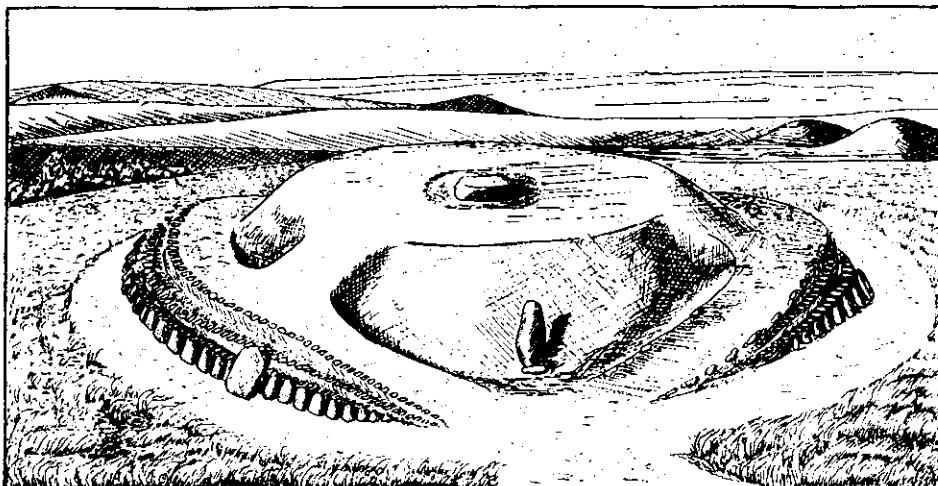

Рис. 5. Другий етап існування Виноградненського святилища.

Рис. 6. Третій етап існування Виноградненського святилища.

Привертає увагу знайдена гранітна стела у вигляді сокири. Сокира на Близькому Сході була атрибутом бога дощу та грози — господаря багатьох пантеонів (Тешшуб, Агад, Зевс, Юпітер та ін.). Враховуючи те, що біля стели простежений товстий шар натоптаності (свідчення численних ритуалів), вірогідно, святилище було присвячене саме цьому богові. На користь даного припущення побічно свідчить і те, що у катакомбних похованнях часто зустрічаються парадні поліровані кам'яні сокири, які використовували не за своїм прямим призначенням⁴⁴.

Під час проведення одного із свят у хеттів (антахшум) цар прибував у священну місцевість та приносить жертви, і проводить церемонію спочатку біля нижньої стели. Потім його колісницю, запряжену кіньми, юнаки допомагають вивести до верхньої стели. Біля неї цар разом з магами проводить другу, основну церемонію⁴⁵. Коментатор вважає, що це свято проходило не у місті, а у священній місцевості на горі. Ймовірно, ця священна хетська місцевість за конструкцією нагадувала Молочанське святилище. Лише на Давньому Сході існували аналогічні за конструкцією храми. Це зіккурати, при спорудженні яких використовувалась ідея платформи. Наприклад, зіккурат Ур-Намму у місті Урі⁴⁶, розкопаний та реконструйований Л. Вуллі.

Серед інших культових впливів Давнього Сходу, які простежуються в інгульській катакомбній культурі, досить виразні залишки обряду

відкривання вуст та очей. Цей обряд був поширеній у Давньому Єгипті. Для цього використовували червону фарбу, яка зберігалась у мішечку. Виходячи з цього, знахідка негативу шкіряного мішечка з вохрою (Барвинівка, к. 7, п. 2)⁴⁷ може бути віднесена саме до цього ритуалу. Тим більше, що очі та рот на модельованих черепах пофарбовано вохрою. Можливо, у руслі цього ж ритуалу треба розглядати пофарбовані вохрою очищені від м'язів кістки небіжчиків у інших катакомбних похованнях.

Ще одним цікавим поховальним символом катакомбної інгульської культури, який знаходить собі аналогії на Близькому Сході, є зображення ступнів (слідів) ніг людини. Як зазначають фахівці, цей символ був поширеній у давніх іndoєвропейців та серед населення Давнього Сходу⁴⁸. Знайдені вони і у багатьох катакомбах. За даними історії, в одних випадках ступні позначали напрямок руху або символізували рух. У інших — зображення людської ступні уособлювало кращі якості їх володаря.

Про наявність тісних контактів між катакомбним населенням та країнами Стародавнього Сходу, зокрема Єгипту, свідчать знахідки скарабеїв. На сьогодні вже відомі три екземпляри, один з яких походить з Приазов'я, а два інші з Північного Кавказу⁴⁹. На Північному Кавказі знайдено також і єгипетські лотосоподібні підвіски⁵⁰.

Є інформація, що у одній з катакомбних могил у Приазов'ї до кістяка собаки був приставлений людський череп⁵¹. Як відомо, провідником у царстві мертвих, за уявленнями єгиптян, був Анубіс — Упутат. Він традиційно зображувався у вигляді людини з головою собаки. Проте обставини знахідки на Мелітопольщині не дають підстав саме так тлумачити це поховання.

Впливи цивілізації Давнього Сходу на інгульську катакомбну культуру і взагалі катакомбну спільність не обмежувалися лише ідеологією. Є підстави вважати, що існували активні торговельні зв'язки. Катакомбне населення використовувало месопотамську вагову систему, цілком ймовірно, що воно та-ж мало уявлення і про давньосхідні гроші. Це випливає з аналізу матеріалів поховання катакомбного ливарника біля с. Мала Тернівка. Ливарні форми, знайдені у цьому похованні, відповідають ваговим одиницям Єгипту⁵².

Крім того, кам'яні поліровані парадні або культові сокири інгульської культури, що, на думку І. Ф. Шарафтудінової, є приналежністю поховань жреців⁵³, знаходять прототипи в Анатолії, а саме у Трої II G. Нефритова сокира з цього горизонту за формуєю та оздобленням дуже схожа на катакомбні орнаментовані сокири⁵⁴.

Житлові споруди інгульської катакомбної культури, їх форма та засоби будівництва знаходять численні аналогії у будівельних традиціях Балкан, Малої Азії та Закавказзя⁵⁵.

Таким чином, вищеперелічені факти подібності багатьох інгульських ритуалів та вірувань до давньосхідних дозволяють зробити деякі висновки.

1. Інгульське населення мало різnobічні зв'язки з цивілізаціями Давнього Сходу, особливо Єгипту. Аналогії катакомбним обрядам локалізуються на досить широкій території від Нілу на заході до Тігру та Євфрату на сході. Окреслений ареал приводить до такої думки: лише рухливе населення, на зразок давніх семітів, яке пересувалось у смузі степів на периферії Аравійської пустелі, мало змогу познайомитись і опанувати релігійні уявлення стародавнього Єгипту, Анатолії та Дворіччя. Малоїмовірно, що у катакомбного населення такі численні давньосхідні запозичення були наслідком лише культурних впливів. Крізь них проглядає цілісна розвинута релігійна система зі своїм пантеоном, уявленнями про потойбічний світ та способами перепровадження туди померлих. Можна припустити опанування якоєсь однієї чи двох рис під впливом лише культурних контактів. Але засвоєння системи поглядів та уявлень, що базуються на культі предків, без носіїв цих уявлень, для того часу справа неможлива.

2. У світлі наведених фактів для інгульської культури, порівняно з іншими гіпотезами походження, треба віддати перевагу південній гіпотезі генезису. Важливіший з її етнічних компонентів має близькосхідне походження. У катакомбному суспільстві Північного Причорномор'я відзначається співіснування різних етнічних груп⁵⁶. Разом з інгульським населенням тут прожи-

вали залишки ямних та умовно донецьких племен. На змішаний характер катакомбного суспільства вказує й ідеологія. Як зазначає І. Ф. Ковальова, зберігались мисливсько-магічні вірування, поряд з якими поширювались землеробсько-скотарські обряди⁵⁷. Здається, що вони не просто співіснували, а перебували у певних стосунках. Існування катакомбного пантеону на чолі з громовержцем або іншим богом передбачає сувору ієархію. Якщо приймати цю логіку, то скотарсько-землеробські культури, що мали близькосхідне походження, були панівними. Їх дотримувалась верхівка інгульського суспільства. Мисливсько-магічні вірування були основними для рядового або навіть неповноправного населення.

3. Суспільства Близького Сходу, з релігійних систем яких походять аналогії катакомбним ідеологічним уявленням, були ранньокласовими вже тривалий час. З цього випливає один далекосяжний висновок: інгульське катакомбне суспільство мало знаходитись якщо не на такому самому рівні, то принаймні подібному до нього.

Дослідження соціальної структури за матеріалами поховань показало, що серед інгульського населення виділяється 6 соціальних страт. Виключне становище знаті підкреслюється спеціальними засобами, серед яких багатокамерні поховання, багатий інвентар; колісниці, метал, зброя; складні похованальні ложа, моделювання черепів, розпис на підлозі камер; спеціальні інсигнії влади: парадні сокири та булави тощо. Поховання представників знаті супроводжують вбиті люди⁵⁸. У межах ареалу інгульської культури виділяється центр, де зосереджено поховання знаті та головні святилища (р-н р. Молочної). Поблизу них розташована значна частина поховань заможного рядового населення, поховання ливарників, що задовольняли потреби знаті. Цей регіон оточувала периферія, протяжність якої була обумовлена здатністю захистити кордони політичного або потестарного об'єднання з центру. Враховуючи площину, яку займають пам'ятки інгульського типу, можна зробити висновок, що у них було мобільне військо. Наведені факти свідчать про те, що це був єдиний соціально-історичний організм.

Аналіз територіального та хронологічного розподілу соціальних верств інгульського та умовно донецького населення показує, що у Північному Причорномор'ї у катакомбному суспільстві була впроваджена станово-кастова система. Панівним етносом виступало інгульське населення, на другій сходинці стояло умовно донецьке населення, а на найнижчій — залишки ямних племен⁵⁹. Проте для катакомбних пам'яток не відомі поселення міського типу — міста — одна з головних ознак класового суспільства. Можливо, подальші дослідження зв'язків катакомбного населення з Близьким Сходом допоможуть встановити і причини цього становища.

Примітки

¹ Городцов В. А. Бытовая археология.— СПБ, 1910.— С. 263.

² Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи Средней России.— 1916.— С. 52.

³ Артамонов М. И. Раскопки курганов на Маныче в 1937 г. // СА.— 1949.— № 11.— С. 305—336.

⁴ Кривцова-Гракова О. А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Тр. ГИМ.— 1938.— Вып. 8.— С. 35.

⁵ Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э. // Тр. ГИМ — 1955.— Вып. 24.— 179 с.

⁶ Березанская С. С., Шапошникова О. Г. Рец. на кн.: Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // СА.— 1957.— № 2.— С. 102—104.

⁷ Salimirski T. Prehistoric Russia an Outline.— London, 1970.— 449 p. Häusler A. Die Gräber der älteren Ockergrabkulturzwischen Ural und Dnepr.— Halle, Berlin, 1974.

⁸ Иерусалимская А. А. О предкавказском варианте катакомбной культуры // СА.— 1958.— № 2.— С. 34—48. Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // СКМА.— 1970.— С. 165—179.

⁹ Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1968.— 16 с.; Эрднієв У. Э. Археологические памятники Южных Ергеней.— Элиста, 1982.— 116 с.

- ¹⁰ Клейн Л. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ.— 1962.— № 2.— С. 74—87.
- ¹¹ Клейн Л. С. Там же.
- ¹² Николаева Н. А., Сафонов В. А. Древнейшая катакомбная культура Северского Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1982.— С. 4—26.
- ¹³ Там же.— Рис. 3—6; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северного Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл.— Донецк, 1989.— С. 27—30.
- ¹⁴ Ksiazek Z. The Zlota culture.— Warsaw, 1976.
- ¹⁵ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 331—333, 338.
- ¹⁶ Эрдинцев У. Э. Указ. соч.— С. 90—92.
- ¹⁷ Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 50—74.
- ¹⁸ Токарев С. А. О религии как социальном явлении: мысли этнографа // СЭ.— 1979.— № 3.— С. 87—105.
- ¹⁹ Памятники родового общества на Игриенском полуострове // ПИДО.— 1935.— № 9, 10. С. 162—168; Щепинский А. А. Во тьме веков.— Симферополь, 1967.— С. 96—97; Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпакенко Г. Т. Кургани біля с. Новопилипівки та радгоспу «Аккермень» // АП УРСР.— 1960.— Т. 8.— С. 122—135.
- ²⁰ Кубышев А. И. Работы Херсонесской экспедиции // АО, 1979.— М., 1980.— С. 292—294; Данилова Е. И., Корпусова В. Н. Катакомбное погребение с трепарированным черепом в Крыму // СА.— 1981.— № 1.— С. 163—170; Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — сила.— 1982.— № 10.— С. 20—23; Ковалева И. Ф. Погребальные обряды и идеология ранних скотоводов (По материалам культур бронзового века Левобережной Украины).— Днепропетровск, 1983.— 108 с.; Санжаров С. И. Некоторые аспекты исследования катакомбных комплексов с моделюровкой лица из Донецкого Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Научно-практический семинар. Тез. докл.— Донецк, 1986.— С. 20—22.
- ²¹ Шишилина Н. И. Кермен-Толгинская маска эпохи бронзы // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф.— М., 1987.— С. 167—169.
- ²² Фрезер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете.— М., 1989.— С. 16.
- ²³ Клейн Л. С. Черепа покрытые смолой в погребениях эпохи бронзы // СЭ.— 1961.— № 2.— С. 105—109.
- ²⁴ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл.— М., 1987.— С. 146—149.
- ²⁵ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— Одеса, 1989.— С. 186—187.
- ²⁶ Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы идеологии и социальная структура катакомбной общности // Духовная культура древнего населения Украины: Тез. докл. научно-практич. конф.— К., 1989.— С. 55—57.
- ²⁷ Городцов В. А. Бытовая археология.— С. 264.
- ²⁸ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 20—22; Пустовалов С. Ж. Социальные...; Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы...; Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной структуры носителей катакомбной культуры // Тез. докл. обл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Грекова.— Запорожье, 1989.— С. 126—127.
- ²⁹ Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1964.— С. 163.
- ³⁰ Konyou K. Didding up Iezicho.— 1957.
- ³¹ Брентьес Б. От Шанидара до Аккада.— М., 1976.— С. 54.
- ³² Там же.— С. 52.
- ³³ Mellart the Chalcolitic and early Bronze age in the Near East and Anatolia Beirut.— 1966.
- ³⁴ Хрестоматия по истории Древнего Востока.— М., 1989.
- ³⁵ Muller-Karpe. Haubuch der Vorgeschichte.— München.— 1974.— S. 796—798.
- ³⁶ Данилова Е. И., Корпусова В. Н. Указ. соч.
- ³⁷ Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Гончко Т. Ю. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1985 г. // НА АН Украины.— Ф. Е, 1985/4.
- ³⁸ Николаев Л. До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи ексцеребрації у стародавніх єгиптян // Антропологія.— 1934.— Т. 4.— С. 77—92.
- ³⁹ Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы...— С. 55—57.

- ⁴⁰ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.
- ⁴¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.
- ⁴² Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассамакин Ю. Я. Отчет о работах Запорожской экспедиции в 1982 г. // НА ИА АН Украины.— Ф. Е. 1982/2.— 200 с.
- ⁴³ Пустовалов С. Ж., Рассамакин Ю. Я. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье: Тез. докл. научного семинара.— Запорожье, 1990.
- ⁴⁴ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.
- ⁴⁵ Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 9.
- ⁴⁶ Ллойд С. Археология Месопотамии.— М., 1984.— 279 с.— Рис. 9.
- ⁴⁷ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассамакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1987 г. // НА ИА АН Украины.— Ф. Е. 1987/18.— 100 с.
- ⁴⁸ Ричков М. Ю. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія.— К., 1982.— С. 64—69; Чміхов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.— С. 72—73.
- ⁴⁹ Михайлов Б. Д. Раскопки на Молочной // АО 1973.— М., 1974.— С. 308—309; Эрдинцев У. Э. Указ. соч.— С. 92.
- ⁵⁰ Сафонов В. А. Исследование курганов в Среднем Прикубанье // АО 1981.— М., 1983.— С. 132.
- ⁵¹ Болтрик Ю. В. Раскопки курганов на Мелитопольщине // АО 1985.— М., 1987.— С. 306—307.
- ⁵² Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (На материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА.— 1985.— № 1.— С. 39—54.
- ⁵³ Шарафутдинова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— Вип. 33.— С. 60—70.
- ⁵⁴ Muller W. Troja.— Leipzig, 1972.— 152 s.— PL 5.
- ⁵⁵ Никитин В. И. Матвеевка-1 — поселения катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989.— № 2.— С. 136—150.
- ⁵⁶ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— К., 1987.— 16 с.
- ⁵⁷ Ковалева И. Ф. Указ. соч.— С. 97.
- ⁵⁸ Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции...— С. 126—127.
- ⁵⁹ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья: Тез. конф.— Запорожье, 1990.

С. Ж. Пустовалов

НЕКОТОРЫЕ БЛИЗНЕВОСТОЧНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ИДЕОЛОГИИ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

За последние пятнадцать лет накопилось много новых находок, проливающих свет на идеологические представления носителей ингульской культуры. Среди них развитой культ черепов и мертвых, сопровождавшийся моделировкой лиц и бальзамированием трупов умерших, святилище, в основе которого лежит идея зиккурата, ряд других находок. Близневосточные корни имеют и некоторые типы украшений, домостроительство, керамика. Анализ их комплекса подводит к мысли об участии в формировании ингульской культуры какого-то близневосточного населения, а также указывает на близкий древневосточному уровень социально-экономического развития катакомбного общества.

SOME MIDDLE-EASTERN ELEMENTS IN IDEOLOGY OF THE CATACOMBS POPULATION IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

Many new findings elucidating ideological principles of the population of Ingul culture have been accumulated for recent fifteen years. Among them there are a developed cult of skulls and the dead with modelling of faces and embalming of corpses, sanctuary which is underlain by an idea of zodiac, some other findings. Some types of adornments, house-building, pottery have also Middle-Eastern roots. An analysis of their complex gives rise to the thought about participation of certain Middle-Eastern population in formation of Ingul culture and confirms a level of the socio-economic development of the catacombs society close to ancient Eastern one.

Одержано 27.08.90

ГУНИ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВТОРГНЕННЯ В ЄВРОПУ

Ю. В. Павленко, Є. А. Смагулов

У статті розглядається проблема етногенезу та локалізації політичних центрів гунського об'єднання напередодні їх вторгнення в степи Східної Європи. На основі археологічних та писемних джерел доводиться, що в III—IV ст. гунське об'єднання складалось на території сучасного Казахстану, між Східним Приаральям та Західним Тянь-Шанем.

Історичний зв'язок між сюну (хуну), що в III ст. до н. е.— II ст. н. е. мешкали на північних кордонах Ханського Китаю, та гунами, які наприкінці IV ст. н. е. розгромили причорноморських готів, а в середині V ст. доходили до мурів Риму та Орлеану, визнається майже всіма дослідниками, але повністю доведеним не може вважатись і сьогодні. Так, наприклад, С. С. Міняєв зазначає, що можна простежити в деталях історію сюну, але як вони пов'язані з гунами, досі залишається нез'ясованим. Тому його стаття «не вирішує проблему походження європейських гунів, а, навпаки, підкреслює її складність»¹.

Користуючись цим, деякі автори (І. Білик, Г. К. Василенко) намагаються ототожнити гунів зі слов'янами південних областей Східної Європи. Зайвим було б доводити неспроможність таких «сміливих» припущень. Але, разом з тим, проблема гунів — їх етногенез до появи у східноєвропейських степах, територія розселення та зв'язок з сюну давньокитайських джерел — вивчена недостатньо. Певному висвітленню цих питань, принципово важливих для уrozуміння історії України, Південної Росії, Казахстану та Середньої Азії на межі давнини і середньовіччя, і присвячена ця стаття.

Історія сюну на основі китайських писемних документів та, деякою мірою, археологічних джерел вивчена відносно докладно². Протягом V—III ст. до н. е. у Саяно-Алтайському регіоні та Монголії панівною силою були об'єднання юечжів та усунів, які мали культуру східноскіфського (сакського) типу. Але наприкінці III ст. до н. е. у Східній Монголії складається міщне об'єднання гунських племен на чолі з володарями — шаньюями. Протягом II ст. до н. е. вони стають господарями степів між Тянь-Шанем та Хінганом і ведуть запеклу боротьбу з Китаєм, але у наступному сторіччі їх перемага-

ють ханські війська та усуні. У середині I ст. н. е. вони остаточно розколо-
лись на південних та північних сюну. Перші потрапили у залежність до
імперії Хань, другі — пересунувшись до Західної Монголії та Східного Тур-
кестану, протягом сторіччя ще чинили опір, але у 50-х роках II ст. були
вщент розбиті сянбайцями. Їх рештки відходять на захід і зникають з поля
зору китайських хроністів.

Історія гунів у Європі починається ніби з нуля. Як пише Л. М. Гумільов,
з 155 р., коли північні хуну відрвались від сянбайців, що перемогли їх, до
350 р., коли гуни почали запеклу боротьбу з аланами, їх історія невідома³.
С. О. Плетньова вважає, що всі ці 200 років «тисячі кілометрів йшли хуну
сібірськими та уральськими степами», змішуючись з місцевими тюркомов-
ними та угровінми племенами, але кількома сторінками нижче визначає:
«Незважаючи на величезну кількість народів, що були залучені до гунського
руху, в степах відомо не набагато більше, ніж півсотні пам'яток, до того ж
у переважній більшості розграбованих»⁴. Торкаючись цього питання, і
А. К. Амброз вказує на невелику кількість археологічних пам'яток IV ст. у
степах на схід від Дону та Волги. Відповідно це не дає можливості виділити
тут групу старожитностей, пов'язану з історичними гунами. Матеріальна
культура останніх у сталому вигляді зафікована пізніше, вже у європейсь-
ких степах. Її азійські елементи нечисленні (специфічна конструкція сідел,
лускоподібний орнамент, що імітує пір'я, та бронзові казани з візерунками),
тоді як інші риси відомі у східноєвропейських степах у попередні часи⁵. До
цього додамо, що названі вище три «східні ознаки» так само, як властиві гун-
ському періоду прикраси із золотої накладної фольги з вставними напів-
коштовними камінцями, не є етнічними ознаками.

Як свідчать писемні джерела, рух гунів просторами Казахстану був не
таким вже й тривалим. Першу згадку про них маємо від Діонісія Перегета
(блізько 160 р.), який знає їх десь на північному сході за Каспієм. Так само
локалізує гунів і Птолемей (70—80-х роках II ст.)⁶. Але потім, майже 200
років, античні автори більше про них не згадують, аж поки Амміан Мар-
целлін у другій половині IV ст., вкрай здивований їх раптовим виходом на
історичну арену та близкучими перемогами над аланами і готами, не
порівнює їх з хуртовиною, що налетіла на Європу зі Сходу.

Факт вторгнення гунів у Приазов'я та Північне Причорномор'я в останній
чверті IV ст. добре засвідчений писемними джерелами (Амміан Марцеллін,
Йордан тощо) і сумніву не підлягає. Тривалий час з цим пов'язувався і за-
непад економічного та культурного життя у цьому регіоні⁷. Якщо стосовно
Північно-Західного Причорномор'я так, мабуть, і було, то відносно боспор-
ських міст та Криму в цілому ця точка зору останнім часом переглядається.
Нові дослідження переконують, що культурний шар, який традиційно дату-
вався IV—V ст., насправді слід відносити не раніше, ніж до другої чверті
VI ст.⁸ А. В. Сазанов дійшов висновку, що загибель боспорських міст була
пов'язана не з тими гунами, від яких вестготи тікали за Дунай, а з іх від-
даленими нащадками — гунами-утургурами, які, за візантійським істори-
ком Феофаном, у 527/528 р. спустошили Боспор. Ніяких певних свідчень про
переселення гунів як цілого народу в степи Східної Європи майже до середини
V ст. ми не маємо.

Відносно подій другої половини IV ст. і Амміан Марцеллін (XXXI, 3, I) і
Йордан (§ 122, 123, 130 тощо) повідомляють лише про військові набіги і по-
ходи гунів на аланів та готів, про підкорення першими останніх. Певні
відомості про постійне перебування власне гунського народу на півдні Східної
Європи маємо стосовно кінця V—VI ст. у творах Йордана (§ 37) та Прокопія
Кесарійського (VIII, 5, 23, 26—27). У цей час вони — місцеві скотарі, «пас-
тиший народ, з сезонними перекочуваннями, з чергуванням випасів, з пев-
ною територією для кочового літування й іншою — для сталої зимівлі»⁹ на
узбережжях Меотіди та Понтійського моря у Криму. Проте окремі багаті, але
впускні поховання чоловіків-войнів з характерними гунськими ознаками
(бронзовими казанами, інкрустованими золотими прикрасами тощо) з'явля-
ються в Криму блізько межі IV—V ст.¹⁰ У цей же час відповідні комплекси
гунської культури поширяються у Південному Приураллі та Нижньому По-

волжі. Вироби поліхромного стилю, що з них походять, мають надійні аналогії в багатих похованнях Таласської долини (на схід від Сирдар'ї) та в низці проміжних пунктів на території Казахстану¹¹.

З наведених вище матеріалів випливає, що у IV ст. гуни як окремий етнос ще не існували у степах Східної Європи, а лише здійснювали туди військові походи. Для регулярних перемог над такими сильними ворогами як алани та остготи була потрібна не лише розвинена військово-політична система, а й надійна соціально-економічна база, яка, зрозуміло, знаходилась на якійсь території і тому має бути археологічно ідентифікованою. Цей центр гунів у III—IV ст. мав знаходитись на схід від Північного Прикаспію, але не далі Алтайських і Тянь-Шанських гір, між Сибіром та Хорезмом і Согдом, тобто приблизно у межах сучасного Казахстану. Але — де саме?

Переконливої версії з цього приводу не висунуто. Припущення, що гуни 200 років мешкали десь у лісостеповому Заураллі, де змішалися з місцевими угрськими племенами¹² ні на чому не ґрунтуються. Думку С. О. Плетньової про те, що їх «похід», який буцімто затягнувся на два сторіччя, має співвідноситись з «першою стадією кочування»¹³ (за її схемою) також ніяк не можна прийняти. По-перше, для того, щоб пройти Казахстан зі сходу на захід досить було б і півроку: тим більше, що через кілька років після розгрому скону сянбайцями Діонісій Періегет вже згадує їх. По-друге, за умов суворих зим у степах Казахстану худоба не витримала б без улаштування спеціальних зимівель. А останні, як свідчать численні етнографічні та середньовічні писемні джерела, протягом століть мали сталу локалізацію і розташовувались у південних районах: Приараллі, долинах Сирдар'ї, Таласу, Чу, Іллі, біля оз. Балхаши тощо¹⁴. З цих зимівель навесні скотарі виrushали на північ — у відкритий степ, до лісостепової смуги Західного Сибіру, або на гірські пасовиська Киргизстану та Східноказахстанських хребтів.

Ось як таку систему скотарства середньовічного Казахстану описує автор XVI ст. Фазлаллах бен Рузбіхан: «Казахські зимівки та літовки випростані на 600 фарсангів (3000 км). Зимівки знаходяться по берегах Сирдар'ї, в пісках Каракумів та Кизилкумів, а літні пасовиська — на околицях Даشت-і-Кипчака, аж до Волги»¹⁵. Така ж картина повинна була спостерігатись у першій половині I тис. Інша система організації кочового скотарства у межах Казахстану, зважаючи на його специфічні природні умови, неможлива. Як у пізньому, так і у ранньому середньовіччі рухомі скотарі казахстанських степів у теплу пору року відкочовували на північ, а на зиму повертались у південні райони, переважно до річкових долин та передгір'їв, де існували більш-менш постійні поселення і протягом усього року мешкала певна кількість людей.

Як узгоджується таке уявлення про організацію господарського життя рухливих скотарів Казахстану I тис. з відомим описом гунів в «Історії» Амміана Марцелліна? Нагадаємо цей фрагмент. Для римського ерудита, що ретельно вивчав праці своїх попередників, гуни були «небаченим до того родом людей», про яких мало знають давні автори. На йому думку, вони переважають «усяку міру дикунства» і є коренем усіх лих. Вони відрізняються таким страхітливим виглядом, що їх «можна прийняти за двоногих звірів». Вони «кочують по горах і лісах», не підкоряються царській владі, а очолюються «найзнатнішими». Вони кочують з кибитками, у яких знаходяться їхні сім'ї, не займаються землеробством і нападають на сусідів. За цим описом «вони такі дики, що не використовують навіть вогню». Коли вони приходять у якесь місце, де багато трави, то ставлять у вигляді кола свої кибитки, а коли закінчується «весь корм для худоби, вони знову везуть свої, так би мовити, міста, що розташовані на візках»¹⁶.

Неважко зображені, що сам Амміан ніколи гунів не бачив і описував їх на тлі жахливих оповідей про них, які поширювали у північно-східних провінціях біженці з Північного Причорномор'я. Вражає некритичне ставлення до цих пліток, які відбились, наприклад, у повідомленні про те, що гуни буцімто не знають навіть вогню. Не важко виявити й істотні протиріччя у характеристиці їх господарства: з одного боку вони — мешканці лісів і гір, з іншого — степові кочовики-скотарі. Якщо ж відкинути художньо-емоційні прикраси, типові для пізньоантичної історіографії, то з наведеного уривку ми можемо

дізнатись лише про те, що: 1) до останньої третини IV ст. у античному світі про гунів майже нічого не знали, бо вони мешкали десь далеко на північному сході від кордонів Римської імперії; 2) інформатори Амміана знали їх як рухомих скотарів, які кочують значну частину року з худобою та сім'ями; 3) їхнє кінне військо становило велику силу, якій не змогли протистояти алани та готи; 4) на чолі гунів, які робили походи у Північне Причорномор'я прийшли до кінця IV ст., стояли не «царі», тобто спадкоємні володарі, а полководці з середовища місцевої аристократії. Все це, з відповідною корекцією до обставин часу, можна було б сказати і про тюркютів доби Тюркського каганату, коли вони вперше з'явились у Північному Причорномор'ї, і про татаро-монголів, коли вони вперше пішли на Русь.

Додамо також, що занадто довірливе ставлення до поданої Амміаном характеристики гунів лише як дикунів та грабіжників, притаманне деяким дослідникам¹⁷, суперечить вимогам історичної критики джерела. Якщо ж рахуватись з останніми, то цю працю треба розглядати у контексті історико-політичного світобачення її автора. А, як підкреслює З. В. Удальцова, світогляд його ґрутувався на ідеї про «боротьбу двох світів, римського та варварського». Всі симпатії Амміана Марцелліна, а пізніше Прокопія, Агафія і Сімокати — «на боці великого, гордого та, на його думку, вічного Риму». Він постійно протиставляє упоряджене, цивілізоване античне суспільство варварським племенам, що не знають законів. Тиск варварів на кордони Риму змальовується ним як спустошливий ураган, загальне лихо для населення імперії, а боротьба з цими грабіжниками — як патріотичний обов'язок кожного громадянина. Особливої ненависті, як зазначає далі З. В. Удальцова, «заслуговують на його думку, дікі кочові народи» і не лише гуни, а й алани та сарацини. Але, не кажучи вже про германців та ісаврів, навіть такі цивілізовані народи, як перси або єгиптяни малюються істориком найтемнішимі кольорами¹⁸. У такому ідейному контексті більш зрозумілим стає і ставлення Амміана до гунів, нових могутніх ворогів Риму, відбиті у його творі. Крім того, він міг знати про них лише з розповідей біженців, які бачили гунську кінноту та чули, що десь далеко, за «Меотійськими болотами біля Льдовитого океану», вони випасають свою худобу. До речі, саме у тому напрямку, у Заволжі та степовому Приураллі, за даними середньовічних писемних та етнографічних джерел, знаємо північно-західні межі літніх пасовиськ, зимівлі яких знаходились на багато сотень кілометрів південніше. Відповідна ситуація, мабуть, мала місце і в гунські часи.

Наведене вище дозволяє ставити питання про пошук гунських зимників, прийшли до них III—IV ст., у південних районах Казахстану, переважно — в долині Сирдар'ї та Східному Приараллі, біля річок і в передгір'ях.

Як свідчать археологічні матеріали, накопичені казахстанськими дослідниками, наприкінці I тис. до н. е.— на початку I тис. н. е. в Присирдар'їнському регіоні відбувався інтенсивний процес виникнення стаціонарних укріплених поселень. Вони будувались переважно на берегових терасах невеликих річок, які стікали з Угмського та Карагауського гірських хребтів — Арись, Бугунь, Чаян, Боролдай, Аристанди, Каракік тощо. Рухомі скотарі, переважно представники пізньосакських племен, поступово переходятять до більш осілих форм життя. Помітно зростає питома вага землеробства та ремісничої діяльності. У перших століттях I тис. н. е. цей процес набуває поширення і охоплює північні та південні схили Карагату, гірські долини Тянь-Шаню та басейн Сирдар'ї у межах спочатку її середньої, а потім і нижньої течії. Тому невипадково, що нижчі шари майже всіх середньовічних міст у регіоні датуються цим часом. Це стосується Отара, Яси-Туркестана, Сайрама, городища Мурдан-Куюк тощо. У зручних зі стратегічної та господарської точки зору місцях виникають десятки укріплених городищ та неукріплених селищ, що тяжіють до них. У наш час вони мають вигляд різноманітних за формою та висотою великих глиняних горбів (тобе), з шарами культурних відкладень. Дуже часто під ними знаходять залишки тимчасових сезонних стійбищ скотарів попереднього часу¹⁹.

Аналіз наявних археологічних матеріалів дозволяє дійти висновку, що господарство населення цих городищ та селищ в цілому було скотарсько-землеробським. Це підтверджується даними дослідженням, зробленим у 1993 р.

леробським, але провідна роль належала пастушому скотарству. Екстенсивна форма останнього передбачає наявність системи сезонних перегонів, меридіональних (південь-північ) та вертикальних (степ-гори), яка взагалі була притаманна скотарським суспільствам Казахстану, що найменше з доби пізньої бронзи. Але з початку I тис. н. е. у басейні Сирдар'ї поширюється іригаційне землеробство, можливе лише за умов чіткої організації суспільної праці, а у межах укріплених поселень виникають монументальні палацові комплекси. Могутні фортифікаційні споруди цитаделей та системи житлових споруд інколи не поступаються найкращим зразкам тогочасної архітектури середньоазіатських областей (Согд, Хорезм, Бактрія) та свідчать про істотні впливи з боку останньої. Керамічне виробництво, як зазначає Л. М. Левіна, вже, мабуть, мало ремісничий характер, про що свідчить різноманітність типів посуду та певна стандартизація його форм²⁰. Але гончарний круг у першій половині I тис. н. е. тут ще не використовувався.

Згідно з писемними джерелами до кінця II ст. до н. е. у районі середньої Сирдар'ї та навколоїніх земель виникає могутня держава Кангюй, володіння якої на південному сході межували з Ферганою, а на північному заході простягались до пасовиськ приаральських сармато-аланських племен, які перебували в залежності від неї. Китайські джерела називають конгюйців кочовим народом, але разом з тим констатують, що вони мешкають у поселеннях з глиняними стінами вздовж Сирдар'ї, резиденція їх володаря знаходилась в районі Ташкентського оазису (давній Чач). Коли в 104 р. до н. е. більш як стотисячне китайське військо вдерлось у межі Фергани, кангюйські сили відіграли вирішальну роль у перемозі над ними. У період свого розквіту (I ст. до н. е.—I ст. н. е.) Кангюйська держава домінувала в усьому басейні Сирдар'ї від Аралу до Тянь-Шаню. З нею пов'язують досліджені в цих областях каунчинську, отарсько-каратаяуську та джетиасарську археологічні культури, близькі між собою за походженням та у своїх головних проявах: Залишені вони іраномовними нащадками присирдар'їнських саків, які й утворили державу Кангюй²¹.

Дослідники відзначають, що у межах I—VIII ст. н. е. матеріальна культура присирдар'їнських областей не зазнає різких якісних змін²². Але це зовсім не означає сталість та незмінність етнополітичних структур. Якщо на початку цієї восьмисотрічної доби тут переважало іраномовне населення, то у третій четверті I тис. воно було вже тюркомовним. Змінювались на цих територіях і державні утворення. Останню загадку про Кангюй маємо для 270 р., але його історія I—III ст. н. е. майже невідома. Відносно V ст. різноманітні (візантійські, сірійські, китайські тощо) джерела повідомляють про гунів (гунів-хіонітів, гунів-кідаритів та гунів-ефталітів) у цих землях. Перші ж відомості про тиск гунів на землеробські поселення Согду маємо в «согдійських старих листах», які датуються 312—313 рр. н. е.²³ Тому маємо певні підстави вважати, що десять протягом останньої третини III — початку IV ст. етнонім «гуни» набуває значного поширення на північ від Согду, а, прийміні, з початку V ст. різні за своїм походженням етнічні групи (хіоніти, кідарити, ефталіти тощо) відомі сучасникам під спільною назвою гунів. З античних же джерел відомо, що приблизно в 350 р. гуни десь у північно-східних областях Прикаспію перемагають аланів, а в 371 р. здійснюють свій перший похід у Крим. З цього випливає, що політичне об'єднання, очолюване людьми, які звали себе гуни-хуну, стає пануючим у межах, що найменше, сучасного Центрального та Південного Казахстану не пізніше середини IV ст. і, мабуть, не раніше останньої четверті III ст. Здається вірогідним, що після занепаду Кангюйської держави панівною силою у присирдар'їнсько-приаральських степах стають саме гуни, тобто військово-політичне об'єднання, яке усвідомлює свою історичну спадкоємність з тими рештками «північних сюну», які у 50-х роках II ст. потрапили на землі сучасного Казахстану. Така зміна політичної гегемонії відбувалась, очевидно, відносно мирним шляхом, бо жодних слідів військових руйнувань цього часу не простежується. Але саме з IV ст. у матеріальній культурі поширюються елементи східного походження, що, мабуть, логічно було б пояснити певною престижністю власне гунських речей.

Перші контакти кангюй та хуну мали місце ще на початку I тис., але відбились вони переважно на матеріальній культурі західних володінь цієї держави. На думку дослідників, кенкільська катакомбна культура гірських долин Тянь-Шаню, яку можемо розглядати як локальний прояв культури Кангюя, склалась при безпосередній участі хунських племен, що прийшли зі сходу²⁴. Трохи пізніше цей вплив стає відчутним і в присирдар'їнських курганах. Але залишається ще мало дослідженням складний процес етнокультурної асиміляції цих хунів у конгломераті різномовного населення Кангюйської держави. Маємо лише підстави вважати, що після поразки від сянбійців сюну-гуни опиняються на північно-східній периферії Кангюйської держави і, мабуть, потрапляють у залежність від неї. Гірські долини Тянь-Шаню стають місцями їх зимівель. Але пізніше центр володінь зміщується у пониззя Сирдар'ї та прилеглі райони Приаралля, де протягом III—IV ст. їх сила поступово зростає. Не пізніше середини IV ст. вони стають на чолі великого поліетнічного об'єднання народів Приаралля та басейну Нижньої і Середньої Сирдар'ї, наслідком чого було поширення їх імені, вже як політоніма, на сусідів. Відповідно, в етнічному відношенні назва гуни остаточно втрачає будь-який певний зміст. Вона стає іменем великої, поліетнічної та багатомовної федерації або конфедерації протодержавних і ранньодержавних об'єднань у межах Південного і Центрального Казахстану.

Які ж етнічні групи увійшли до складу такого макрополітичного об'єднання, люди якого були відомі під назвою гунів? Якими мовами розмовляли і чи єми нашадками були?

У II тис. до н. е. територія Казахстану та Киргизстану була зайнята скотарями андронівської спільноти, у межах якої зараз виділяють алакульську та федорівську археологічні культури. Дослідники одностайні у визначенні етномовної приналежності їх носіїв як індо-іранців та вважають, що приблизно протягом другої половини II тис. до н. е. значна частина цих племен відходить на південь — у Середню Азію, Північно-Східну Індію та Іран²⁵. У казахстанських степах залишаються племена північно-іранської мовної групи, які у другій четверті I тис. до н. с. входять до складу великої «скіфської» культурно-історичної спільноті евразійських степів та стають відомими античним авторам під назвою саків. Серед останніх найбільш могутнimi були масагети, які займали долину середньої та нижньої течії Сирдар'ї і були тісно пов'язані з Хорезмом. У VI ст. до н. е. вони витримали тиск персів, а в IV ст. до н. е. відстоювали свою незалежність у боротьбі з військами Олександра Македонського. Кангюйці, відомі за китайськими джерелами з II ст. до н. е., «були іраномовним народом, нашадками та спадкоємцями сирдар'їнських саків»²⁶.

Більш складні і ще недостатньо досліджені етномовні процеси мали місце протягом I тис. до н. е. на території Східного Казахстану, Джунгарії та Монголії. Як вважають дослідники, саме тут за доби мезоліту і неоліту — (Х—III тис. до н. е.) складалась алтайська етномовна спільність, яка на останньому етапі свого розвитку може бути ідентифікованою зі спорідненими культурами «сітчатої» або «текстильної» кераміки²⁷. Але наприкінці III тис. до н. е. ця спільність розпадається, що сталося не без участі просування на схід, у Алтайсько-Саянські передгір'я, скотарських племен афанасьевської культури європейського антропологічного типу. Наслідком цього процесу, який незабаром був ускладнений широкими міграціями племен андронівської спільноти, було виділення (на тлі розпаду алтайської спільноти) групи тюрко-монгольських племен, які як відносно єдиний етномовний масив зберігаються до кінця бронзового віку. Поступово, не без участі прийшлих скотарських племен, вони переходят до розведення худоби, сприймають металургію бронзи, знайомляться із землеробством і виходять на рівень розвитку тогочасних тохаромовних та іраномовних племен евразійських степів. На межі II і I тис. до н. е. тюрко-монгольська спільність поступово розділяється на монголомовну (забайкальський варіант культури плитових могил) та тюркомовну (карасукська культурна спільність). Найзахідніша група споріднених з карасукською спільністю племен презентована пам'ятками дандібайбагазинської культури. Прибалхащя та степових просторів на північ та північний захід від нього. Їх сила спирається на контроль за багатими місцевими мідними

рудниками, а продукція місцевих металургів поширювалась далеко на північ і захід, до лісових племен Сибіру та Уралу. Поступово прототюркські племена опановують і Північне Приаралля з чудовими літніми пасовиськами Тургайської улоговини, змішуючись з місцевими сакськими групами та сприймаючи широкий спектр елементів їх культури. На думку А. Х. Халікова, останні, яких дослідник вважає носіями огузько-праболгарської групи прототюркської мови, у середині I тис. до н. е. й були геродотовими агріппеями, тоді як на схід від них, ближче до оз. Балхаш, мешкали іседони — предки огузо-кипчацьких племен²⁸.

Таким чином, протягом I тис. до н. е. у казахстанських степах співіснували іраномовні та тюркомовні племінні об'єднання напівковчових та кочових скотарів. Вони знаходилися приблизно на одному рівні соціальноекономічного розвитку і мали багато спільного в матеріальній та духовній культурі. Ці об'єднання складали окрему історико-культурну область, яка мала досить чіткі кордони на півночі (ургські племена Сибіру і Уралу) та півдні (іригаційно-землеробські цивілізації Середньої Азії), але непевні й розміті на заході (між Уралом та Каспієм, де починалися савромато-сармато-аланські кочів'я) та на сході (між Алтаем та Тянь-Шанем, де межували зі скотарями монгольських степів). В середині I тис. до н. е. кочовики евразійських степів, від Дунаю до Хуанхе, складали величезну культурно-історичну макроспільність, характерними ознаками якої були елементи так званої «скіфської тріади». Але у другій половині цього ж тисячоліття, під час посилення зв'язків з світом південних цивілізацій, її західні області (південь Східної Європи та Передкавказзя) потрапляють під переважний вплив античного світу (скіфи, сармати, алани), центральна частина (Казахстан та північ Середньої Азії) орієнтується на культуру Ірану, Бактрії, Согда і Хорезму (саки і масагети, західні тюркомовні племена), тоді як східний регіон (Монголія і Джунгарія) найтісніше пов'язується з цивілізацією давнього Китаю (ді, усуні, дінліни, сюну, сянбійці). Але культурні впливи поширювались не лише в «меридіональному» нарямку. Не менш істотними були взаємини і між самими степовими народами, як то було на межі I тис. до н. е.— I тис. н. е., коли в степах Казахстану все більш відчутними стають гунські імпульси.

Питання про мовну принадлежність сюну у межах Монголії і досі залишається дискусійним. Більшість дослідників схиляється до думки про їх монголовінність. Але тюркомовність гунів, що прийшли у степи Східної Європи, ніхто під сумнів не ставить. Вважається, що після остаточного розгрому, якого їм завдали сянбійці, залишки північних сюну, рухаючись через Джунгарію, у долинах між Алтаем та Тянь-Шанем, об'єднуються з місцевими тюркомовними племенами, очолюючи їх, передаючи свій етнонім, але сприймаючи їх мову. Ще більшої і, мабуть, остаточної тюркизації вони зазнають у межах Південно-Східного Казахстану, коли займають північні передгір'я Західного Тянь-Шаню та хребта Карагатау у верхів'ях Таласа і Чу, на північно-східній периферії Кангюйської держави. Не виключено, що у середині — третій четверті II ст. якась частина гунів відкотилася навіть до Прикаспію (як то можемо припускати на підставі свідчень Діонісія та Птолемея), проте або не закріпилася там, або була досить швидко асимільована місцевими сармато-аланами.

Наступні 100—150 років від часу утвердження решток північних сюну на нових землях, приблизно до кінця III ст., у межах нового соціального організму йшло формування нового етносу. Останній складається як тюркомовний, але його назва відбиває уявлення про спадкоємний зв'язок саме з прийшлим, східним компонентом. Ситуація, при якій новий народ усвідомлює себе нащадками однієї етнічної групи, тоді як його мовою стає мова іншої, що також увійшла до його складу, є досить типовою. Сприймається самоназва провідної, домінуючої у політичному відношенні групи, але переход представників останньої на іншу мову не тільки дає підстави вважати, що саме останньою користувалась переважна більшість членів соціального організму, який утворювався, але й дозволяє припускати відсутність у його межах соціальної сегригації за етно-мовною ознакою. Група північних сюну, що прийшла зі єходу, очолила та об'єднала місцеве, переважно тюркомовне на-

селення, але не перетворилась у замкнутий пануючий прошарок. Всупереч цьому, джерела свідчать про відсутність у них, принаймні до кінця IV ст., чіткого спадкоємного соціального поділу та монархічної влади. Цим, як вважають дослідники, гунське суспільство принципово відмінне від громадського устрою хунів-сюні. «Держава Хуну з її чіткою спадкоємною владою зникла. Замість неї прийшла військова демократія з характерним для неї інститутом військових вождів»²⁹. Цей висновок повністю ужгороджується з археологічними матеріалами: за даними поховальних комплексів у гунському суспільстві не було глибокої соціальної диференціації³⁰.

Сукупність наявних джерел дозволяє пов'язати з ранніми гунами Південно-Східного Казахстану пам'ятки сктарського населення передгрів та гірських районів у верхів'ях р. Талас, долинах Чаткала і Кетьмен-Тюбе. Тут розташовані великі кургани могильники першої половини I тис. н. е., що налічують до тисячі насипів. Їх поховальний обряд свідчить про скрещення кількох етнокультурних традицій і репрезентований переважно трупопокладеннями в підкурганих катакомбах з дромосом або, рідше, в підбійних могилах³¹. Вони, як зазначають дослідники³², споріднені за керамікою та поховальними комплексами з каунчинською культурою Приаралля та пониззя Сирдар'ї, яка виникає трохи пізніше. Ці факти, як і загальне розуміння сктарської життедіяльності у цьому регіоні, дозволяють припустити, що не пізніше кінця III ст. певна частина гунів, чиї зимівлі зосереджувались переважно у Тальській долині, а літні випаси займали як гірські полонини, так і степові простори басейнів рік Чу і Сарису, переселяється більче до Аральського моря, так чи інакше об'єднуючись з місцевими протоболгарами або підкорюючи їх. Поширення етноніму (мабуть, ще у формі політоніма) гуни у Приараллі (не пізніше першої половини IV ст.) свідчить про провідну роль носіїв цього імені у політичному житті місцевих тюрко-, а також, не виключено, й ірано- та угромових племен. Саме тут утворюється ядро того могутнього гунського об'єднання, у складі якого були також болгари, савіри, акацири, утригури та інші тюркомовні племена Приаралля, що в середині IV ст. розпочинає запеклу боротьбу зі своїми західними сусідами. Археологічно можемо його ототожнити з пам'ятками каунчинської культури, для якої, як і для двох споріднених з нею культур Нижньої та Середньої Сирдар'ї, характерні невеликі укріплені поселення сирцевої архітектури, оточені великими курганими могильниками. Тут і знаходилися життєві центри, тоді як безкрай степи, що простягалися на північ, використовувались як літні пасовиська. Цим і пояснюється той, дивуючий деяких дослідників, факт, що саме у степових районах відомо дуже мало пам'яток (і, майже, лише поховань) цих часів.

Доходимо висновку, що в першій половині IV ст. існувало щонайменше два гунських військово-політичних об'єднання. Перше, більш старе, мало свої життєві центри по річці Талас та у північних передгрів Карагату і західних відрогах Тянь-Шаню, а його пасовиська охоплювали як найближчі полонини, так і степи між оз. Балхаш та р. Сарису, мабуть, аж до районів Цілінограду та Караганди. Нічого певного про етнічні групи, які входили до його складу, сказати не можна, але не виключено, що нашадки іраномовних саків у ньому складали значицьшу частину, ніж у Північному Приараллі. Друге, молодше об'єднання мало своїм ядром пониззя Сирдар'ї, а його сктарська периферія, літні пасовиська простягалися на північ Тургайською улоговиною та прилеглими до неї степами між Мугоджарами на заході та р. Сарису на сході, доходячи, можливо, до Кустанаю. До його складу, вважаємо, ввійшли і ті об'єднані гунами тюркомовні племена (болгари, савіри тощо), які з другої половини V ст. стають господарями східноєвропейських та передкавказьких степів.

По-різному, мабуть, склалась і доля приталаського та приаральського гунських об'єнань. Обидва вони були недовговічними, але кожне з них відіграво яскраву роль у тих бурхливих історичних подіях, що були пов'язані з переходом від давнини до середньовіччя.

Історія західного гунського угруповання відома лише в тій мірі, якою вона стосується подій в Європі. Переможні походи за Волгу, у Приазов'я та Північ-

не Причорномор'я, які супроводжувались масовим витиском аланів зі східно-європейських степів або їх частковим зачлененням до лав гунського війська, відкрили перед тюркомовними племенами чудові пасовиська. Мабуть, незабаром після остаточного придушення опору з боку остготів, який ще наприкінці IV ст. намагався організувати спадкоємець Германаріха Вінітарій, з Приаралля до Волги і Дону починається переселення певної частини скотарських родин, які займають панівне становище серед місцевих алано-готських угруповань. Протягом першої третини V ст. у степах між Дніпром і Волгою починає утворюватись новий соціальний організм на чолі з Ругилою. Ознайомившись з новими краями та дізнавшись про багатства римських провінцій, гунська знать планує грабіжницький похід на захід і, мабуть, для посилення своїх дружин, закликає до участі в ньому й одноплемінників з нею вершників Приаралля. Гунські війська йдуть на Дунай і займають Панонію, вимагаючи від Візантії величезних «дарунків». У 433 р. після смерті Ругила, Аттіла, вбивши брата Бледу, успадковує батьківську владу та протягом двадцяти років панує в Центральній та Східній Європі. Події тих років, завдяки наявності писемних джерел, вивчені досить докладно³³. Після смерті Аттіли (453 р.), гунське військово-політичне об'єднання розпалось і через кілька років самі гуни та їх частина, що раніше переселилась до Дунаю, повертаються у приазовські степи, де утворюють кілька невеликих соціальних організмів. У середині VI ст. Прокопій Кесарійський знає їх як кутурурів, утигуров та саратурів³⁴.

Значно важче, навіть у найзагальніших рисах, окреслити історію тих гунів, що на початку V ст. залишились на території сучасного Казахстану. За свідченнями різноманітних (китайських, візантійських, вірменських тощо) джерел відомо, що, починаючи з цього часу, на землеробські області Середньої Азії та Ірану, а потім і Індії тиск з півночі значно посилюється. У зв'язку з цим постійно згадуються гуни, але часто з ними ототожнюють різні, хоча, мабуть, і споріднені народи.

Китайська хроніка Бей-ші повідомляє, що десь зразу ж після 424 р. юечжійський (кушанський) володар Цидоло (Кідара) був вигнаний гунами з своїх володінь. З цього часу з'являється назва «кидарити». А візантійський автор Пріск Панійський повідомляє, що в 456 р. Іран вів боротьбу десь на своїх північно-східних кордонах з «гунами, що звуться кидаритами». Про «гунів-кидаритів» він згадує і стосовно подій 464 р. Пізніше вони відомі в районі Гандхари, звідки у 477 р. направили посольство до Китаю. Так само, на думку деяких дослідників, гунами називали і хіонітів — іраномовний народ, що походив з Приаралля або Чача і близько 450 р. на нетривалий час став гегемоном у Середній Азії. І вже зовсім чітко і певнено історичні джерела, і серед них Прокопій Кесарійський, називають гунами («білими гунами») ефталітів, які в середині V ст. мешкали десь у південних чи південно-східних областях сучасного Казахстану. Протягом останньої третини того ж століття вони підкоряють Согд та весь Східний Туркестан, Бактрію і Північну Індію. В індійських джерелах вони носять назву «хуна»³⁵.

Співвідношення кидаритів, хіонітів та ефталітів на сьогодні остаточно не з'ясоване. Але привертає увагу той факт, що двох перших, певно — іраномовних, які фігурують у подіях 20—70-х років, називають гунами лише інколи, тоді як ефталітів, які спочатку мешкали дещо північніше чи східніше і вийшли на історичну арену на межі 60—70-х рр., гунами називають одностайно всі джерела. Можемо припустити, що ці гуни-ефталіти походять саме від тих гунів, що залишили підкурганні катакомбні поховання у долині р. Талас та передгір'я Тянь-Шаню. До тієї нищівної поразки, якої в 60-х рр. VI ст. їм завдали приалтайські тюркоти, вони міцно утримували свої землі та зберігали успадкований від давніх сюну етнонім. Цілком вірогідно, що під час занепаду Кангюйської держави долини Сирдар'ї, десь у IV ст., саме вони стають провідною політичною силою в межах Південного Казахстану та Киргизстану і пізніше, у V ст. поширяють свою владу на кидаритів та хіонітів, яких від того також інколи називають гунами.

Як бачимо, комплексний розгляд археологічних та писемних джерел у контексті загального бачення історичних подій першої половини I тис. дозво-

ляє певною мірою уявити, якими були гуни протягом двох століть напередодні їх широкої експансії у межах Європи, Середньої Азії та Північної Індії. Ми дійшли висновку, що, принаймні, у IV ст., на півдні Казахстану існувало два гунських об'єднання. Від західного, приаральського, походять ті гуни, чиї походи в Європу привели до Великого переселення народів та прискорили падіння Західної Римської імперії. Їхня перемога над готами Північного Причорномор'я сприяла піднесенням антської (полянської) конференції³⁶ та відіграва істотну роль у наступному утвердженні слов'янських племен у Нижньому та Середньому Подунав'ї. З іншого боку, гунська експансія поклала край пануванню у східноєвропейських степах іраномовних народів та розпочала добу тюркізації Приазов'я і Північного Причорномор'я.

Примітки

- ¹ Миняев С. С. Сюну // Исчезнувшие народы.— М., 1988.— С. 125.
- ² Гумилев Л. Н. Хунну.— М., 1969.— 291 с.; Гумилев Л. Н. Хуннокитайские войны III—II вв. до н. э. // Древний мир. Сборник статей.— М., 1962.— С. 410—417; Коновалов П. Б. Хунну в Забайкалье.— Улан-Удэ, 1976.— 219 с.; Кляшторный С. Г. Гуннская держава на Востоке (III ст. до н. э.) // История древнего мира.— М., 1982.— Т. 3.— С. 166—177; Тумэт Д. Антропологическая характеристика хунну Монголии // Древние культуры Монголии.— Новосибирск, 1985.— С. 87—96.
- ³ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 242.
- ⁴ Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 19, 22; Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2; Засецкая И. П. О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степей и Казахстана гунской эпохи // СА.— 1978.— № 1.— С. 53—71.
- ⁵ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — п. п. VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 10.
- ⁶ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 237; Кляшторный С. Г. Указ. соч.— С. 176.
- ⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.-Л., 1948.— С. 480—483; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой истории Восточной Европы.— М., 1978.— С. 85, 86.
- ⁸ Сазанов А. В., Иващенко Ю. С. К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора // СА.— 1989.— № 1.— С. 84—102; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА.— 1989.— № 4.— С. 41—60.
- ⁹ Петров В. П. Этногенез слов'ян.— К., 1971.— С. 23.
- ¹⁰ Барапов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма // Археология УССР.— К., 1969.— Т. 3.— С. 234—253.
- ¹¹ Халиков А. Х. Татарский народ и его предки.— Казань, 1989.— С. 60.
- ¹² Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 242.
- ¹³ Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 18, 19, 21.
- ¹⁴ Акшиев К. А. К проблеме происхожденияnomадизма в аридной зоне Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане.— Алма-Ата, 1971; Масанов Н. Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII—XIX веков.— Алма-Ата, 1984.— 175 с.
- ¹⁵ «Михман-наеми Бухара» Рузбихана как исторический источник по истории Казахстана XV—XVI вв. // Труды ИИАЭ АН Каз. ССР.— Алма-Ата, 1960.— Т. 3.— С. 143.
- ¹⁶ Аммиан Марцеллин. История.— К., 1908.— Вып. III.— С. 236—243.
- ¹⁷ Див.: Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 21.
- ¹⁸ Удальцова З. В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии.— М., 1974.— С. 70, 71.
- ¹⁹ Смагулов Е. А. Он бес гасырга күз // Білтім жане енбек.— 1987.— № 12.— С. 21—23; Байпаков К. М., Подушкин А. Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана.— Алма-Ата, 1989.— С. 24; Байпаков К. М., Смагулов Е. А. Новые археологические материалы из Отарского оазиса // Известия АН Каз. ССР (Серия обществ. наук).— 1990.— № 6; Байпаков К. М. По следам древних городов Казахстана.— Алма-Ата, 1990.— 205 с.
- ²⁰ Левина Л. М. Керамика Нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н. э.— М., 1971.— С. 17.
- ²¹ Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн.— Душанбе, 1968; Филанович М. И. Ташкент, зарождение и развитие города и городской культуры.— Ташкент, 1983; Гафуров Б. Г. Таджики.— М., 1989.— Т. 1.— С. 172—173.
- ²² Левина Л. М. Указ. соч.; Байпаков К. М. Указ. соч.— С. 205.

- ²³ Гафуров Б. Г. Указ.соч.— С. 245, 247, 250, 251, 255, 298.
- ²⁴ Бернштам А. Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ.— 1947.— Вып. VI/VII.— С. 148—158; Бернштам А. Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Изв. АН Каз. ССР (сер.археология).— 1949.— Вып. 2; Бернштам А. Н. Древний Тянь-Шань // КСИИМК.— 1951.— Вып. 38.— С. 141—143; Заднепровский А. Ю. Проблемы Кенкола // Маргулановские чтения (Матер.конф.) — Алма-Ата, 1989.— С. 181—183.
- ²⁵ Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— 134 с.; Бондар-Девин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии.— М., 1983.— С. 154—202.
- ²⁶ Гафуров Б. Г. Указ.соч.— С. 175.
- ²⁷ Окладников А. П. Неолит Сибири и Дальнего Востока // Каменный век на территории СССР.— М., 1979.
- ²⁸ Халиков А. Х. Указ.соч.— С. 52—54.
- ²⁹ Гумилев Л. Н. Хунну.— С. 246.
- ³⁰ Амбров А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские...— С. 22.
- ³¹ Кожомбердиев И. К. Катакомбные памятники Таласской долины // Археологические памятники Талассской долины.— Фрунзе, 1963.— С. 76; Левина Л. М. Указ.соч.— С. 189—193; Заднепровский А. Ю. Указ.соч.— С. 181—183.
- ³² Амбров А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские...— С. 21.
- ³³ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов.— Л., 1951; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.
- ³⁴ Нозосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 72.
- ³⁵ Гафуров Б. Г. Указ.соч.— С. 245—264.
- ³⁶ Брайчевский М. Ю. Славяне в Подунавье и на Балканах в VI—VIII вв. // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 223.

Ю. В. Павленко, Е. А. Смогулов

ГУННЫ НАКАНУНЕ ИХ ВТОРЖЕНИЯ В ЕВРОПУ

Одним из принципиально важных, но пока все еще слабо разработанных вопросов древней и раннесредневековой истории Украины, Южной России, Казахстана и Средней Азии является проблема этногенеза и политических объединений гуннов. Комплексное исследование археологических и письменных источников позволяет в общих чертах проследить исторические судьбы этого народа. Во II в. часть разгромленных у границ Китая северных сюнну переселяется на запад, в предгорья Тянь-Шаня и Карагату, входит в политическую систему государства Кангюй (на средней Сырдарье) и осваивает степи южного Казахстана. Со временем, смешавшись с местным населением, часть их занимает Северо-Восточное Приаралье, подчиняет местные тюркоязычные племена болгар и со середины IV в. начинает совершать далекие походы на запад, побеждая алан и готов. Переселение части гуннов в восточноевропейские степи имело место уже в первой половине V в. Параллельно этому гунны предгорных долин устанавливают гегемонию в пределах Средней Азии и к началу VI в. распространяют свою власть на сопредельные области Афганистана, Восточного Туркестана и Северной Индии. Однако, как в Европе, так и в Азии время гуннского господства было непродолжительным и к середине VI в. они сходят с исторической арены, уступая первенство другим народам. Походы гуннов в Восточную и Центральную Европу обусловили крушение готского владычества в Северном Причерноморье и в конечном счете способствовали славянскому продвижению в Подунавье.

Yu. V. Pavlenko, E. A. Smogulov

HUNS ON THE EVE OF THEIR INVASION TO EUROPE.

One of the fundamentally important but still poorly developed problems of the ancient and early medieval history of the Ukraine, South Russia, Kazakhstan and Central Asia is the problem of ethnogenesis and political unification of Huns. Comprehensive examination of archaeological and written sources permits to follow in outline the historic fortunes of this

nation. In the 2nd century part of the northern S'unnū people having been defeated at the borders of China migrated to the West, to the foothills of Tianjin and Karatau, entered the political system of the Kangyui state (on the mid-Syr Darya river) and developed South Kazakhstan steppes. In due course, having fused with the local population, part of them occupied north-east Aral Sea area, subdued local Turkic speaking tribes of Bulgarians and starting the mid-IV century made raids far to the West conquering Alans and Goths. Partial migration of huns to the east European steppes was already observed in the early half of the V century. At the same time huns living in the foothill valleys established their hegemony within the Central Asia and by the early VI century extended their power to the contiguous areas of Afghanistan, eastern Turkestan and north India. However, huns' domination both in Europe and Asia was short, and by the mid-VI century they dropped out of historial arena conceding the first place to other nations. Raids of Auns to the Eastern and Central Europe stipulated the downfall of the Gothic rule in the Nort Pontic area and finally promoted the Slav advancement to the Danube basin areas.

Одержано 06.03.1991

**1993 року у видавництві «Наукова думка»
вийдуть у світ:**

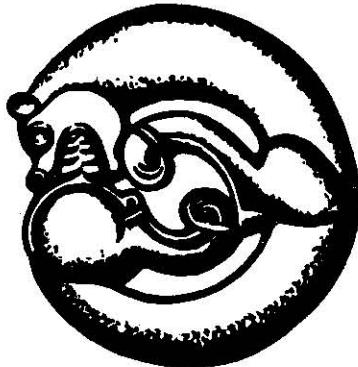
**СОН Н. О. Римская Тира.— Київ: Наук. думка, 1993.—
12 л.: ил.— ISBN 5-12-004033-0 (в обл.): 6 р.**

В монографии с использованием нарративных, эпиграфических, нумизматических и археологических памятников исследуется история, материальная и духовная культура населения Тиры первых столетий новой эры.

Для историков, археологов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВИЙ ТИП ДЕРЕВ'ЯНИХ ЧАШ У СКІФІВ

О. Є. Фіалко

Публікація присвячена інтерпретації однієї із знахідок, яка утвердилася в літературі як головний убір. Завдяки аналізу технологічних особливостей конструкції цієї речі, її оформлення тощо, автор переконливо доводить, що це — залишки дерев'яного кубка.

Під час розкопок пограбованого скіфського поховання кургану № 9 біля с. Оситняжки (1900 р.) серед вцілілого інвентаря В. В. Хвойка виявив золотий обруч та три орнаментовані стрічки. Вченій дав такий опис цієї знахідки: «У південно-західному кутку знайдені платівки від золотого головного убору у вигляді скріплених золотими цвяхами обруча, від якого відходять три орнаментовані смужки, що з'єднувалися вгорі та утворювали ніби-то верх шапки або ковпак; знизу під обручом була підкладена рівна смужка березової кори, вкрита повстю із залишками зітлілої тканини»¹. Отже, автор розкопок ідентифікував цю знахідку як головний убір. М. І. Ростовцев, погодившись з

такою інтерпретацією, запропонував свою реконструкцію знахідки (рис. 1)².

Цю точку зору сприйняло та підтримало наступне покоління вчених (В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, В. Г. Петренко тощо)³. Таким чином, утвердилась думка про цю знахідку як прикрасу головного убору, хоч аналогії їй ще не були відомі. У спеціальних працях Л. С. Клочко та Т. В. Мірошіної, що вийшли за останні роки і присвячені детальному розглядові цієї категорії речей, «головний убір» з кургану Оситняжка не згадувався, тому що він, без сумніву, випадає з ряду вказаних пам'яток і не має аналогів.

Вже зазначалось, що золота прикраса складається з чотирьох деталей. Обруч складається з двох золотих стрічок довжиною 28 та 13,5 см і шириноро 4,0—4,2 см. У місцях з'єднань кінці стрічок накладені один на один приблизно на 1 см, тому за-

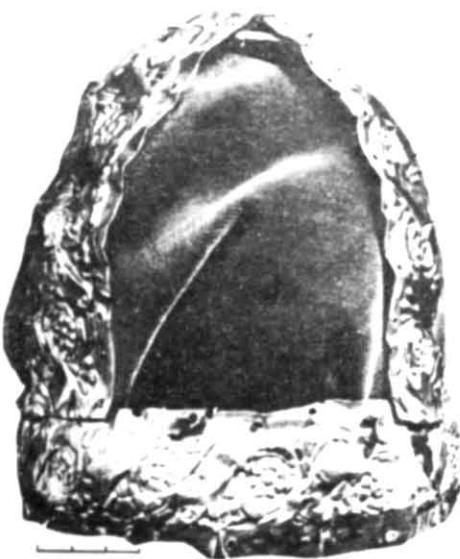

Рис. 1. «Головний убір» з поховання к. 9 в с. Оситняжці.

гальна довжина стрічки обруча має 40 см, діаметр його 13×10 см. На верхньому та нижньому краях обруча є ряди дірочок для прикріplення його до основи (19 дірочок на нижньому краї та 24 — на верхньому). Виходячи з того, що нижній край обруча має велику кількість розривів і складок, мабуть, він у первісному вигляді був загнутий перпендикулярно на ширину 0,7—0,8 см, а потім платівку просто «вирівняли».

Майже все поле стрічки заповнював штампований рельєфний орнамент, що складався з голівок хижих птахів, виконаних у скіфському звіриному стилі, простір між якими заповнено пальметками. До верхнього краю обруча на рівній відстані одна від одної кріпилося вертикально три стрічки. Верхній короткий край їх був загнутий, нижній — раптово обрізаний (візерунок перервано) та накладений зверху (із зовнішнього боку) на обруч, заходячи на нього на 0,6—0,8 см. По верхньому та бокових краях стрічок йшли дірочки для прикріplення. Ширина цих стрічок 4,2—4,4 см, довжина — 13,0—13,2 см. Вертикальні стрічки та стрічки обруча орнаментовані однаково. У деяких отворах обруча та стрічок збереглися цвяшки конусоподібної форми, згорнуті з тонкого золотого листочка; верхня їх частина розклепана і утворює головку діаметром близько 0,2 см; гострий кінець загнуто під прямим кутом. Довжина стрежня від головки до загину, тобто товщина основи, на яку кріпилась стрічка, становила 0,3 см.

Уважний розгляд знахідки дав змогу дійти висновку, що ми не можемо вважати її залишками головного убору з ряду серйозних причин⁴.

В. В. Хвойка писав, що в похованні було знайдено шапку з повсті вкриту зверху лубом; край шапки по периметру був обшитий золотою платівкою, з трьох боків угору, до верху шапки, також йшли золоті стрічки, які з'єднувалися між собою та з шапкою золотими цвяшками. Перш за все привертає увагу наявність повсті, вкритої лубом. Скіфські головні убори виготовляли з цупкого матеріалу — повсті чи шкіри⁵, про використання ж тканини чи дерева при їх виготовленні даних у нас поки немає. У даному ж випадку мова йде саме про залишки зітлілого дерева (дерев'яної основи, на яку кріпили золоті стрічки), що помилково були прийняті дослідником за залишки повсті чи березової кори.

Дивним, на наш погляд, є й те, що платівки прикріплювались золотими цвяшками. Як відомо, золоті прикраси нашивали на головний убір сухожильними нитками⁶, у випадку коли платівки не мали отворів, їх наклеювали або обшивали каймою з тканини⁷. Закріплення золотих платівок на головних уборах за допомогою золотих цвяшків не відоме, і це зрозуміло, оскільки цвяхи потребують більш цільної основи, ніж шкіра чи повсті.

Незвичайним є також і розмір, конструкція та орнамент цього убору. Розмір нижньої частини головних уборів дорівнює обхвату голови, тобто середній розмір близько 56—58 см⁸. А діаметр оситняжського убору такий малій (10×13 см), що навряд чи його можна було надягнути навіть на дитину. Л. С. Ключко та Ю. С. Гребенников визначили й висоту головних уборів: найчастіше у калафів вона дорівнювала 20—25 см, а в уборів, прикращених суцільними великими золотими платівками, — 7—10 см⁹. Висота нашого убору — 16 см. Крім того, край нижньої стрічки цього убору змікалися, утворюючи суцільний обруч, до якого з трьох боків вертикально прикріплені золоті стрічки. Таким чином, «шапка» була прикрашена з усіх боків (по колу), в той час як на всіх головних уборах скіф'янок, як правило, прикрашалась золотими стрічками та платівками лише «парадна», передня частина (або ж 3/4 убору). Зверху на убір, як правило, кріпили покривало, «яке спускалось з трьох сторін та вкривало всю задню частину»¹⁰. Довжина покривал була різною — короткі, до пліч (20 см) або довгі, нижче пояса (105 см)¹¹. Тобто виходить, що дві з трьох вертикальних золотих стрічок та задня частина обруча були покриті покривалом (незалежно від його довжини).

Розглядаючи три стрічки, що прикріплювались одним краєм до обруча, ми помітили, що верхня, коротка сторона кожної з них загнута, а по краю її також знаходяться дірочки для кріпління. Таким чином, вони ніяк не могли з'єднуватися угорі «шапки», по-перше, тому, що краще було б з'єднати всі три стрічки просто разом — в накладку, по-друге, тому, що самі загнуті кінці

розраховані на якийсь край предмета (вінця), до якого вони й повинні були прикріплюватися цвяшками. Треба вказати на ще одну важливу деталь: наявність отворів для прикріплення вздовж нижнього краю золотого обруча. На золотих стрічках, що прикрашали головні убори, метопіди та стленгіди, дірочки для пришивання завжди йдуть по горизонтальному верхньому краю та бокових коротких краях, по нижньому їх нема¹².

Платівки прикрашені штампованим орнаментом, виконаним у скіфському звіриному стилі, який складався із зображень грифонів з пташиними голівками, розміщеними так, що дзьоб верхнього змикався з дзьобом нижнього, у колі, утвореному ними, розташована розетка з восьми пелюсток, а простір між дзьобом попереднього та шию наступного грифона заповнено трипелюстковою пальметою.

Знахідки золотих налобних платівок у скіфських похованнях досить численні. Всі вони прикрашені штампованим орнаментом. Орнаментальні мотиви поділяються на три групи: рослинні композиції, зооморфні та антропоморфні мотиви. Найчисленнішу групу платівок прикрашають рослинні композиції. Група платівок із зооморфним орнаментом репрезентована лише чотирма екземплярами, фігури тварин зображені або в геральдичній позі, або в позі протиборства. Винятком є лише стрічка з кургану № 4 біля с. Новосілка із зображенням голівок лосів. Нижній фриз усіх стрічок з зооморфними сюжетами прикрашений овами. За орнаментацією аналогій оситняжським платівкам серед прикрас головних уборів немає.

Мотив зображення голівки птаха у скіфському мистецтві зустрічається досить часто, особливо на виробах із золота. Такими зображеннями прикрашали навершя, кістяні та срібні псалії, руків'я мечів і різні предмети оздоблення та побуту, золоті платівки, що прикрашали одяг¹³. Часто голови птахів складали не лише основний сюжет, але і додаткову орнаментацію на різних прикрасах. За характером орнаментації платівки з Оситняжки можна поставити в один ряд з платівками з к. 2 біля с. Яблунівки, к. 4 біля с. Бересняги, двома платівками — випадковими знахідками з Канівського повіту, Завадської Могили, з курганів біля с. Великої Знам'янки та Дерт-Оби, біля бухти Ак-Мечеть, к. 401 біля с. Журівки тощо. Усі ці платівки прикрашали орнамент у вигляді стилізованого зображення голівок хижих птахів з розеткою в середині закрученого зубчастого дзьоба.

Все вищесказане дозволяє нам переглянути питання про належність оситняжських золотих платівок головному уборові та висловити думку, що вони були обкладками дерев'яної посудини. На користь такого висновку свідчить наявність дерева (лубу) під платівками, золотих цвяшків, за допомогою яких платівки прикріплювали до дерев'яної основи, характерно загнуті верхні краї вертикальних стрічок, розміри обруча, орнаментальні мотиви, що їх прикрашали (рис. 2). На підтвердження нашої догадки говорить, можливо, і той факт, що всі вищенаведені аналогії нашим платівкам за сюжетом та манерою виготовлення репрезентовані платівками-обкладками дерев'яного посуду, що походять з комплексів V ст. до н. е.

Рис. 2. Золоті платівки-обкладки дерев'яного кубка з с. Оситняжки.

Знахідки дерев'яних чаш зі скіфських поховань досить численні і відомі як в степових, так і в лісостепових пам'ятках. Цілих екземплярів дерев'яного посуду до нас дійшло дуже мало через погану збереженість

Знахідки дерев'яних чаш зі скіфських поховань досить численні і відомі як в степових, так і в лісостепових пам'ятках. Цілих екземплярів дерев'яного посуду до нас дійшло дуже мало через погану збереженість

дерева. У більшості випадків знахідки металевих (золотих, срібних або бронзових) платівок, що прикрашали чащі, повторюють форму іх дерев'яної основи. Завдяки тому, що платівки-обкладки зберігають обриси поверхні дерев'яних чащ, можна частково або й повністю реконструювати форму всієї дерев'яної посудини. Форми платівок досить різноманітні, як і їх орнаментація. Усі відомі на сьогодні дерев'яні чащі можна звести до двох основних типів: чащі напівсферичної та видовжено напівсферичної форми із заокругленим чи сплющеним дном і кулясті з двома ручками¹⁴.

Чаші першого типу (напівсферичної та видовжено напівсферичної) досить широко представлені в похованнях скіфського часу на території Північного Причорномор'я. Вони характеризуються великою різноманітністю форм та орнаментації золотих обкладок. Найбільш повна та докладна публікація дерев'яних посудин скіфського часу була виконана А. П. Манцевич¹⁵. На основі цієї роботи В. О. Рябова здійснила спробу розділити платівки-оббивки на кілька груп за типами зображенень на них¹⁶.

Чаші цього типу являли собою невеликі округлі посудини зі сплющеним чи заокругленим краєм, стінки плавно переходили в округле, рідше пласке дно. Діаметр таких посудин коливається від 10 до 20 см, висота — 4—12 см. Стінки у верхній частині значно тонші (0,1—0,3 см), ніж біля дна (до 0,8 см). Поверхня посудини відполірована. Певно, в деяких випадках зовнішня поверхня була пофарбована. Так, у центральному похованні Бердянського кургану на стінках однієї з дерев'яних чащ залишилися сліди темно-червоної фарби.

На дерев'яну основу прикріплювалися золоті платівки-оббивки так, що верхній край іх загинається всередину чащі і щільно притискається до вінець, потім платівки «прибивали» по периметру золотими (іноді бронзовими чи срібними) цвяхами з напівсферичними головками. Таким чином, оббивка точно повторювала профіль дерев'яної основи, до якої вона прикріплювалася. Форми платівок досить різноманітні — прямокутні, квадратні, трикутні, овальні, фігурні. Зображення на платівках виконані, як правило, у скіфському звіриному стилі. Найчастіше це фігурики риб чи тварин (оленя, грифона, козла, кошачого хижака) чи їх частини (голова, ноги). Іноді платівки гладенькі чи прикрашені пуансонним орнаментом, що утворює стрічки та трикутники.

Древ'яні чащі цього типу з'являються в похованнях на території Придніпровського Лісостепу на початку V ст. до н. е. і існують до початку IV ст. до н. е. У похованнях степової зони Скіфії вони простежуються з середини V ст. до н. е. аж до кінця IV ст. до н. е.¹⁷ Наприкінці IV ст. до н. е. знахідки їх вже одиничні.

Древ'яний посуд був значно поширеніший в матеріальній культурі стародавнього населення Євразії. Традиція виготовлення чащ з металевими оббивками іде далеко вглиб — в епоху бронзи. Древ'яні посудини відомі практично в усіх культурах доби бронзи на півдні Східної Європи. Найраніші одиничні знахідки їх відомі у похованнях ямного часу¹⁸, за середнього ж періоду доби бронзи подібні знахідки відносно чисельніші. Значна кількість дерев'яних посудин походить з катакомбних пам'яток Подоння, Подніпров'я, Північного Кавказу, Дагестану¹⁹. Достатньо повно подані та вивчені (особливо завдяки металевим платівкам-оббивкам) дерев'яні чащі з пам'яток пізнього бронзового віку Поволжя²⁰ та Подніпров'я²¹. Відомі вони і в синхронних пам'ятках Подоння та Північного Кавказу. У всіх перелічених вище регіонах дерев'яний посуд зустрічається, головним чином, у пам'ятках культури багатоваликової кераміки та зрубної.

Металеві платівки-оббивки дерев'яних чащ з поховань доби бронзи, як правило, бронзові. За формую частина їх схожа з платівками зі скіфських поховань (підпрямокутної форми, гладенькі чи з пуансонним орнаментом), але є платівки й інших форм — фігурні («багатопелюсткові» чи зигзагоподібні) із загином для вінця або без нього. Розміри платівок різні. До дерев'яної основи вони прикріплювалися дрібними бронзовими цвяхами. Форма ж самих чащ по суті незмінна.

Як правило, дерев'яні чащі зустрічаються у так званих «багатих» похованнях, № 1, 1993 р.

ваниях доби бронзи²². Тобто, мова йде про основні чи найраніші могили в кургані значних розмірів з додатковими деталями конструкції, використанням вохри, крейди чи вогню в поховальному ритуалі, наявністю різноманітного інвентаря, в тому числі металевих виробів. Антропологічних визначень небагато, але там, де вони є, поховані — чоловіки. Знахідки дерев'яних чащ з металевими оббивками в зрубних похованнях дозволили В. В. Отрощенку зробити припущення про ототожнення таких пам'яток з могилами жерців²³.

Виявлені дерев'яні чащі і в похованнях кімерійських воїнів, але тут оббивки вже не бронзові, а золоті²⁴. Пізніше дерев'яні чащі напівсферичної та видовжено напівсферичної форм із золотими оббивками з'являються в скіфських похованнях. Таким чином, додаючи просторові та часові перепони, чащі цього типу зберігають свою форму, змінюються лише орнаментація металевих платівок та матеріал, з якого вони виготовлені.

Чаші другого типу (кулясті з двома горизонтальними сегментовидними ручками) складають значно меншу групу та представлені в основному золотими платівками-оббивками і лише кількома екземплярами цілих чащ. Чаши цього типу — це невеликі посудини кулястої форми, які трохи звужуються догори, з двома горизонтальними пласкими ручками сегментоподібної форми під вінцями чи нижче, які розміщувались строго горизонтально, трохи піднімалися чи нахилялися. При певній однотипності форм посудин цього типу привертає увагу різноманітність варіантів кріплення платівок-оббивок та їх форм. Обкладки були, як правило, парними, вони огинали ручки посудини або вінця, частину стінки та ручку. В одному випадку (Бердянський курган) посудину прикрашали три платівки — дві оббивки ручок та обруч, який вкривав верхню частину посудини до ручок. Більшість платівок гладенькі, зрідка вони прикрашалися пuhanсонним орнаментом чи рельєфними зображеннями. Прикріплювалися вони до дерев'яної основи золотими цвяшками.

Близькі аналогії скіфським дворучним чащам не відомі ні в попередній час у пам'ятках Північного Причорномор'я, ні в синхронних пам'ятках інших регіонів. Виходячи з цього, дворучні дерев'яні чащі відносяться до суперскіфських форм ритуального посуду, які мають місцеве північнопричорноморське походження²⁵. Вони відомі в похованнях кінця V—IV ст. до н. е.

Як правило, дерев'яні чащі із золотими обкладками зі скіфських могил знаходять у складі поховального інвентаря багатьох чоловічих поховань. Спираючись на дані писемних джерел, чащі слід розглядати як культові речі. Про них згадується в обох легендах про походження скіфів; чащу у скіфів підносять героям; на загадку про своє походження скіфи носять чашу на поясі (археологічне підтвердження цього — знахідка в Бердянському кургані дерев'яної чащі, прикріпленої до бойового пояса). Дерев'яна чаша із золотими обкладками виконувала функції золотої посудини. На користь цього свідчить той факт, що металеві посудини, які з'явилися пізніше, повторюють форму чащ з двома ручками та золотими обкладками²⁶.

Повертаючись до знахідки з кургану № 9 біля с. Оситняжки, треба зазнати, що мова йде про новий тип дерев'яних посудин — плоскодонний високий кубок циліндричної форми з прямими стінками та прямо зрізаними вінцями (рис. 3, 2). Крім викладених міркувань, на користь такої думки свідчить і знахідка дерев'яної посудини із золотими обкладками в одній із ніш кургану № 13 біля с. В. Знам'янки²⁷. Це — високий плоскодонний кубок (висота 16 см, діаметр dna 12 см) з прямими стінками. Прикрашав його золотий обруч, прикріплений на придонній частині із загином на дно (ширина 4,5 см), що складався з трьох горизонтальних смужок з двома прямокутними отворами на верхньому краї; основну частину кубка прикрашали три вертикалні стрічки, прикріплені однією короткою стороною до вінця, нижня ж закріплювалась у пазі-прорізі обруча. З одного боку вінця були прикрашені обривком такої ж стрічки. Платівки були прибиті цвяшками з напівсферичними головками. Стрічки прикрашав орнамент із зображенням оленів у галопі. За іншим інвентарем, зокрема хіоськими пухлогорлими амфорами, ця посудина датується авторами розкопок серединою V ст. до н. е.²⁸ За формою посудини, платівок-обкладок, характером орнаментації та розмірами оситняжська знахідка дуже схожа на знам'янську (рис. 3, 1).

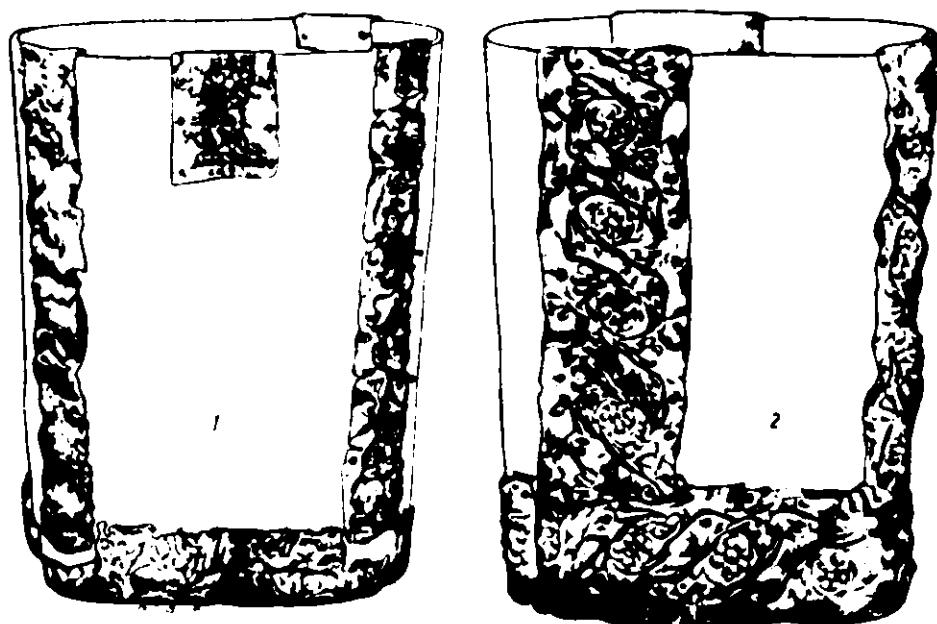

Рис. 3. Графічна реконструкція дерев'яних кубків: 1. с. В. Знам'янка, к. 13; 2. с. Оситняжка, к. 9.

До цієї ж групи знахідок, певно, треба віднести й золоту прямокутну платівку-обкладку з кургану № 401 біля с. Журівки²⁹ (розміром — 11,6×5,5 см) із зображенням голови оленя з довгими рогами, оформленими у вигляді шести пар стилізованих орлиних голівок. Ця платівка датується другою чвертю V ст. до н. е.³⁰

Знам'янський кубок знайдено в так званій «амфорній» ніші парного поховання чоловіка та жінки. У ній знаходилися 14 амфор з вином, черпак, ситечко, дерев'яний кубок та ритон із золотими обкладками. Виходячи з цього, В. В. Отрощенко вважає, що кубок належав жінці, а ритон — чоловікові, а обидві ці посудини виконували роль парадних для вина. Слід, певно, погодитись з цією точкою зору. Тим паче, що всі відомі раніше напівсферичні та круглі дерев'яні чаши, як вже зазначалось, були атрибутами чоловіка-война і носили ритуальний характер (це підтверджується і їх положенням в похованнях і формою самих посудин, які носили на поясі). На жаль, оситняжська посудина не може ні підтвердити, ні спростувати цю тезу, оскільки вона знайдена в пограбованому похованні, де не можна було визначити ні кількість похованих, ні їх стать, ні початкове розташування посудини в могилі.

О. О. Спіцин відносив поховальний комплекс к. 9 біля с. Оситняжки до середньоскіфського періоду³¹. Такого ж датування дотримуються автори монографії, присвяченої скіфським пам'яткам Дніпровського Лісостепового півобережжя³². Н. О. Онайко за бронзовою з позолотою ойнохоею датувала комплекс цього поховання другою половиною V ст. до н. е.³³ Техніка виконання та композиційна побудова візерунка оситняжських золотих платівок, як і тих, що наведені як аналогії, дозволяють нам датувати їх V ст. до н. е. Саме для середнього періоду розвитку скіфського звіриного стилю характерні «страх пустоти»³⁴, намагання заповнити всю поверхню візерунком, прикраса окремих частин тіла тварин додатковими мотивами, посилення орнаментації та стилізації зображень³⁵.

Таким чином, досить очевидно, що знахідка з оситняжського кургану не може бути головним убором, прикрашеним золотими стрічками, як помилково вважав В. В. Хвойка. В даному випадку мова повинна йти про знахідку дерев'яної посудини нового для нас типу. Відрізняючись від інших дерев'яних посудин формою та манерою орнаментації, вона виконувала й зовсім інші «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

функції. Округлі та кулясті чаші із золотими обкладками були культовими атрибутами, про що свідчать як писемні джерела, так і археологічні дані. Переконливим доказом цієї тези є знахідка трьох дерев'яних чаш у спеціальній південній ніші к. 13 біля с. В. Знам'янки та п'яти чаш у такій же (теж південній) ніші 1-ї Завадської могили. Обидві ніші були відокремлені від основного простору поховальних камер дерев'яними щитами і не мали інших предметів, окрім дерев'яних чаш. Тобто вони мали виражене ритуальне призначення, на відміну від інших ніш — суперечко-господарських. Древ'яний же кубок з с. В. Знам'янки знаходився у другій, господарській, так званій «камфорній» ніші. Він входив до набору посуду, призначеного для вина, і, разом з ритоном, що лежав поряд з ним, виконував функції столової парадної посудини для пиття.

Виходячи із сказаного, ми можемо зробити висновок, що в другій половині V ст. до н. е., крім кулястих та округлик дерев'яних чаш виключно ритуального призначення, існував ще один тип дерев'яних посудин — циліндричні кубки, які використовувалися як парадний посуд.

Примітки:

- ¹ Хвойка В. В. Раскопки курганов при с. Оситняжжа Чигиринского уезда Киевской губ. // АЛЮР. — 1905.— С. 9.
- ² Ростовцев М. И., Степанов П. К. Эллино-скифский головной убор // ИАК.— 1817.— № 63.— С. 94.
- ³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— с. 29.— Табл. 18; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 114.
- ⁴ Фиалко Е. Е. Новый тип деревянных чаш скифского времени // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. 3 конф. молод. учен. ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 161, 162.
- ⁵ Боровка Г. И. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // ИРАИМК.— 1921.— Т. 1.— С. 169; Мирослава Т. В. Об одном типе скифских головных уборов // СА.— 1977.— № 3.— С. 89.
- ⁶ Мирослава Т. В. Скифские калафы // СА.— 1980.— № 1.— С. 41.
- ⁷ Мирослава Т. В. Об одном типе...— С. 89.
- ⁸ Ключко Л. С. Реконструкция скіфських головних жіночих уборів (За матеріалами Червонопerekопських курганів) // Археологія.— 1979.— № 31.— С. 25.
- ⁹ Ключко Л. С., Гребенников Ю. С. Скифский калаф IV в. до н. э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 92.
- ¹⁰ Боровка Г. И. Указ. соч.— С. 178.
- ¹¹ Мирослава Т. В. Скифские калафы...— С. 42.
- ¹² Боровка Г. И. Указ. соч.— С. 174.
- ¹³ Капошина С. И. Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXIV.— С. 44.
- ¹⁴ Манцевич А. П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АСГЭ.— 1966.— Вып. 8.— С. 30.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Рябова В. О. Древ'яні чаші з обшивками з курганів скіфського часу // Археологія.— 1984.— С. 31.
- ¹⁷ Рябова В. А. Ритуальные сосуды как источник социально-политической истории Скифии // Тез. докл. обл. конф.: «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова.— 1.— Запорожье, 1989.— С. 137.
- ¹⁸ Узянов А. А. Нижнесалльские курганы // АО, 1975.— 1976.— С. 146; Иванов В. А., Пестриков В. И. Новый памятник ямной культуры в Куйбышевском Заволжье // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла.— Куйбышев, 1982.— С. 178.
- ¹⁹ Пятых Г. Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья // СА.— 1984.— № 2.— С. 148, 149.
- ²⁰ Там же.— С. 146—154.
- ²¹ Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 84—97.
- ²² Пятых Г. Г. Указ. соч.— С. 152; Отрощенко В. В. Указ. соч.— С. 90.

- ²³ Отрощенко В. В. Указ. соч.— С. 92.
- ²⁴ Бидзилля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой могилы // СА.— 1974.— № 1.— С. 154; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 163.
- ²⁵ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. ВД-1-27.— С. 36; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 194, 195; Рядова В. А. Двуручные чаши из скифских курганов // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 145.
- ²⁶ Фиалко Е. Е. О культовом назначении деревянных чащ / АИУ 1978—1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 93.
- ²⁷ Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. До таємниць Геродотової Скіфії // Наука і культура.— 1965.— Вип. 19.— С. 245.
- ²⁸ Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Вказ. праця.— С. 245.
- ²⁹ Бобринский А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. // ИАК.— 1905.— Вып. 14.— С. 15.
- ³⁰ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов.— Прага, Л., 1966.— С. 32.
- ³¹ Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей // ИАК.— 1918.— Вып. 65.— С. 112.
- ³² Коваленко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 86.— Рис. 32, 14. На жаль, в монографії наведена невірна реконструкція посудини.
- ³³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1-27.— С. 214.
- ³⁴ Ильинская В. А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // СА.— 1965.— № 1.— С. 107.
- ³⁵ Погребова Н. Н. К вопросу о скифском зверином стиле // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXIV.— С. 135.

E. E. Fialko

НОВЫЙ ТИП ДЕРЕВЯННЫХ ЧАШ У СКИФОВ

В экспозиции Музея исторических драгоценностей г. Киева представлялась реконструкция головного убора с золотыми пластинами, найденного В. В. Хвойкой (1900 г.) в ограбленном скифском погребении кургана 9 у с. Оситняжка. Предложенная автором раскопок интерпретация этой находки была принята учеными и прочно утвердилась в литературе.

Благодаря детальному рассмотрению этой находки, автор статьи приходит к выводу, что она не может являться головным убором, а представляет собой обкладки деревянного сосуда. В пользу этого свидетельствуют наличие дерева, золотых гвоздиков, характерные загибы верхних краев золотых пластин, размеры золотого обруча, орнаментальные мотивы пластин. Подтверждением этого тезиса являются также круг приведенных автором аналогий и находка деревянного кубка из кургана 13 у с. Великая Знаменка. Отличаясь от известных ранее деревянных сосудов, кубки выполняли и совершенно иные функции.

Наряду с округлыми и шаровидными деревянными чашами, служившими для исключительно ритуальных целей, во второй половине V в. до н. э. у скифов бытовал еще один тип деревянных сосудов — цилиндрические кубки, которые использовались в качестве парадной столовой посуды.

E. E. Fialko

A NEW TYPE OF WOODEN BOWL IN SCYTHIANS

The Kiev Museum of historical treasures has displayed in its exposition a reconstruction of a head-dress with golden plates found by V. V. Khvoika (1900) in the robbed Scythian burial mound 9 near vil. Ositnyazhka. Interpretation of that finding suggested by the author of excavations was adopted by scientists and got well accustomed in literature.

But the author of the paper, having subjected that finding to the most detailed and thorough analysis, comes to the conclusion that it cannot be a head-dress but represents facings of a wooden bowl. The presence of wood, golden wails, typical bends of upper edges

of golden plates, dimensions of the golden hoop, ornamental patterns of the plates testify in favour of this conclusion. It is confirmed also by an ancient goblet found in burial mound 13 near vil. Velikaya Znamenka. Differing from the previously known wooden vessels, goblets performed absolutely different functions.

Parallel with round and spherical bowls which served exclusively for rituals, Scythians had in late 5th cent. B. C. one more type of wooden vessels: cylindrical goblets which were used as tableware for solemn occasions.

Одержано 18.12.1991

СВЯТИЛИЩЕ БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО

Н. Г. Новиченкова

На основі проведених автором у 1980-х рр. розкопок у статті подано огляд стратиграфії, влаштування та планування святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло в історичному розвитку протягом античності й середньовіччя.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло було відкрите випадково, у 1981 році, в результаті будівництва газопроводу. Траншея тягнеться заповідними гірськими ландшафтами Головного пасма Кримських гір і на одному з скелястих узвиш Гурзуфської яйли протягом 50 метрів перетинає культурні шари невідомої пам'ятки. Про випадкові знахідки стародавніх предметів довідався краєзнавець І. Д. Дроздов, який повідомив про це в Ялтинський краєзнавчий музей.

У жовтні 1981 та 1982 рр. на пам'ятці проводились розвідувальні розкопки*. В результаті склалося уявлення про стратиграфію й датування пам'ятки, виявлено перші цінні знахідки й представлено переконливі докази існування святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло¹. Протягом 1981—1990 рр. археологічною експедицією музею розкопано близько 2200 м² — майже вся площа пам'ятки; одержано матеріали про особливості влаштування святилища на різних етапах його буття², роль Головного пасма в історії давнього Криму³. Пам'ятка цікава тим, що в ній поєднані залишки культових споруд різних часів, починаючи з античної доби і закінчуючи пізнім середньовіччям. Це дозволяє розглядати її як свідчення безперервного процесу розвитку релігійних уявлень населення Гірського Криму.

Святилище знаходилось у важкодоступному гірському районі, вдалини від міст та поселень, які називали руїнівних та спустошувальних навал. У писемних джералах воно не згадується. Пам'ятка розташована на північному відлогому схилі узвишів висотою 1434 м, який понижується до північного сходу. Перепад висот між вершиною узвишів та місцем найбільшого пониження біля північної межі пам'ятки складає 10 м. Давні рештки святилища виділити в рельєфі було неможливо, й до початку розкопок денна поверхня була майже повністю вкрита густим трав'янистим дерном.

Загальна площа пам'ятки близько 2,5 тис. м². Культурні шари античного часу займають майже всю територію і мають невелику товщину — від 0,03

* Ялтинський музей, який проводив дослідження святилища, з 1990 р. носить назву Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею. Уся колекція з розкопок пам'ятки зберігається в ЯДОІЛМ.

до 0,4 м (звичайна товщина шару 0,1—0,2 м). Середньовічні нашарування розташовані у південній частині біля вершини, де знаходився храм, і сягають товщини 1,2 м. Шари залягають на глибині 0,1—0,5 м від сучасної денної поверхні і містять багато лінз, вкраплень, прошарків та перекопів, що свідчать про земляні роботи різних часів, пов'язані з обрядами жертвоприношень, а також з перевлаштуванням святилища, його новим оформленням. Разом з тим, у чергуванні залягання шарів простежується закономірність, яка дозволила протягом ряду років прогнозувати результати подальших розкопок. Однак інформація про планування та вік святилища, на жаль, не може бути вичерпною внаслідок руйнувань, заподіяних йому (на площі близько 300 м²) під час будівництва газопроводу.

Результати розкопок дають підстави для припущення, що святилищу античного часу передувало більш давнє, яке сягає енеоліту. На поверхні материка південно-західної та північно-західної ділянок на площі в кілька квадратних метрів простежені невеликі фрагменти культурного шару, які збереглися від зчистки. У цих фрагментах збереглися пластини кременю, різець кукрекського типу та вохра. В античних шарах та підйомному матеріалі пам'ятки також наявні численні вироби кременевої індустрії доби каменю та бронзи: ножеподібні пластини, призматичні нуклеуси, скребки, кременеві наконечники для стріл і т. ін. Найвірогідніше, ці знахідки співвідносяться з культовим місцем, бо навряд чи можна припустити, щоб на північному відкритому схилі гори розташувалася стоянка.

Нашарування античного часу дійшло до нас у незмінному й непорушеному вигляді на величезній території, що простягалася на північ від траншеї газопроводу. Ця територія загалом складає більше половини площі всієї пам'ятки.

Античні шари мають такий порядок залягання. До першого античного періоду історії пам'ятки (VII—I ст. до н. е.) належить надматериковий шар світлої глини з неперепаленими кістками (нижніми щелепами й зубами) жертвових тварин, переважно великої рогатої худоби. Незважаючи на тривалий строк накопичування, він однорідний і порівняно тонкий (від 0,02 до 0,3 м). У ньому трапляються окремі необроблені камені. У північно-східній частині пам'ятки на площі близько 600 м² розміщено скupчення кісток, у якому щелепи залягають то дуже щільно, шаром до 0,2—0,3 м завтовшки, то більш розріджено. Максимальний протяг скupчення кісток у шарі світлої глини з північного заходу становить близько 50 м. Північна межа цього шару розташована від вершини на відстані близько 60 м, півдenna — близько 20—30 м. У шарі щелеп трапляється багато розбитої кераміки, особливо амфор, чимало вотових предметів.

Давнього поховального ґрунту під шаром світлої глини з неперепаленими кістками немає, очевидно материкова поверхня (для підготовки площацок для жертвоприношень) попередньо розрівнювалася. У шарі світлої глини з неперепаленими кістками щелепи й зуби залягають хаотично, невпорядковано. Крім решток великої рогатої худоби, у ньому знайдено також кістки кіз, овець, коней та свиней, у тому числі нестатевозрілого віку*. Фрагменти черепів з рештками рогів, хребцеві та інші кістки тварин у цьому величезному скupченні щелеп і зубів трапляються дуже рідко, як виняток. На щелепах не помітні сліди порушення їх цілісності, можливо, вони відділялися від черепів у процесі природного розкладу тварин. На північно-східній околиці святилища, де цей шар поступово сходить на нівець, простежені невеликі скupчення кісток і розвалів окремих керамічних посудин.

У північно-східній частині святилища в шарі світлої глини з неперепаленими кістками була знайдена група необроблених каменів, що виділялася на зачищений поверхні культурного шару ще до початку його розкопок (рис. 1). Діаметр цього кам'яного скupчення дорівнює 2,5—3 м. Каміння залягає на материковій поверхні, в шарі світлої глини з неперепаленими кістками та на поверхні шару. Очевидно, спочатку воно було складене більш компактно, а

* Попереднє палеозоологічне визначення А. І. Дубицького.

Рис. 1. Розкопки шару світлої глини з неперепаленими кістками з розвалом жертвовника та перекриваючим його зольником на східній ділянці святилища. Вид зі сходу.

з часом розсипалося. Серед каміння дуже багато зубів тварин. Там же знаходились бронзові предмети: кілька деталей окуття ложа, аналогічних знайденим в Артюхівському кургані⁴, ланцюг і платівка у вигляді лунниці. Очевидно, конструкція з необробленого каміння була жертвовником.

Більшість знахідок із шару щелеп представлена фрагментами амфор (Гераклеян, Синопа, Родос, Кнід, Кос). Чимало уламків коричневоглинняних амфор, червоноглинняних, світлоглинняних широкогорлих з двостовбурними ручками. Трапляються уламки скляних литих посудин. Нечисленна ліпна кераміка складається з уламків сіроглинняних й коричневоглинняних ненорнаментованих посудин із слабким лощенням або без нього. Іноді виявляються фрагменти чорнолакового посуду. Знайдені нижня частина іонійської чаші й горловина посудини, вкритої густим чорним лаком. Спеціально, більш як на двісті уламків було розбито фігурну посудину із виразним зображенням собаки, що сидить, у калафі з солярними знаками, медальйоном на шиї та рештками напису ділінітні, розміщеного на піддоні між передніми лапами тварини.

Різноманітний набір вотивних речей: намисто, ножі, осілки, пінцети, металеві накладні пластини (серед них срібна позолочена із зображенням орліноголового грифона), фібули середньолатенської схеми, прикраси, стрижелі, фрагменти бронзових кіафів, псалії, наконечники до стріл, дротики і т. ін. Знайдено голову грубої ліпної статуетки.

Монетних знахідок першого періоду у шарі світлої глини з неперепаленими кістками небагато: боспорські бронзові монети 73—63 рр. до н. е.^{*}, статер Лісімахівського типу (м. Каллатіс) й тетрадрахма Мітрідата VI Євпатора.

Речі, пов'язані з першим тривалим періодом історії пам'ятки, трапляються не тільки у нижньому шарі, але й у пізніших нашаруваннях. Спостерігаючи за зміною характеру й чисельності вотивних жертвоприношень всередині першого періоду, можна накреслити кілька етапів. Для найранішого з них (VII—IV ст. до н. е.) характерне використання в обрядах жертвоприношень речей варварського вигляду, подібних до знайдених у таврських похованнях: бронзові спіралі проникзи, дротяні браслети, сережки з грибоподібними шапками, шпильки, наконечники дротиків, залізний акинак з бру-

* Визначення всіх монет зробили В. О. Сидоренко та В. О. Анохін.

скоподібним навершям та серцеподібним перехрестям. З IV ст. до н. е. до святилища починають надходити рідкісні вироби античних центрів, а в III—II ст. до н. е. імпорт стає звичним у наборі вотивних речей, загальна кількість яких істотно збільшується порівняно з попереднім часом. Дуже багато знахідок із шару світлої глини з перепаленими кістками належить до I ст. до н. е., що, очевидно, свідчить про зростання популярності давнього місця поклоніння.

Наступний античний період історії святилища (кінець I ст. до н. е. — II ст. н. е.) пов'язаний з побудовою й побутуванням ритуального комплексу, що призначався для поширення на той час обрядів трупоспалень. Культурні шари комплексу займають майже всю територію пам'ятки, виключаючи південну ділянку вершини. У східній частині вони перекривають шар світлої глини з неперепаленими кістками попереднього періоду, а у західній, де розташовувався сакральний центр нового ритуального комплексу, шари перших століть н. е. залягають безпосередньо на материкові. Ці спостереження дають підстави твердити, що західна частина шару першого античного періоду історії святилища була знищена під час створення сакрального центру.

Розквіт святилища, що відноситься до рубежу першої половини I ст. н. е., співвідноситься з реформою культу, яка виразилася в появі пантеону. В сакральному центрі сконцентрувалася більша частина з тисяч знайдених під час розкопок святилища вотивів, серед яких найцінніші двадцять срібних та бронзових статуеток богів й обожнюваних тварин. Привертає увагу висока насищеність шару фрагментами скла при порівняно невеликій чисельності кераміки.

Святилище даного періоду являло собою відкриту площинку, без будь-яких архітектурних споруд. Сакральний центр за формою наближався до неправильного широкого незамкненого овалу з нерівними обрисами, поздовжня вісь якого спрямована на північ — північний захід. Простір сакрального центру із заходу, півночі й сходу відділявся від решти території святилища по двійною лінією з розташованих по периметру ямок (рис. 2,3). Їх звичайний діаметр близько 0,2—0,4 м. Ямки доповнювались необрбленим камінням, окремі екземпляри якого сягали 0,2—0,5 м у перетині. Розташування каме-

Рис. 2. Західна ділянка ритуального комплексу з огорожею із ямок. Вид з півночі.

нів було різноманітне: як правило, окремі камені (один-два) закладалися у ямку або позначали її на поверхні після засипки. Ланцюжок з каменів з не-

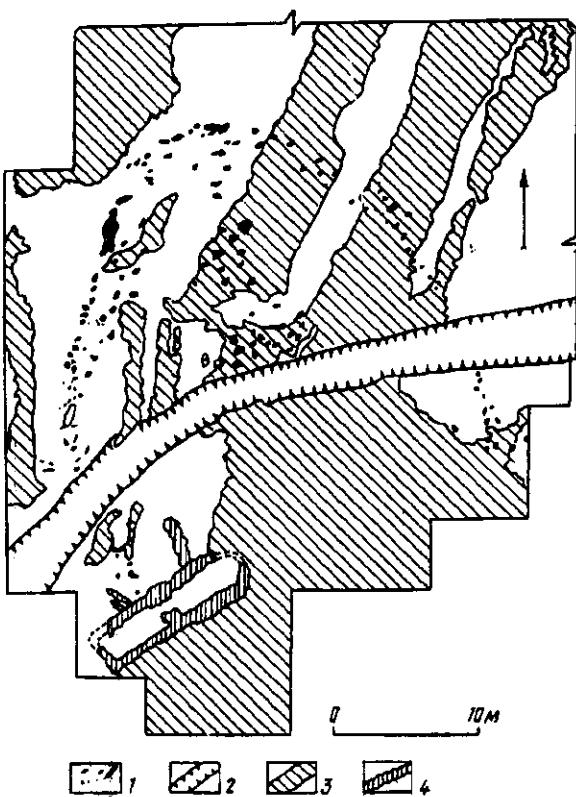

Рис. 3. План святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло.

1 — ямки; 2 — траншея газопроводу; 3 — скеля; 4 — середньовічна будівля.

розташовані у північно-західній та північній частинах дугоподібної лінії. Для прикладу наведемо опис деяких із них.

Ямка (квадрат 10 з 29) глибиною 0,26 м і діаметром 0,6 м мала нерівні обриси, викопана в материковій глині. Краї обкладені камінням. У верхній частині її заповнення з світлої глини із золою серед дрібних уламків зубів тварин були знайдені бронзова статуетка Артеміди, що лежала на лиці⁵, та вінчик скляного зеленувато-жовтого кубка (рис. 5,2). Статуетка зображує богиню в короткому підперіданому хitonі, її ліву руку обвиває плащ; богиня біжить, готуючись до нападу. Кисть її піднятого правиці містить отвір для кріплення втраченого атрибута. Стилістичні особливості цієї знахідки дозволяють вважати її реплікою статуї IV ст. до н. е. Лита фігурка була вкрита благородною патиною й дуже добре збереглася, що загалом характерно для бронз Гурзуфського Сідла.

Друга бронзова статуетка Артеміди під час здійснення обряду виявилась розчленованою на кілька частин, які сильно постраждали від вогню і були вкладені в святилище окремо; торс і рука знайдені в одній із жертвових ямок (квадрат 9И72, діаметр і глибина 0,3 м, заповнення: світло-сіра глина з домішкою зорі й дрібними уламками зубів тварин); голова в іншій (квадрат 9И63-66); а ноги — на материкову збоку від огорожі.

Разом з тулубом Артеміди в ямці були знайдені: бронзова трубка-амулет-ниця, горло скляного поліхромного амфориска, виготовленого в техніці глиняного ядра, й фрагменти ритуального столика з поліхромного скла з прокладкою золотої фольги.

У другій ямці (квадрат 9И80—9з89), викопаній у материковій глині (діаметр 0,94—0,98 м, глибина 0,2 м), заповнений сірою глиною із золою та кістками, а на дні — дрібним вугіллям, знайдені: статер Асандра 24 р.

великими нерегульованими інтервалами розташувався уздовж всієї дугоподібної лінії. Okremi ямки мали кам'яний заклад. Під час улаштування ритуального комплексу їх виконували в материковій глині або вирубували в скелі, а потім, протягом всього часу побутування святилища, з'являлися нові ямки, які прорізували вже накопичений культурний шар. Всі вони не виходили за межі дугоподібної лінії, іноді утворюючи групи з двох-трьох і більше ямок, які злилися одна з одною.

Більшість ямок, розташованих по межі сакрального центру, призначалися для жертвоприношень. В них знайдено рештки спалень, здійснених на стороні. У заповненні міститься домішок золи, розшаровані зуби й щелепи тварин, чимало вотивних предметів. Але багато з них були порожніми, а деякі слугували для встановлення стовпів. Найцінніші дарунки покладені в ямки,

до н. е., фрагменти скляних посудин, один з яких оплавлений, а також уламки рожевоглиняних, коричневоглиняних амфор, столового та кухонного посуду.

Комплекс різноманітних предметів містився в ямці з обкладкою із каменів прямокутних обрисів (квадрат 9И90-80), яка мала діаметр 0,5—0,7 м і глибину 0,38 м. Вона заповнена сірою глиною з золою, дрібними кістками й вугіллям. Тут знаходилась порожня статуетка Кібелі⁶, мініатюрна вотивна рука з яйцем, вставна лита рука від статуетки (всі три речі з срібла), фрагменти скляних і керамічних посудин, розломана залізна платівка від замка, фрагменти бронзової бляхи, розплавлений бронзовий предмет, ручка бронзової посудини й розірвана на дрібні частки тонка прямокутна срібна платівка з рельєфним зображенням діонісійської сцени на фронтоні. Збереглися фрагментарні зображення двох чоловічих фігур — Діоніса і Пана, розташованих по обидва боки віттаря. У полі платівки розміщені астральні символи у вигляді лунниць та восьмикутної зірки.

У скупченні злитих між собою ямок (квадрати 9И63-9И66), заповненому сірою глиною з золою й дрібними кістками і перекритому нагромадженням каменів, серед багатьох вотивних речей знаходилась невеличка, висотою 4 см, срібна з позолотою статуетка Тюхе з фіалою та рогом достатку⁷ (рис. 4, 4). Тут же була знайдена голова згаданої бронзової статуетки Артеміди. Решта предметів з цього скупчення жертвових ямок представлена на мистом з сердоліку й скла, фрагментами скляних поліхромних посудин, ліпних горщиків, світлоглиняних і червоноглиняних амфор, уламками дзеркала, залізної фібули, двома розплавами бронзи, а також іншими бронзовими виробами — трубкою-амулетницею, застібкою від скарбнички, бляхою.

Шари сакрального центру мали товщину від 0,03 до 0,3 м. На скелі, де здійснювалися обряди спалення, утворювалися прожарені до червоного кольору плями, й уся вона вкрита тонким шаром гару. Поміж виходами скелі на попередньо вирівняній поверхні материкової глини створювалися площадки для складання вотивних предметів. На них знайдені різноманітні вироби металопластики: бронзова скульптурна прикраса пряжки із зображенням сплячого Пана, деталь меблів у вигляді голови пантери⁸, фаллічна герма, ключ у вигляді герми, оздоба для посудини із зображенням голів цапів, що б'ються (рис. 5, 6). Знайдені уламки пошкоджених на місці бронзових і срібних канفارів та чаш, в тому числі тих, що мали медальйони із зображенням вершника. Цікава знахідка мармурової вотивної руки з плодом граната.

Святилище перших століть н. е. було організоване у відповідності з реально продуманою структурою, що передбачала диференціацію ділянок, відведені для різноманітних за змістом обрядів жертвоприношень та, вірогідно, призначених для певних божеств. Цікаво, що кожне божество у святилищі було представлене двома різними за стилістикою статуетками. Вже згадувалося, що в ямках огорожі сакрального центру знаходились статуетки жіночих божеств — Артеміди, Кібелі й Тюхе. Всередині, тяжіючи до північної його частини, лежали срібна та бронзові статуетки Аполлона і Гермеса.

Ніжність, витонченість, видовжені пропорції характерні для бронзової фігури юного оголеного Гермеса з перекинутим через ліве плече плащем, з кучерями, що вииваються з-під петаса. Срібна статуетка Аполлона — Діоніса зображує атлетичної статури юнака з довгим кучерявим волоссям, забраним під пов'язку, в лівій зігнутій руці якого звивається-змія, а в правій опущенні — ритон (рис. 4, 1). Від другої статуетки Аполлона, виготовленої з бронзи, збереглася відколота в давнину від тулуба голова з високою пишною зачіскою. Ще одна бронзова статуетка Гермеса знайдена поряд з відділеним від неї постаментом (рис. 5, 5).

У святилищі виділяється ділянка, яка одержала умовну назву «ядро». Розташована вона ніби в геометричному центрі ритуального комплексу (їого зачепила траншея газопроводу). Тут знаходилось скупчення з двох десятків ямок, в яких зберігалися монети, прикраси та інші вотиви. Воно мало радіус близько 4—5 м. Концентрація дарів у цій частині пам'ятки сягала максимальної величини. Ямки «ядра» були викопані в материковій глині або ви-

рубані у скелі (глибина та діаметр від 0,3 до 0,6 м). Їх заповнювали чорний ґрунт з рештками спалень і щебінь або світло-сіра глина з кістками.

У вирубаній в скелі ямі (квадрат 11И17) діаметр 0,42—0,56 м та глибиною 0,48 м, заповнений чорною землею з щебенем, золою та кістками, було понад 200 уламків скляних посудин — поліхромних, а також блідо-голубого, синього та зеленого кольорів, 24 фрагменти світлоглиняних амфор. Там же були знайдені зім'ята срібна напівкуля, бронзова бляшка, фаянсова ребриста на-мистина. На дні лежала бронзова монета зі стертими зображеннями, а у верхній частині заповнення — срібне масивне лите кільце із скульптурним зображенням голів двох змій, які тримають у пащах скриньку кубічної форми. Кришка скриньки прикрашена напаяним золотим орнаментом, в центрі якого є зображення лунниці. Очі змій зроблені із світло-зеленого скла. В іншій ямці знайдено чотири денарії Августа, фібула типу Авцісса та спечений фрагмент залізної кольчуги, ще в одній — три потерті республіканські денарії. Цікавий комплекс знахідок містила ямка, де були знайдені кістофор Августа, бронзові монети Мітрідата VIII, Котика I та інталія з сердоліку у формі зернятка із зображенням колоса. На зруйнованій під час будівництва газопроводу ділянці «ядра», в тріщині скелі були знайдені три монети Нерона — бронзова, срібна й золота.

Судячи з кам'яного розвалу, над скученням ямок було споруджено жертвовник з необробленого каміння. На цій ділянці, насыченій скляними уламками, серед каміння в числі дарів знаходились дві фігури Зевса — срібна й бронзова та статуетка Посейдона, яка лежала трохи збоку від кам'яного розвалу. Порожниста статуетка Зевса, виготовлена з тонкого листового срібла, є витвором видатного майстра. Вона зображує бородатого чоловіка похилого віку, вбраного в гіматій. Багатство психологічних відтінків вказує на статуарний ранньоелліністичний прототип з кола статуй Асклепія та філософів. Біля ніг Зевса розміщена невелика фігурка орла. Друга статуетка, відлита з бронзи, з наступною ретельною ручною обробкою, яка зображує разлютованого Зевса у бойовій рішучій позі⁹, знайдена серед каміння жертвовника поряд з відділеним від неї круглим постаментом, до якого кріпилася за допомогою присою. Атрибути втрачено.

Тут же було знайдено срібну литу статуетку оголеного Посейдона з дельфіном у правиці. Наймасивніша із знайдених у святилищі статуетка, яка та-кож зображує Посейдона і відлита з бронзи, знаходилась поблизу жертвовника у напрямі на північний схід¹⁰. Її постамент було знайдено біля північно-східної ділянки огорожі сакрального центру, на відстані семи метрів від самої статуетки. Відбитки ступнів босих ніг Посейдона на поверхні постамента дозволили об'єднати обидві знахідки (рис. 4, 2). Поряд з жертвовником була знайдена бронзова фігурка стоячого у спокійній позі коня з маленькою, ретельно модельованою головою, масивною шию та довгим хвостом з косо про-кресленими пасмами. Підбір цих статуеток видається невипадковим, а, на-впаки, свідчить про те, що «ядро» сакрального центру було присвячене Зевсу і Посейдону. Поміж каменями жертвовника й поблизу нього лежало дуже ба-гато монет. Серед них виділяються денарії Августа й Тіберія, яких нарахо-вуються кілька десятків.

Ще одна група ямок розташувалася у вигляді широкої смуги приблизно по осі симетрії овальної площасти сакрального центру, ніби поєднуючи «ядро» з північно-західною частиною огорожі. На кінцях цієї осьової лінії розмі-щувалися статуетки Ісіди. Ямки мали неоднорідне заповнення, містили різно-манітні вогиви, в числі яких кістофори Марка Антонія, Августа, республі-канські денарії, а також золоті прикраси: перстень, листок від вінка з фольги з тиснутим зображенням, прикрашена напаяними кільцями сережка та шар-нірна дугоподібна фібула з гранатовою вставкою. Статуетки Ісіди відріз-няються малими розмірами. Одна з них представлена мініатюрним бронзовим літим бюстом (рис. 5, 3), який нагадує відомі з розкопок в Пантикапеї та Анапі¹¹.

Друга статуетка Ісіди, відлита з срібла, зображує на повний зріст богиню в довгому, оздобленому позолотою вбранні. Лівою рукою Ісіда спирається на вівтар і тримає ріг достатку, у правій, опущеній та відвіденій вбік — циста.

Рис. 4. Срібні статуетки з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло: 1 — 3,5 — в натуральну величину; 4 — розміри збільшено вдвічі.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

16-980в

Рис. 5. Бронзові статуетки з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло (зображення подано в натуральну величину).

На тімені фігурки є конічне заглиблення, призначене для кріплення пішина чи головного убору Ісіди.

Сакральний центр був оточений зольником завтовшки 0,4 м, насиченим кістковою золою та дрібними фракціями перепалених кісток. В окремих місцях він складається з чистої, не гумусової кісткової золи. У ньому трапляються невеликі скупчення з неперепалених щелеп, а також кераміки. У шарі зольника чимало оплавлених фрагментів металевих та скляних предметів, деякі з яких з'єдналися з уламками перепалених кісток. Вірогідно, зольник слугував для засипання решток спалень, від яких періодично очищалися скельні ділянки центру. Знайдені в ньому речі можна трактувати двояко. Очевидно, їх знаходили під час розчистки й потім перезаховували у зольнику. Але досить вірогідно, що зольник призначався також і для розміщення у ньому вотивів й, відповідно, був важливим елементом у структурі святилища. Серед маси виявлених у ньому рядових знахідок колекційного значення виділяються такі: бронзові статуетки Ареса та бородатого змія, а також пошкоджені під час здійснення обрядів срібні скульптурні статуетки Кібелі й Тюхе-Фортуни. Біля самої вершини узвищя була знайдена срібна фігурка орла (рис. 4, 3, 5; 5, 1, 4).

На поверхні виробів з бронзи, які у переважній більшості були вкриті благородною патиною, зберігається первісна поліровка; помітні деталі декору й технологічних прийомів обробки. Скляний посуд, який використовувався для ритуальних узливань в культовому комплексі, спорудженному наприкінці I ст. до н. е., майже повністю витісняє кераміку. Скло не має будь-яких ознак ірригації і повністю зберігає свою прозорість.

Колекція Гурзуфського Сідла включає в основному звичайні для пам'яток Північного Причорномор'я даного періоду речі, підбір яких приблизно відповідає похованальному інвентарю некрополів Давнього Криму (Херсонес, Непаполь; Бельбек IV і т. ін.), у чому знайшло відображення загальне нівелювання матеріальної культури. В той же час виділяється срібний та бронзовий італійський посуд, що має аналогії в інвентарі сарматських курганів. Чимало скляних літих посудин, які, нарівні з імпортними витворами античної торевтики, дуже рідко трапляються в античних містах Північного Причорномор'я, але частіше наявні в сарматських поселеннях Подоння, Прикубання й на Північному Кавказі¹². На Гурзуфському Сідлі дуже багато й більш пізніх скляних виробів. Трапляються медичні інструменти, дателі терез, стилі, стригелі. Цікаві знахідки римської зброї, рідкісні для пам'яток Північного Причорномор'я¹³.

Нумізматична колекція також має свої особливості й містить рідкісні, унікальні екземпляри. У святилищі знайдені монети держав Середземномор'я, в тому числі ранні римські (починаючи з II—I ст. до н. е.). Але найбільша кількість монет відноситься до останніх десятиліть I ст. до н. е. та першої половини I ст. н. е. Виділяються унікальні золоті статери північнопричорноморських центрів: боспорські — Динамії, 21/20 р. до н. е.¹⁴; Аспурга, 17 р.¹⁵; два статери Мітрідата VIII, 40 р., карбовані однією парою штемпелями¹⁶ та херсонеський статер 95/96 р.¹⁷. Цікавою особливістю святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло є повна відсутність присвятних написів.

Якщо орієнтуватися на показник зміни чисельності археологічних знахідок, як на індикатор інтенсивності використовування святилищ, можна дійти висновку, що на кінець I ст. до н. е. — першу половину I ст. н. е. припадає період його розквіту. Дещо менш активно святилище функціонує наприкінці I та в першій половині II ст. н. е. Матеріалів II—III ст. порівняно небагато. У пізньоантичний час описаний культовий комплекс припиняє своє існування¹⁸, обряди спалень більше не простежуються. Жертвоприношення надалі здійснюються на ділянці біля вершини гори.

Святилище пізньоантичного і ранньосередньовічного часу збереглося погано у зв'язку з руйнацією, завданою йому будівництвом середньовічного храму, а в кінці 70-х — на початку 80-х рр. — трасою газопроводу. Відзначимо, що в сильно гумусованих пізньоантичних та середньовічних шарах незмінно трапляються нижні щелепи й зуби домашніх тварин, які свідчать про збереження культурної спадковості протягом античної та середньовічної

доби, незважаючи на численні історичні зміни. Однак остеологічний матеріал вже представлений переважно кістками дрібної рогатої худоби. Знайдені шпори півня, відполіровані ікла кабана. У пізньоантичний та ранньосередньовічний час територія святилища скоротилася, й археологічно цей період простежується слабо.

До середньовічного періоду історії пам'ятки відносяться рештки двох християнських храмів та споруди, що інтерпретується як скит. Послідовне зведення трьох культових будівель на місці середньовічного святилища свідчить також про збереження традиції вшанування священої гори. Всі три будови зводилися на одному й тому ж місці: елементи попередніх використовувалися під час будівництва наступників. Найраніша з них відноситься до періоду кінця VII–IX ст. Стіни храму не збереглися, камені з них були вибрані й застосовані під час спорудження пізніх будівель. Тесані камені (траверти, вапняк) зі слідами цем'янки, подекуди складної конфігурації — з різноманітними віймками й пазами — були знайдені в розвалі стін пізньосередньовічної споруди. Від ранньосередньовічного храму на ділянці апсиди збереглися у скелі постелі із слідами цем'янки. Його орієнтація близька до широтного напрямку. Постелі позначають конфігурацію стін у вівтарній частині, їм відповідає знайдене у скелі заглиблення для вівтарного стовпа. З цим храмом, очевидно, пов'язані такі знахідки: фрагменти пілінфи, численні шматки смальти, уламки мармурової чаши, пряжка типу «Сіракузи», візантійські монети, багато фрагментів ранньосередньовічних лампад.

Від храму X–XIII ст. зберігся фрагмент стіни, у шарі руйнування якого була знайдена джучидська монета третьої четверті XIII ст. Виявлені продовження стіни та південно-західний кут храму. Поряд з ним у південній стіні знаходився вхід завширшки 0,84 м. Стіни храму складені на вапняково-піщаному розчині з двох рядів каміння із забутовою між ними, мають ширину до 0,7 м й збереглися у висоту до 0,7 м. Храм орієнтований по лінії П-33—Пн-СС. У кладці знайдені уламки високогорлих глеків. З його побутуванням пов'язані знахідки фрагментів амфор з високо піднятими ручками, херсонських монет X ст., візантійської монети XII–XIII ст., хрестів, скляних браслетів, фрагментів фляжок, глеків, ойнохой, наконечників стріл, енколпіону XIII ст. руської школи.

Пізньосередньовічна споруда була зведена у досить примітивній техніці будування і включала в себе елементи храму X–XIII ст., точно повторюючи його орієнтацію. Загальна товщина нерівних стін, складених з обтесаних каменів підквадратної форми вторинного використання й зовні облицьованих бутом на глині, варіє від 0,6 до 1,2 м. Будівля довжиною 11 м та шириною 3 м складалася з двох приміщень. Розташована між ними перегородка сягала в ширину 1,4 м і була фактично потовщенням стін, що підсилювали їх зсередини. Вхід до будівлі розміщений також у південній стіні, поряд з колишнім входом до храму X–XIII ст., який виявився закладеним. До стін були прибудовані кріті лотоки для відведення води з даху й внутрішньої частини споруди, виконані по-різному.

Грунтова підлога в первісному варіанті була зроблена з вапнякового розчину з сірим піском. Нерівності скелі під ним заповнені щільно затрамбованою глиною. У подальшому, очевидно, у зв'язку з тим, що східне приміщення підтоплювалося водою, була зроблена досить примітивна вимостка підлоги з решток черепиці та пісковикових плит. З часом вона нарощувалася й перетворилася на своєрідний пандус. Під плитами були знайдені срібна й бронзова монети турецького періоду, наконечник стрілі, ножі, цвяхи, раковина каурі, кресала з кременю, уламки скляних лампад. На підлозі лежало багато фрагментів керамід з мітками. Завал крівлі складався з великих фрагментів черепиці й плит пісковику. З огляду на свою нетривкість, споруда неодноразово ремонтувалася, підновлювалася. В її інтерпретації необхідно взяти до уваги, що поряд була знайдена безінвентарна плитова могила з одиничним похованням. У зв'язку з цим можна припустити, що західна частина будівлі правила за житло пустельнику, а східна була молитовною. Коли вона зруйнувалася, жертвоприношення здійснювалися на руїнах. Місце було позначене вертикально встановленим каменем видовжених обрисів. Місцеве населення,

дотримуючись віковічних традицій, залишало тут символічні приношення, в основному фрагменти кераміки, аж до XVIII ст.

Примітки

- ¹ Новіченкова Н. Г. Роботи Ялтинського краєведческого музея // АО 1982.— М., 1982.— С. 307, 308.
- ² Новіченкова Н. Г. Раскопки на Гурзуфском Седле // АО 1985.— М., 1987.— С. 382.
- ³ Новіченкова Н. Г., Новіченко В. И. Святилище у перевала Гурзуфское Седло (краткие итоги раскопок 1981—1985 гг.) // Проблемы исслед. антич. городов. Тез. докл. III науч. чтений памяти проф. В. Д. Блаватского.— М., 1989.— С. 91, 92; N.Novichenkova und V.Novichenkov. Das Heiligtum auf dem Paß Gursufskoe Sedlo // Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine.— Schleswig, 1991.— С. 165—169.
- ⁴ Максимова М. И. Артихинский курган.— Л., 1979.— С. 95—97.
- ⁵ Новіченкова Н. Г. Раскопки античного святилища // АО 1983.— М., 1985.— С. 327.— Рис. 1.
- ⁶ Sjaj Ukrainskih riznica... — Zagreb, 1989.— С. 159, 166, кат. 80; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, кат. 172 b.
- ⁷ Sjaj Ukrainskih riznica... — С. 166, кат. 79; Skyytten kultasarte.— Turun, 1990.— С. 52, кат. 158; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, 405, кат. 172 a.
- ⁸ Sjaj Ukrainskih riznica... — кат. 83.
- ⁹ Sjaj Ukrainskih riznica... — С. 167, кат. 81; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, кат. 172 c.
- ¹⁰ Skyytten kultasarte... С. 52, кат. 158; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, 332—333, 409, кат. 172 d.
- ¹¹ Бич О. И. Первые раскопки некрополя Пантикея // МИА, №9.— М.— Л., 1969.— С. 311, 312.— Рис. 8,2; Круглкова И. Т. Бронзовый бюст Изиды из Горгиппии // КСИА, 128.— 1971.— С. 93—96.— Рис. 38.
- ¹² Шилов В. П. Калиновский курганный могильник // МИА.— 60.— М., 1960.— С. 488; Беспалый Е. И. Курган I в. н. э. у г. Азова // СА.— 1985.— № 4.— С. 170.
- ¹³ Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1954.— С. 146; Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А. Бутероль из Тиры // СА.— 1989.— № 2.— С. 250.
- ¹⁴ Новіченкова Н. Г. Раскопки античного святилища... — С. 327; Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 78, 148; Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер боспорской царицы Динами // СА.— 1990.— № 3.— С. 204.
- ¹⁵ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 150.
- ¹⁶ Там же.— С. 151; Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э.—41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 54.
- ¹⁷ Новіченкова Н. Г. О находке нового херсонесского статера // СА.— 1985.— № 1.— С. 260—262.
- ¹⁸ Його інтерпретації присвячено кілька праць автора, які ще перебувають у друці: «До питання про етнокультурні зв'язки в античній Таврії» (доповідь на науковому семінарі «Антична цивілізація та варварський світ. Проблеми контактів», Геленджик, квітень, 1991 р.) та «Гурзуфське Седло: атрибутика обрядності святилища у співставленні з релігійними поглядами скіфів» (доповідь на науковій конференції «Проблеми історії Криму», Сімферополь, вересень 1991 р.).

Н. Г. Новіченкова

СВЯТИЛИЩЕ У ПЕРЕВАЛА ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО

В святилище у перевала Гурзуфское Седло (1434 м над уровнем моря) на Главной гряде Крымских гор сосредоточены остатки разновременных культовых комплексов, поочередно существовавших, начиная с VII—VI вв. до н. э., до позднего средневековья. Уникальная сохранность самого памятника и найденных в нем вещей дает возможность изучить особенности устройства святилища на разных этапах его бытования. Для античной эпохи характерно использование в обрядах жертвоприношений челюстей крупного рогатого скота в сочетании с множеством вотивных предметов, нередко представленных античным импортом. В конце I в. до н. э., в связи с распро-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

странением обрядов сожжения и появлением пантеона, был сооружен ритуальный комплекс. Основными конструктивными элементами его структуры явились культовые площадки для сожжений и для помещения даров, множество жертвенных ямок и зольник. Создание комплекса связано с расцветом, который переживало святилище в первой половине I в. н. э. Наиболее ценный раздел коллекции, имеющей ряд особенностей, составляют серебряные и бронзовые статуэтки. В позднеантичное время обряды сожжения исчезли из культовой практики, территория святилища значительно уменьшилась. В христианский период на его территории сооружались храмы.

N. G. Novitchenkova

SANCTUARY NEAR THE GURZUPHIAN SEDLO PASS

Remains of cult complexes existing at different times beginning from the 7th-6th cent. B. C. to the Late Middle Ages are concentrated in a sanctuary near the Gurzuphian Sedlo pass (1434 m above the sea level) on the Main ridge of the Crimean mountains. A unique safety of the relic itself and things found there makes it possible to study peculiarities of the sanctuary lay-out at different stages of its existence. The ancient world is characterized by usage of cattle maxilla with a great number of votive subjects, often represented by ancient imported things, in sacrifice ceremonies. At the end of the 1st cent. B. C. a ritual complex was erected to meet propagation of cremation rites and advent of a pantheon. It consisted of cult grounds for cremation and for placing gifts, of many sacrifice pits and an ashpit. The complex owed its creation to the flowering of the sanctuary in the first half of the 1st cent. A. D. The most valuable part of the collection embraces silver and bronze statuettes. In the late ancient period cremation ceremonies disappeared from the cult practice and the sanctuary territory considerably decreased. At the Christian period the territory was used for erection of temples.

Одержано 17.06.1992

НОВІ ЗНАХІДКИ ФРАГМЕНТІВ РИМСЬКИХ ШОЛОМІВ У ТАВРИЦІ

В. М. Зубар

У публікації розглядаються два бронзових нашоначники від римських шоломів так званого гальського типу, які були знайдені при розкопках святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло.

З 1981 р. Ялтинський історичний музей проводить розкопки варварського святилища, розташованого на головному пасмі Кримських гір, між Гурзуфською яйлою і яйлою Бабуган, біля перевалу Гурзуфське Сідло. Під час археологічних досліджень був відкритий унікальний комплекс речей, які свідчать, що святилище функціонувало з VII—VI ст. до н. е. до епохи середньовіччя. Однак у кількісному відношенні серед знахідок переважали предмети, які датуються I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹ Це дозволяє зробити висновок,

* Висловлюю ширу подяку Н. Г. Новиченкові за надану можливість опублікувати матеріали.

що саме на цей час припадає період його найбільш інтенсивного функціонування².

Серед численних знахідок, які представлені речами античного виробництва, особливої уваги заслуговують предмети римського озброєння. На відміну від території римських провінцій, в Північному Причорномор'ї такі знахідки дуже рідкісні³. Тому кожний новий екземпляр римського озброєння вартий пильної уваги і детального вивчення, оскільки такі речі дозволяють не тільки розширити дані щодо озброєння римської армії, але є також важливим джерелом для дослідження римської політики в Північному Причорномор'ї.

У 1989 та 1990 рр. під час розкопок святилища було знайдено два бронзових ковані нащочники від двох різних шоломів (рис. 1). Вони виготовлені з листової бронзи товщиною 0,5—1 мм, форма підпрямокутна. Висота 14,2—14,5 см, ширина 9,1 і 10,9 см. З боку, що притуляється до лица, на рівні рота і очей, нащочники мають округлі вирізи, причому на нащочнику 1989 р. вони глибші, ніж у екземпляра 1990 р. Той бік нащочників, що примикає до шиї, у нижній частині плавно заокруглений. Краї і вирізи ретельно модельовані. У верхній частині, в місці кріплення до шолома, були зависи (обойми), через які проходив дротяний штир. Такий штир із заокругленими кільцеподібними закінченнями зберігся на нащочнику 1989 р. (рис. 1, 1). Мабуть, нащочники мали м'яку основу із шкіри або повсті, яка кріпилася до шолома з внутрішнього боку за допомогою заклепок. На нащочнику 1990 р. у нижній частині розміщені такі ж заклепки (рис. 1, 1). З внутрішнього боку цього нащочника збереглася накладна обойма, через яку проходила зав'язка, що з'єднувала нащочники шолома під підборіддям. На нащочнику 1990 р. були два невисокі вибиті з внутрішнього боку виступи — підпрямокутні із заокругленими кутами у верхній частині і лінзоподібний горизонтальний — у середній. Очевидно, ці виступи виконували функції додаткових ребер твердості, які збільшували опір нащочника при ударі.

Описані деталі слід віднести до великої групи шоломів так званого галь-

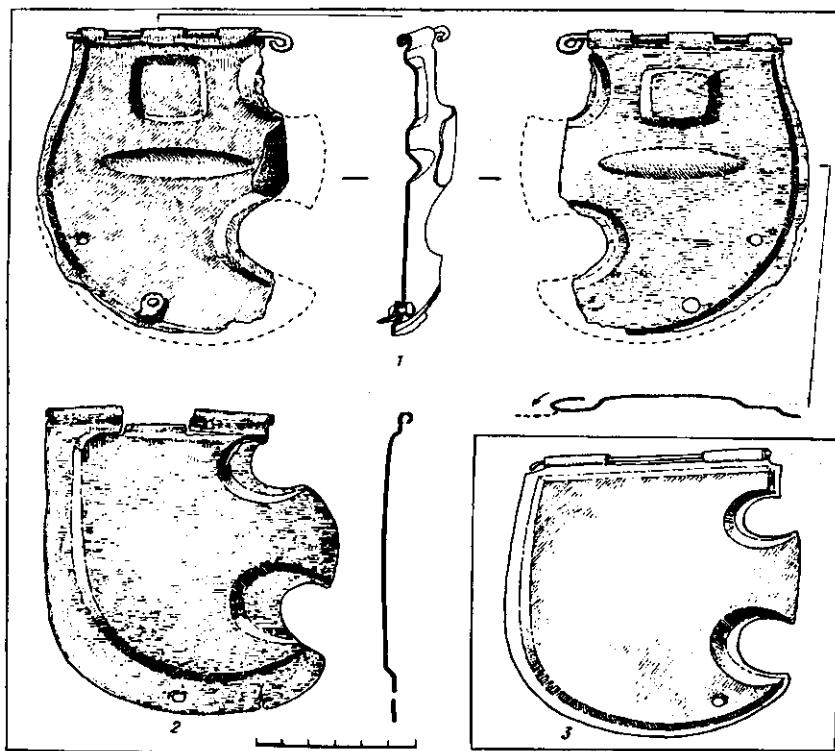

Рис. 1.1. Нащочник з розкопок 1990 р. 2. Нащочник з розкопок 1989 р. 3. Нащочник залізного шолома так званого гальського типу часів правління Августа. Реконструкція Х. Р. Робінсона.

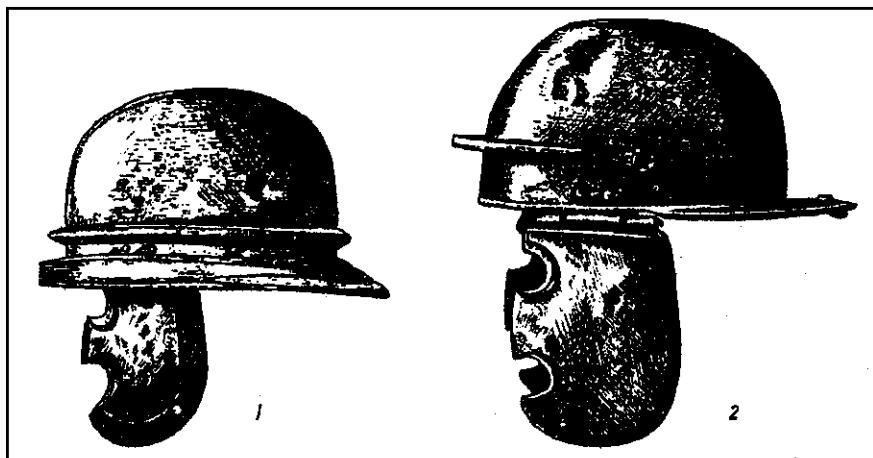

Рис. 2.1. Залізний шолом так званого гальського типу середини I ст. до н. е. з історичного музею м. Берда (за Х. Р. Робінсоном). 2. Бронзовий шолом кінця I ст. до н. е.— початку I ст. н. е. із земельного музею м. Чоріха (за Х. Р. Робінсоном).

ського типу, які були на озброєнні римської армії. Причому, судячи з наявних аналогів, бронзові нащочники, знайдені при розкопках святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, слід відносити до ранніх типів таких шоломів, які датуються I ст. до н. е. — початком I ст. н. е. (рис. 1, 3; 2)⁴. Отже, нащочники могли потрапити до комплексу святилища не раніше цього часу. При цьому немає жодних сумнівів у тому, що шоломи так званого гальського типу або їх фрагменти могли потрапити сюди лише внаслідок якогось воєнного зіткнення місцевого населення з римськими військами, в результаті чого останніх було розбито, а озброєння та інші трофеї принесено у святилище негрецького, швидше за все жіночого божества, близького за своїми функціями до грецької Артеміди, Тюхе та ін.⁵ На користь цього висновку свідчать фрагменти лускатих панцирів, кольчуг та іншої зброй, які, на відміну від нащочників, що публікуються, не піддаються поки що надійній етнічній атрибуції⁶.

Слід підкреслити, що знахідки шоломів так званого гальського типу або їх фрагментів дуже рідкісні у Причорномор'ї. Крім фрагментів шоломів, які публікуються, ще один бронзовий шолом «імперогальського» типу середини — другої половини I ст. було знайдено неподалік від м. Сочі у 1977 р.⁷ Однак цей екземпляр, який, вірогідно, можна пов'язувати з переміщеннями римських військових частин на східному узбережжі Чорного моря, слід відносити до більш пізнього часу, ніж деталі шоломів з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло. Інші знахідки шоломів такого типу у Північному Причорномор'ї поки що невідомі.

Судячи з відомостей про історію Таврики I ст. до н. е.— початку I ст. н. е., військове зіткнення між римськими військами і місцевим населенням могло мати місце лише в період римсько-боспорської війни 45—49 рр. Близько 45/46 рр. римські війська під командуванням А. Дідія Галла брали участь у династичній боротьбі на Боспорі, в результаті чого царем став Котіс I (45/46—67/68 рр.). Однак Мітрідат VIII, який утік до дандарій, після виводу основних римських військ на чолі з А. Дідієм Галлом з Боспору, знову почав боротися за трон. Але внаслідок рішучих дій боспорських військ, які зберегли вірність Котісу, і римських допоміжних когорт під командуванням Г. Юлія Аквіли, що дислокувалися тут після виведення легіонерів А. Дідія Галла, його було знову розбито і видано римлянам царем аорсів. Після цього Мітрідата VIII доставив у Рим прокуратор Понта Юній Цілон⁸.

Описуючи події, пов'язані з римсько-боспорською війною, Тацит зазначав, що після капітуляції міста Успи, що знаходилося в землях сіраків, населення якого було спочатку на боці Мітрідата VIII, кілька кораблів з римськими солдатами під керівництвом Г. Юлія Аквіли було штурмом викинуто

на берег, де жили таври. В результаті зіткнення з таврами загинув префект когорти і багато римських солдатів з допоміжного загону, які поверталися на цих кораблях з Боспору. Підкреслимо, що цю подію Тацит відносить до часу, який безпосередньо передував видачі Мітрідата VIII царем Евноном римлянам, тобто до 49 р.⁹.

Д. Б. Шелов свого часу вважав, що ці події мали місце десь на узбережжі Азовського моря¹⁰. Однак за писемними джерелами скіфотаври або тавро-скіфи на рубежі н. е. займали гірську частину Таврики і з заходу їх землі межували з Херсонесом, а зі сходу — із скіфами-сатавками (сатархами)¹¹. Отже, зараз немає ніяких підстав пов'язувати таврів Тацита з узбережжям Азовського моря. Більше того, весь комплекс знахідок I ст. до н. е. — I ст. н. е. з святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло і насамперед фрагменти гальських шоломів, що публікуються, свідчать про те, що ця подія відбулася на березі Південного Криму, саме там, де, згідно з писемними джерелами, жили таври або тавро-скіфи¹². При цьому слід звернути увагу, що при розкопках святилища було знайдено багато боспорських і римських монет часів правління Августа, Тіберія, Аспурги, Мітрідата VIII і Котіса I¹³. Серед нумізматичного матеріалу, на жаль, поки що не опублікованого, є чимало монет, які карбувалися на монетних дворах Малої Азії. Це, на думку В. О. Анохіна, свідчить про те, що вони могли потрапити у святилище тільки після розгрому римських кораблів з солдатами допоміжних когорт Юлія Аквіли, що поверталися в Малу Азію з Боспору¹⁴. Цей висновок посередньо підтверджує бронзова статуетка Зевса з святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, яка датується початком — серединою I ст.¹⁵

Отже, опубліковані нами нащочники шоломів так званого гальського типу слід пов'язувати з подіями заключного етапу римсько-боспорської війни, бо безпосередня присутність у Північному Причорномор'ї римських солдатів, яким могли належати такі шоломи, за наявними зараз джерелами вперше фіксується саме у 45—49 рр. Археологічні матеріали дозволяють уточнити розглянуте повідомлення Тацита відносно місця загибелі римських військових кораблів. Причому пріоритет вірогідності в даному питанні слід віддати археологічним знахідкам, бо Тацит не був безпосереднім свідком цих подій, а, ймовірно, використовував розповіді очевидців, які через недостатню обізнаність у географії Північного Причорномор'я могли помилитися щодо точної локалізації місця загибелі римських кораблів. Природно, остаточну ясність у це питання внесе повна публікація матеріалів з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, які зараз готовуються до друку. Однак зроблений висновок і зараз уявляється цілком вірогідним, бо на його користь свідчить увесь комплекс речей античного виробництва і нумізматичний матеріал I ст. до н. е.— I ст. н. е.

Примітки

¹ Новиценкова Н. Г. Работы Ялтинского краеведческого музея // АО за 1982.— М., 1984.— С. 307, 308; Новиценкова Н. Г. Раскопки античного святилища // АО за 1983.— М., 1985.— С. 327, 328; Новиценкова Н. Г. Раскопки святилища у Гурзуфа // АО за 1984.— М., 1986.— С. 282; Новиценкова Н. Г. Раскопки на Гурзуфском Седле // АО за 1985.— М., 1987.— С. 328.

² Novičenkova N., Novičenkov V. Das Heiligtum auf dem Paß Gurzufskoe Sedlo // Gold der Steppe Archäologie der Ukraine.— Schleswig, 1991.— S. 165—169.

³ Див.: Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А. Бутероль из Тиры // СА.— 1989.— №2.— С. 250.

⁴ Robinson H. R. The Armour of Imperial Rome.— London, 1975.— Р. 29—31, NN 41—43; Р. 42—43, NN 91, 94; Р. 50—51, NN 100—103; Р. 78, N 204—205; Користуючись нагодою, висловлюємо ширу подяку Є. В. Черненку за надану допомогу при підготовці цієї публікації.

⁵ Novičenkova N., Novičenkov V. Op. cit.— S. 169; Пор.: Мещеряков В. Ф. О культе богини девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма.— Л., 1979.— С. 104—119.

⁶ Пор.: Robinson H. R. Op. cit.— Р. 162—173.

⁷ Сударев Н. И. Две находки римского времени из г. Сочи // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 143—145.— Рис. 1.

⁸ Див.: Tac. Ann. XI, 15—21; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах // АРХЕОЛОГІЯ, № 1, 1993 р.

дарствах Северного Причерноморья.— М., 1954.— С. 131—132; *Gajdukevic V. F. Das Bosporanische Reich.*— Berlin, 1971.— С. 339—342; Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 16, 34; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 52, 53, 61; Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э.—41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 55—58, прим. 20 та ін.

⁹ Tac. Ann. ХП, 18—20.

¹⁰ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 53.

¹¹ Plin. NH, 85; Por.: Eust. до Dion Per., 163; Соломоник Є. І. Про значення терміну «таврискіфи» // АП АН УРСР.— 1962.— Т. 11.— С. 155; Десятников Ю. М. Сатархи // ВДИ.— 1973.— № 1.— С. 134, 143; Масленников А. А. Население Боспорского государства в первые вв. н. э.— М., 1990.— С. 82—83.— Рис. 17.

¹² Соломоник Є. І. Вкaz. праця.— С. 153—158.

¹³ Novichenko N., Novichenkov V. Op. cit.— 168.

¹⁴ Анохин В. А. Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 60.

¹⁵ Трейстер М. Ю. Бронзовая статуэтка Юпитера Капитолийского из Мысхако // ВДИ.— 1992.— № 2.— С. 51.

B. M. Зубарь

НОВЫЕ НАХОДКИ ФРАГМЕНТОВ РИМСКИХ ШЛЕМОВ В ТАВРИКЕ

В публикации рассматриваются два бронзовых нащечника от римских шлемов так называемого галльского типа I в. до н. э.— начала I в. н. э., которые были обнаружены при раскопках варварского святилища у перевала Гурзуфское Седло. На основании анализа типологии нащечников и другого материала автор приходит к выводу о том, что фрагменты римских шлемов попали в комплекс святилища после разгрома таврами солдат римских вспомогательных когорт, которые возвращались после окончания римско-боспорской войны на кораблях к месту своей постоянной дислокации в Малой Азии. Как сообщает Тацит, около 49 г. несколько римских кораблей во время шторма было выброшено на берег и плывшие на них солдаты стали добычей тавров. Среди трофеев, принесенных после стычки с римскими солдатами на Южном берегу Крыма, были и публикуемые нащечники шлемов.

V. M. Zubar

NEW FINDINGS OF FRAGMENTS OF ROMAN HELMETS IN TAURICA

Two bronze cheek-protectors of the Roman helmets of the so-called Gallic type of the 1st cent. B. C.— beginning of the 1st cent. A. D. which found in excavations of the Barbarian sanctuary near the Gurzuphian Sedlo pass are discussed in the paper. Proceeding from the analysis of the typology of cheek-protectors and other data, the author have come to the conclusion that fragments of the Roman helmets were brought to the sanctuary complex after a defeat inflicted by Taurians to Roman soldiers from auxiliary cohorts who were coming back on board ships to the place of their constant dislocation in Asia Minor when the Roman-Bosporian war was over. As Tacitus informed, approximately in 49 several Roman ships were cast ashore during a storm and soldiers who were aboard had fallen a prey to Taurians. Among the things captured by the latter after their skirmish with Roman soldiers on the Southern coast of Crimea there were cheek-protectors of question.

Одержано 09.09.1991.

ЗОЛОТИЙ РИМСЬКИЙ МЕДАЛЬОН З С. ВЕРХІВНІ

Б. Б. Гарбуз

Публікується золотий римський медальон імператорської доби, знайдений у 1976 р. у с. Верхівні Житомирської обл. Аналіз зображення бранця-варвара дозволяє стверджувати, що медальон було випущено за імператора Констанція II на честь його перемоги у римсько-сарматській війні наприкінці 50-х років IV ст.

Влітку 1976 р. мешканець м. Миронівки Київської обл. О. Г. Дубина продав Музею історичних коштовностей України золотий римський медальон, від якого була відтята третина. За словами власника, медальон потрапив до нього від В. Ф. Шевчука, що мешкав у с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. і знайшов його на своєму городі¹.

У поле зору автора статті ця унікальна річ потрапила наприкінці 80-х років у процесі завершення тотальної систематизації нумізматичної колекції. Навіть без свого відтягнутого фрагмента цей медальон важив 68 г. Отже цілий, непошкоджений, екземпляр мав би важити близько 100 г. Знахідка такого великого золотого медальона на території України — явище вкрай рідкісне. Починаючи від XVII ст. зафіксовано лише 6 подібних знахідок, причому, як

Рис. 1. Лицевий бік медальона.

Рис. 2. Зворотний бік медальйона.

це з'ясувалося в результаті подальшого дослідження, золотий медальйон з Житомирської обл.— найбільший з-поміж усіх, знайдених на Україні.

Нижче подаємо опис медальйона:

«Л. б. DN CONSTANTIVS. Погруддя імператора в діадемі і плащі праворуч (рис. 1).

З. б. VICTORIA AVGVS Т... Імператор у плащі і військовому обладунку йде праворуч, повернувши голову назад; правою рукою він тягне за волосся полоненого варвара із з'язаними за спину руками, лівою рукою тримає на плечі лабарум із зображенням христограми. Над лівим плечем імператора — Вікторія з пальмовою гілкою, що вінчає його; під рискою — військові обладунки і зброя, ліворуч А. Розміри 44×39 мм, золото 900°, вага 68,05 г² (рис. 2).

З'ясуємо передусім, що таке медальйон як такий. По-перше, саме слово «медальйон»— пізнього походження, в давнину такого поняття не існувало. В нумізматиці медальйонами прийнято називати монети, що виконували меморіально-донативні функції і за своєю масою перевищували, іноді набагато, звичайні грошові одиниці. Медальйонами можна вважати, приміром, унікальну золоту монету царя Бактрії Евкратида (169—159 рр. до н. е.) вагою 20 статерів, присвячену його перемозі над царем Індії Димитрієм, або відомі лише у двох екземплярах декадрахи Олександра Македонського, де зображене його єдиноборство із царем Пором³.

У Римській імперії золоті медальйони відомі з часів Августа. Їх випускали в обмеженій кількості з нагоди тих чи інших знаменних подій. Вони не могли слугувати ходячою монетою і призначались для дарунків як знаки імператорського благовоління. Почасти їх роздавали вищим військовим і цивільним сановникам, але найкрупніші призначались для умилостивлення вождів підступаючих до кордонів імперії варварських племен⁴.

Отже, римські медальйони або як їх називали римляни «MULTIPLA»— це великі і надвеликі монети, що мали відверто пропагандистський характер і найчастіше прославляли діяння та перемоги імператора. Попри їх меморіально-донативні функції, вони ніколи не втрачали зв'язку з грошовим обігом і своєю масою орієнтувалися на певну кількість одиниць обігової монети. Від часів Августа вони завжди дорівнювали певній кількості ауреусів, а пізніше, з початку IV ст.— солідів. До нас дійшло небагато золотих «MULTIPLA», позаяк вони, очевидно, згодом переплавлялися. Імператори запроваджували нові і скасовували старі номінали. Відомий випадок, коли імператор Елагабал наказав для роздачі своєму почту карбувати медальйони вагою у 2, 3, 4, 10 і навіть 100 ауреусів⁵.

Відносно велика кількість золотих медальйонів — кілька десятків — збереглася від синів Константина Великого — Константина II, Константа і Констанція II, причому деякі з них, особливо Констанція II і Константа — чудові екземпляри досить великих розмірів, оправлені в золоті високохудожні облямівки з припасованими до них вушками⁶. Серед таких медальйонів-прикрас можна назвати два золотих екземпляри Констанція II і Валента з колекції Віденського музею масою відповідно 253,72 і 407,34 г⁷.

На початку V ст. відбувається спад випуску золотих медальйонів. Найпізніший медальйон Західної римської імперії належить Валентиніану III (425—455 рр.)⁸.

Повернемося, однак, до нашого медальйона. Існуючий фрагмент дозволяє визначити діаметр цілого, непошкодженого екземпляра, що становить 55 мм. Площа втрачененої частини дорівнює приблизно третині існуючої. Враховуючи, що втрачений фрагмент тонший за центральну частину наявного, він мав би важити 20—23 г, отже, цілий медальйон важив би 88—91 г. За умови, що маса медальйона має бути кратною певному номіналові, а саме соліду, який від 312 р. важив 4,55 г, визначаємо, що наш медальйон мав би дорівнювати 19—20 солідам.

Наш медальйон випущено від імені Констанція. Історія Західної римської імперії знає чотирьох правителів з ім'ям Констанцій. Список літератури про медальйони імператорської епохи досить малий. Автор скористався восьмитомним каталогом монет римської імперії А. Коена. Екземпляр, подібний до нашого з іменем Констанцій, у А. Коена відсутній. Це утруднює атрибуцію, проте дає нам підстави стверджувати, що досі цей випуск був не відомий нумізматиці і, отже, ми маємо справу з унікумом.

Історична довідка, подана А. Коеном перед переліком монет спадкоємців Константина Великого, полегшує ідентифікацію монет з ім'ям «Констанцій» з тим чи іншим правителем. З довідки випливає, що: 1) титул «Август» належав лише Констанцію II (337—361 рр.) і Констанцію III (421 р.); 2) знаки монетних дворів СОМ. СОМОВ. RV з'являються на монетах пізніше правління Констанція II і характерні для монет Констанція III.⁹

На нашему медальйоні є легенда VICTORIA AVGST (I) і навпаки, відсутні знаки зазначених монетних дворів. Отже, цей медальйон було випущено за Констанцієм II. До того ж, попри увесь схематизм портретів на медальйонах, Констанцій на нашему екземплярі досить чітко ідентифікується саме з Констанцієм II.

Монети Констанція II з титулом «Цезар» карбувалися впродовж 323—337 рр. Від 337 р., по смерті свого батька Константина Великого, Констанцій II стає Августом, і з цим титулом його медальйони карбувалися у 337—361 рр.¹⁰ Отже подію, якій присвячено випуск медальйона, треба шукати між 337—361 рр.

IV ст. — час поступової і невпинної руйнації Римської імперії, зумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, зокрема — натиском варварських племен. Імперію роздирали внутрішні чвари. Ще зовсім недавно гнане і упосліджене християнство поступово набирало моці і перетворювалось на панівну, державну релігію, в якій правителі вбачали силу, здатну консолідовувати різноплемінну імперію. Про християнські уподобання Констанція II свідчить лабарум на його лівому плечі, де зображені христограму (рис. 3).

Упродовж усього царювання Констанція II на Сході точилася досить не-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

вдала війна з Персією. 351 р. Констанцій залишає Схід, аби покарати імператора Магненція, котрий, вбивши його брата Константа, заволодів Заходом, тобто Галлією, Британією та Іспанією. Кривава перемога при Мурзі у 351 р. і смерть Магненція у 353 р. зробили Констанція володарем усієї Римської імперії — від Заходу до Сходу. Згодом Констанцій наполегливо переслідував свого кузена Юлія, котрий, починаючи від 355 р., успішно правив Галлією. Це спричинило нову внутрішню війну. Імператор знову рушив з військом від перського кордону, але невдовзі помер у дорозі.

Констанцій воював не лише з персами. Імперії дедалі важче було стримувати натиск варварів. У 357—358 рр. Констанцію II випало боронити кордони імперії від навали сарматських племен. За свідченням істориків, перша хвиля сарматських вторгнень за царювання Констанція II датується 353—355 рр. Призвідниками боротьби були сармати, згодом до них приєдналися дружні їм племена квадів. У 357—358 рр. вибухнула велика кровопролитна війна. Під ударами сарматів і квадів опинились римські провінції Паннонія і Верхня Мезія¹¹.

Амміан Марцеллін досить докладно описує ці події. У травні 357 р. на чолі великого війська проти сарматів виступив сам Констанцій¹². Боротьба розгорнулася на протязі майже всієї середньої течії Дунаю на 750—780 км. Армія римлян базувалася в районі міста Сірмія у Нижній Паннонії, де перебував і сам імператор. Витративши майже рік на відбиття набігів ворога, римляни навесні 358 р. переносять воєнні дії на його територію. Спочатку вони перемогли сарматів між Дунаєм і Тисою, а потім рушили на квадів. Примусивши до миру основне ядро сарматів і квадів, римляни повернули на лімігантів, ще одне бунтівне сарматське плем'я, і також завдали їм поразки¹³. Врешті-решт сармати були переможені і стали васалами Риму.

Після перемоги над лімігантами римська армія восени 358 р. з тріумфом повернулася до Паннонії¹⁴. З приводу цих подій Констанцій II поставив тріумfalну арку в Паннонії з переліком своїх звитяг і виголосив, за свідченням історика, промову, в якій вихваляв перемогу римського війська і свою власну роль в ній. За цю перемогу Констанцій II вдруге отримав титул Сарматського, яким він вельми пишався¹⁵.

Очевидно, така перемога мала бути відзначена випуском великої пам'ятної монети-медальйона. Мабуть, його було виготовлено по «гарячих слідах» подій — взимку 358 р.

Рис. 3. Христограма з лабарума на зворотному боці.

Рис. 4. Зображення бранця на зворотному боці медальйона.

Визначення цього випуску, як «сарматського», незаперечно випливає з аналізу зображення бранця на зворотному боці медальйона (рис. 4).

Зображення подано в реалістичній манері, всі деталі чітко пророблені. Одяг на бранцеві явно не римський: довгі штани і довга, підперезана поясом, сорочка-каптан з трикутними розрізами. Взутій він у м'які короткі чоботи, зав'язані на щиколотці тасьмою. Такий одяг можна побачити на багатьох предметах скіфської доби. Саме так одягнені скіфи — у довгі штани і довгу підперезану сорочку навипуск з трикутними розрізами — на таких речах, як гребінь, горит і чаша з кургану Солоха, амфора з Чортомлика, чаша з Гайманової могили, гривня і келих з Куль-Оби. Такимі зображені вони і на численних золотих платівках.

Отже, полоненого варвара можна прийняти за скіфа. Але на цей час — середина IV ст. н. е. — скіфи як етнос уже зійшли з історичної арени. Одяг на кшталт скіфського носили й інші племена, що межували у II—IV ст. з територією Римської імперії. Це могли бути, приміром, гето-даки. Зображення гладіаторів у характерній варварській сорочці-каптані з розрізами можна побачити на диптиху із слонової кістки V ст. з колекції Ермітажу¹⁶. Подібні зображення наявні і на рельєфах колони Траяна і пам'ятника в Адамклісси¹⁷. На всіх них бачимо варварів у довгих, з характерними зборками, штанях, таких самих, як на нашому бранцеві. Серед переможених Траяном у дакійській війні племен історики називають, крім інших, і роксоланів. Роксолани — одне з племен сарматської етнічної спільноті, до якої входили також язиги, аорси, алани, сіраки.

Роксолани вже у I ст. н. е. досягають кордонів Мезії і вступають у контакт з Римом. Дослідники стверджують, що сарматський одяг вельми схожий на скіфський¹⁸. Сармати носили штани двох типів. Перший — штани, які щільно облягали ноги. Другий — «широкі штани», «просторі штани» — згадується в Овідія, котрий називає їх перськими. Населення, вдягнене у такі штани, Овідій іменує узагальнено «скіфами», розуміючи під ними сарматів, гетів і бессів¹⁹. Загалом, «довгі штани», «сарматські штани», в які вдягнений наш варвар, стали в античній літературі мовби символом сарматів.

Чоловіки взувалися у м'які короткі шкіряні чоботи, що зав'язувалися на щиколотках шкіряною тасьмою (приміром, у них взутій сарматський вояк римської епохи на срібному ритоні з Кубанської обл.²⁰). Саме такі ми і бачимо на ногах бранця.

Отже, за всіма прикметами, зафікованими на тогочасних зображеннях і у свідченнях античних авторів, варвар на нашому медальйоні — це сармат. Придунайські сармати, що у I—IV ст. населяли територію теперішніх Румунії та Угорщини, постійно ворогували з Римом. Так, у 166—188 рр. в союзі з квадами, маркоманами та іншими племенами сармати брали участь у так званій Маркоманській війні. Зафіковано, що у 270 р. сармати, гето-дакійці і готи протистояли Риму у середній та нижній течії Дунаю. Тріумfalна перемога Констанція II над сарматами у 358 р., якій присвячено наш медальйон, не поставила крапку у цій боротьбі. Вже взимку наступного року біля м. Аквінкума на Дунаї Констанцій ледве не став жертвою раптового нападу юрбі сарматів, котрі переправилися через Дунай нібито на мирні переговори з імператором²¹. У 360 р. сармати і квади знову напали на придунайські провінції. Лише поступово хвиля їх нападів пішла на спад, щоби знову піднятися у 370 р.

Ми вже зауважували вище, що в каталозі монет Римської імперії А. Коена наш випуск відсутній, і, отже, тоді він був не відомий. Дуже близький до нашого екземпляра в цьому каталозі один медальйон Константа I (320—350 рр.), брата Констанція II²². Він трохи менший за наш, його діаметр — 47 мм. На лицевому боці також маємо погруддя імператора праворуч, але тут він тримає в лівій руці сферу, увінчану Вікторією. Знайому сцену бачимо на зворотному боці. Констант у військовому обладунку, в шоломі з гребенем із кінського волосся, озброєний списом і щитом, іде праворуч, повернувшись голову назад; правою рукою він тягне за волосся полоненого варвара із зав'язаними за спину руками; перед імператором стоїть навколошки жінка з благально піднятими руками; під рискою — військовий обладунок і зброя, по

краях літери A і Q, себто AQUILEIA — Аквілея, місце виготовлення медальйона.

Отже, маємо аналогічний сюжет. Але тут увесь образ і одяг варвара інакші, не сарматські. Імовірно, випуск цього медальйона присвячено перемозі Константа I над франками. Типова легенда на зворотному боці цього медальйона — VICTORIA AVGVSTI NOSTRI — дозволяє нам відновити втрачену частину на нашему екземплярі, а саме — ...I NOSTRI. Так само верхня частина літери A, яку можна розглядіти на нашему екземплярі під рискою зліва, дозволяє припустити, що він також був виготовлений в Аквілі. За часів Констанція II монету карбували в 12 містах, назви трьох з-поміж яких починаються на A — ALEXANDRIA, ANTIOCHIA, AQUILEIA. Саме Аквелія розташована найближче до Паннонії — на північному узбережжі Тріестької затоки.

Як часто знаходили золоті медальйони на території України і як вони сюди потрапляли? Більшість знахідок крупних медальйонів походить з Угорщини та Румунії, місць, де жили і звідки надто напирали на східну частину Римської імперії варварські племена. Якщо не могли відбити їх військовою силою, доводилося вдаватися до інших засобів, приміром: багатих дарунків, надання гучних титулів і т. ін.; іноді їх запрошували до себе на службу. Угорський вчений Д. Ласло вважає золоті медальйони з найбагатших скарбів на території Польщі, Угорщини і Румунії дарунками, отриманими прикордонними варварськими князями від римських імператорів, які слугували символами влади, підтвердженої самим імператором²³.

Із сказаного випливає, що золоті медальйони можуть зустрічатися в місцевостях, де тоді мешкали або проходили дотичні до Римської імперії варварські племена, а також і на сусідніх територіях, зокрема на Україні, куди вони могли потрапляти в результаті торговельних зносин, адже медальйони являли собою вагомі кількості золота. Як вважає В. В. Кропоткін, є певні підстави припустити, що більшість скарбів IV ст. було закопано за часів вторгнення гунів у Східну Європу, близько 375 р. або в наступні десятиліття, у період гунського панування²⁴.

Наземо всі відомі нам знахідки золотих медальйонів на території України:

1) 1610 р. біля с. Ласків Володимирського повіту Волинського воєводства було знайдено скарб срібних прикрас разом із золотими медальйонами. На основі документальних даних визначено, що в скарбі було сім римських золотих медальйонів IV ст., чотири з яких мали номінал у 9 солідів, два — у 6 солідів і один — 3 соліди²⁵.

2) 1898 р. на хорах Успенського собору Києво-Печерської Лаври знайшли величезну монастирську казну, що складалася переважно із золотих і срібних західноєвропейських монет і важила 18 пудів. На жаль, цей скарб не залишився на Україні, а був забраний до Ермітажу у Санкт-Петербурзі. Серед іншого, в скарбі був і золотий медальйон Констанція II масою приблизно 42 г. Він зберігається в Ермітажі і понині²⁶.

3) В. Шугаєвський, що завідував у 30-і рр. сектором нумізматики в Лавському заповіднику, описує медальйон Константа I (здогадно, ще один із Лавського скарбу 1898 р.), що мав діаметр 46—47 мм. Це вже знайомий нам, описаний у А. Коена випуск, присвячений перемозі Константа над варварами. За даними В. Шугаєвського, цей медальйон у 1900—1910 рр. був у Києві, пізніше потрапив до московського колекціонера Т. Прове, а згодом, імовірно, був проданий у Відні на аукціоні фірми братів Еgger²⁷.

4) В Ермітажі зберігається також золотий медальйон Константина Великого, діаметр — 48 мм, маса разом з вушком — 43,86 г. Звістка про надходження в Ермітаж цього екземпляра з'явилася із запізненням десь років на 14—15, позаяк в публікації йдеться про знахідку медальйона в роки першої світової війни. Медальйон Константина, як зазначено в публікації, було «знайдено при ритті шанців на південно-західному фронті»²⁸. Можна припустити, що цей медальйон знайдено або в Румунії, або — і це вельми імовірно — на заході України, там, де велися бої.

5) У червні 1928 р. під час земляних робіт на залізниці Ковель-Луцьк на території станції Борочиче (або — Борочице) Горохівського округу на Волині

знайдено скарб — римські денарії I—III ст. і великий золотий медальйон імператора Йовіана (363—364 рр.). Медальйон являє собою чудовий екземпляр у високохудожній облямівці, оздоблений філігранню та зернью. Денарії надійшли до Львівського музею, а золота прикраса зберігається в Археологічному музеї у Варшаві²⁹.

6) 1927 р. біля с. Брани Берестечківського р-ну Волинської обл. при будівництві залізниці Луцьк-Стоянов знайдено срібні римські монети і 2 золотих медальйони Траяна³⁰.

Вищеперелічені дані дозволяють стверджувати, що знайдений у с. Верхівні на Житомирщині золотий медальйон Констанція II є унікальним екземпляром, який належав до досі не відомого нумізматиці випуску. За своєю номінальною масою — близько 90 г — це найбільший золотий римський медальйон з-поміж усіх, знайдених на території сучасної України. Медальйон, присвячений римсько-сарматській війні 357—358 рр., документально підтверджує інформацію Амміана Марцелліна про цю подію. Наявність його на території України — важливе свідоцтво про зв'язки східнослов'янських земель з порубіжними Римом варварськими племенами у IV ст. н. е.

Окремо треба сказати про зображення бранця на медальйоні. Ідентифіковані зображення сарматів на речах II—III ст. н. е. взагалі досить рідкісні, а для IV ст. таке точно датоване і детально відтворене зображення можна вважати унікальним.

Примітки

¹ Акт прийому від 21.06.1976, МІК України

² Книга вступу МІК України, № 1090; Інв. книга золота МІК України, № 1345.

³ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— М.,—Л., 1951.— № 16.— С. 103.

⁴ Там же.— С. 103.

⁵ Шерцль Р. Римское монетное дело.— X., 1893.— С. 89.

⁶ Там же.— С. 96—97.

⁷ Там же.— С. 90; Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain, Londres, 1880—1892.— Т. VII.— S. 453; Т. VIII.— S. 104.

⁸ Шерцль Р. Указ. соч.— С. 97.

⁹ Cohen H. Op. sit.— Т. VII.— S. 437—438.

¹⁰ Там же.— С. 438.

¹¹ Amm. Marc., XVII, 12, 13.

¹² Там же. XVII, 12.

¹³ Там же. XVII, 13.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ История Византии.— М., 1967.— Т. 1.— С. 139.

¹⁷ Кругликова И. Д. Дакия в эпоху римской оккупации.— М., 1955.— Рис. 13, 28, 31.

¹⁸ Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке.— М., 1975.— С. 165.

¹⁹ Ovid. Tristia, III, 10, 19; IV, 6, 47; V, 7, 49.

²⁰ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства.— СПб., 1889.— Вып. 2.— С. 62, 63.— Рис. 42.

²¹ Amm. Marc., XXI, 11.

²² Cohen H. Op. sit.— Т. VII.— S. 425, № 133.

²³ Laszlo Gy. The significance of the Hun goldenbow (Contribution to the structure of the Hun Nomad Empire) // Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1951.— Т. 1.— F. 1—2.— S. 101—102.

²⁴ Кропоткин В. В. Лукашевский клад бронзовых римских монет IV в. // Нумизматика и эпиграфика.— М., 1960.— С. 215.

²⁵ Де-Витте Е. И. Археологическая находка в с. Ласкове Владимира-Волынского уезда в 1610 г. // Чтение в обществе Нестора-летописца.— К., 1900.— Вып. 2.— С. 95; Тиханова М. А. Ласковский клад // СА.— 1960.— № 1.— С. 196—204; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР.— М., 1961.— С. 52, № 331.

²⁶ Брабич В. М. Уникальный золотой Констанций II и свидетельство Амміана Марцелліна // Нумізматика в Ермітаже.— Л., 1987.— С. 24—26; Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 59, № 473.

²⁷ Шугаевский В. А. Клад римских золотых медальонов и серебряных бытовых предметов эпохи «переселения народов», найденный на Волыни в 1610 г. (Рукопис 1936 р. в архіві ІА АН України, ф. 2, № 147.— С. 46—50); Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 59; № 474.

²⁸ Придик Е. М. Неизданный золотой медальон Константина Великого в Государственном Эрмитаже // Доклады АН СССР.— 1930.— № 1.— С. 11—17; Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 52, № 324.

²⁹ Тиханова М. А. Борочицкий клад // СА.— 1956.— № XXV.— С. 301—317; Брайчевський М. Ю. Римська монета на території УРСР.— К., 1959.— С. 124, № 67; Шугаевский В. А. Указ. соч.— С. 53; Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 52, № 317.

³⁰ Брайчевский М. Ю. Вказ. праця.— С. 124, № 69; Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 52, № 318.

Б. Б. Гарбуз

ЗОЛОТОЙ РИМСКИЙ МЕДАЛЬОН ИЗ с. ВЕРХОВНИ

В статье исследуется золотой римский медальон императорской эпохи из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины, найденный в 1976 г. в с. Верховня Житомирской обл. Проанализировав изображение пленного варвара на оборотной стороне медальона, автор делает вывод о том, что на нем изображен сармат. Это обстоятельство и сведения, содержащиеся в «Деяниях» Аммиана Марцеллина, позволяют автору идентифицировать имя «Констанций» на медальоне с Констанцием II, который в 357—358 гг. вел ожесточенную войну с племенами сарматской общности в среднем течении Дуная. Таким образом доказывается, что выпуск большой памятной монеты-медальона посвящен победе римлян над сарматами в 358 г. Анализ всех известных находок золотых римских медальонов на территории Украины дает автору основание утверждать, что экземпляр из с. Верховни наибольший из до сих пор найденных на этой территории.

B. B. Garbuz

A GOLDEN ROMAN MEDALLION FROM VILLAGE VERKHOVNYA

A golden Roman medallion of the Emperor epoch (from collection of the Museum of historical treasures of Ukraine) which was found in vil. Verkhovnya (Zhitomir Region) in 1976 is studied in the paper. Having analyzed an image of the captive Barbarian on the back side of the medallion, the author concludes that the medallion presents an image of a Sarmatian. This circumstance and information contained in «Deeds» by Ammianus Marcellinus have permitted the author to identify name «Constancium» on the medallion with Concancium the Second who waged a desperate war with the tribes of the Sarmatian community in the mid flow of the Danube. So, it is proved that an issue of the great memorable coin-medallion is devoted to the victory of Romans over Sarmatians in 358. An analysis of all the known findings of golden Roman medallions in the Ukrainian territory gives the author grounds to assert that the medallion from vil. Verkhovnya is the largest one among those found in this territory till recently.

Одержано 27.05.1992

КОСТЮМ ВЕЛЬМОЖНОГО ВАРВАРА НА МЕДАЛЬОНІ З ВЕРХІВНІ

С. О. Яценко

Публікація присвячена аналізу костюма полоненого варвара на золотому медальйоні Констанція II.

Однією з найцікавіших знахідок нумізматичних пам'яток пізньоримської доби, що опубліковані останнім часом, є золотий медальйон Констанція II з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл.¹ У стислому опису, що супроводжує дуже якісне кольорове зображення пам'ятки, вказано тільки, що медальйон карбовано в Аквіле 358 р. н. е.² Зрозуміло, що у виданні каталогного типу розгорнутої аргументації цього датування бути не могло.

На наш погляд, вирішальні аргументи для обґрунтування можливості саме такого датування медальйона, його остаточної атрибуції має дати аналіз зображення полоненого варвара на реверсі, що й є завданням нашої статті.

Бранець показаний зі зв'язаними за спину руками. Переможець-тріумфатор трохи пригинає його, вхопивши за чуба.

Одяг полоненого напочут своєрідний і своїми деталями свідчить про принадлежність народу іndo-іранської групи.

Передусім, цікаве оформлення подолу нерозпашного плечового одягу, який видно на половину периметра. Загалом з краю подолу звисають 6 гострих трикутних клинів.

У самодійських народів (нганасани, енци) такий елемент побутував реліктово у шаманському одязі й обґрунтовувався імітацією стародавнього крою з двох шкур оленів, за яким по краю подолу повинні були звисати хвіст та задні лапи³.

У іndo-іранському світі така традиція документується у скіфів IV ст. до н. е. на розпашному одязі (фриз дворучної чаші з Гайманової Могили), а з II ст. до н. е. й до III—V ст. н. е. — на нерозпашному, такому ж, як на згаданому медальйоні, причому завжди зображувалося по 6 клинів. Всі ці випадки достовірно пов'язують лише з представниками вищих верств суспільства: насамперед царями, вельможними особами і, мабуть, служителями культу⁴. Найраніші зразки відомі у парфян II—I ст. до н. е.— на рельєфі з Хунг-І Ноурузі⁵ та на кістяному ритоні з ритуальними сценами з Старої Ніси (композиція з кіфаредом та особою, що веде жертву)⁶. Однак вони побутують протягом всього парфянського періоду, до початку III ст. н. е. (рельєф з Танг-І Сарвака)⁷.

Пізніше, з I ст. н. е. цей елемент документується в Бактрії у юеджів (кушанів), що тривалий час перебували під сильним парфянським культурним впливом. Його виявлено у жінок (Тілля-Тепе, могила 2)⁸, а також у вельможних кушанів-донаторів (династійне святилище в Матхурі)⁹.

Можливо, завдяки кушанській владі над частиною Сіньцзяну в столиці Хотану (Юйтяня) у III—V ст. на культових теракотах «арлекінів» зафіксовано ту ж деталь одягу, де, так само як у Тілля-Тепе, кінці виступів прикрашено шумлячими підвісками або бубонцями¹⁰.

Нерозпашний одяг з подібним подолом простежено на одному надгробку з Фанагорії першої половини I ст. н. е.¹¹ Слід зазначити, що трикутні клинці були довгими у персонажів, зображеніх на інвестітурних сценах (Гайманова могила, Танг-І Сарвак) та в осіб, що виконують певні обряди (офірувач на ритоні з Ніси, «арлекін» з Хотану (в інших випадках вони коротші).

Не менш важливою є традиція залишати по два кінці шнурків з боків

взуття стелитися по землі. Вона побутувала як у парфян, так і в сарматів. У останніх такі шнурки зображені в міфо-епічних персонажів на фаларі II—І ст. до н. е. з Кривої Луки IX біля Астрахані¹² та на «варварській» теракоті III ст. н. е. з Горгіпії¹³.

Цікаві й інші деталі одягу. Шаровари полоненого досить просторі, носили їх навипуск. Пояс прикрашено рядом круглих бляшок (?). У правому вусі видно масивну округлу сережку (можливо, її носили одну, що спостерігається в ряді сарматських чоловічих поховань).

Волосся персонажа, мабуть, штучно завите великими спіральними локонами (позаду їх чотири). Подібна завивка в чоловіків відома у скіфів (пектораль з Товстої Могили)¹⁴. Борода довга, густа. На потилиці волосся перекоплене стрічкою.

Наявність обох специфічних елементів чоловічого костюма парфян та сарматів (оформлення подолу та взуття) невипадкова. Помпоній Мела у I ст. н. е. слушно відзначав, що сармати — «нарід досить близький парфянам за зовнішністю»¹⁵. І ті й інші є родичами, пов’язаними за походженням з дако-масагетським масивом племен Східного Прикаспію.

Разом з тим, в Ірані у III—IV ст. н. е., з приходом до влади Сасанідів парфянські традиції оформлення одягу зникли.

Для Північного Причорномор’я аланської доби (середина I — кінець IV ст. н. е.), судячи з численних зображень варварів, вигляд нашого персонажа напрочуд незвичайний. Поділ з клинцями та завивка волосся були реліктами ранньосарматської доби (III—I ст. до н. е.) і могли побутувати в урочистому костюмі вельможних осіб, мабуть, лише в такому «ізоляті» індіранського світу, яким було Подунав’я.

Отже, маємо всі підстави пов’язувати сцену тріумфу на медальйоні з однією із воєн Констанція II з сарматами Подунав’я. За часів його правління відома лише одна така подія — перемога 358 р. н. е. над дунайськими сарматами-лімігантами, які перед цим перемогли своїх попередніх повелителів (сарматів-ардарагантів) й проривалися 355 та 357 року до Верхньої Мезії і Нижньої Паннонії¹⁶.

Зовнішній вигляд переможеного варвара етнографічно дуже точний. Деталі костюма відповідають одяgovі найвищих вельможних осіб. Не виключено, що це мініатюрне зображення царя лімігантів.

Примітки:

¹ *Scythian Gold. Museum of Historic Treasures of Ukraine // Japan Broadcasting Corporation, NHK Promotions Co. Ltd, 1992.— P. 184, photo 245.*

² *Ibid*, text № 245.

³ Прокоф’єва Е. Д. Шаманские костюмы народов Сибири // Сб. МАЭ.— 1971.— Т. XXVII.— С. 13, 16.— Рис. 6.

⁴ Яценко С. А. К выделению специфических элементов костюма скифских аристократов на изображениях IV в. до н. э. // Тезисы Всесоюзной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1989.— С. 184.

⁵ Луконин В. Г. Искусство древнего Ирана.— М., 1977.— С. 116.

⁶ Ремпель Л. И. Цепь времени.— Ташкент, 1987.— Рис. 69а.

⁷ Луконин В. Г. Указ. соч.— С. 115.

⁸ Яценко С. А. Костюм и покровы кочевой аристократии из некрополя Тилля-Тепе (Афганistan) // Ученые записки Комиссии по изучению памятников цивилизации древнего и средневекового Востока.— М., 1989.— Рис. 17, 2.

⁹ Rosenfield J. M. The Dynastic Arts of the Kushans.— Berkeley, Los Angeles, 1967.— Pl. 41.

¹⁰ Stein A. Ancient Khotan.— Oxfordm, 1907.— Vol. II.— Pl. XLIV; Дьяконова Н. В. Фольклорные мотивы и апотропей в искусстве Восточного Туркестана // Культура Востока: Древность и раннее средневековье.— Л., 1978.— С. 226.

¹¹ Кобылина М. М. Пан на надгробной плите из Фанагории // СА.— 1973.— № 3.— Рис. 1.

¹² Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Серебряные фалары из сарматского погребения могильника Кривая Лука IX Астраханской области // КСИА.— 1981.— Вып. 168.— Рис. 2, 1; 3, 1.

- ¹³ Алексеева Е. А. К изучению коропластики Горгиппии // КСИА.— 1987.— Вып. 191.— Рис. 1, 7.
- ¹⁴ Яценко С. А. К выделению... — С. 183.
- ¹⁵ Romp. Mela., III. 34
- ¹⁶ Sulimirski T. The Sarmatians.— London, 1970.— P. 181.

C. A. Яценко

КОСТЮМ ЗНАТНОГО ВАРВАРА НА МЕДАЛЬОНЕ ИЗ ВЕРХОВНИ

В статье анализируется изображение костюма пленного варвара на золотом медальоне Констанция II из с. Верховни Ружинского района Житомирской области. Этот костюм весьма своеобразен и своими деталями выдает принадлежность персонажа к народу индо-иранской группы. Он необычен, однако, для многочисленных изображений причерноморских кочевников аланского периода (середина I—IV вв. н. э.). Подол верхней одежды с клиньями и завивка волос пленника являются пережитками раннесарматской эпохи и могли бытовать в парадном костюме знати, скорее всего, лишь в таком «изоляте» индо-иранского мира, каким было Подунавье. Облик побежденного варвара этнографически чрезвычайно точен и детально передает черты костюма высшей знати, возможно царя сарматов-лимигантов, побежденных Констанцием II в 358 г.

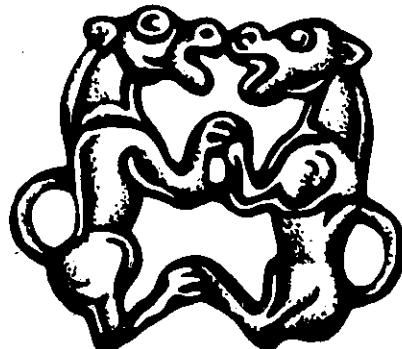
S. A. Yatsenko

A DRESS OF THE NOBLE BARBARIAN ON THE MEDALLION FROM VERKHOVNYA

Depiction of a dress of a captive Barbarian on the golden medallion of Constancium the Second from vil. Verkhovnya (Ruzhin District, Zhitomir Region) is analyzed in the paper. This dress is rather peculiar and its details attribute the personage depicted to the people of the Indo-Iranian group. It is unusual for numerous depictions of the Black Sea nomads of the Alan period (mid 1st — 4th cent. A. D.). A hem of outer-clothes with gussets and curling of hairs of a captive are survivals of the Early Sarmatian epoch and may exist in a full dress of the nobles, most of all only in such an «isolate» of the Indo-Iranian world as the Danube territory was. A look of the conquered Barbarian ethnographically is extremely exact and show details of the dress belonging to the nobles, probably a king of Sarmatians-Limigants conquered by Constancium the Second in 358.

Одержано 18.09.1992

ДИСКУСІЇ

«КУЛЬТУРНІ СПІЛЬНОСТІ» ЧИ «СПІЛЬНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР»?

М. О. Ричков

У статті йдеться про вживання в археології термінів, що позначають людські спільноти та території їх поширення, та їх неузгодженість з рівнями археологічного дослідження. Пропонується розділяти сутно археологічну (джерелознавчу) та інтерпретаційну (історичну) класифікації з відповідною для них термінологією.

Поряд із суперечками навколо статусу та змісту поняття «археологічна культура» назріла нова тема для дискусії: проблема «спільностей» в археології. Археологи дедалі частіше вживають терміни зі словом «спільність». Ю. М. Захарук нещодавно відзначав, що поняття «спільність» в археології використовується іноді розширенко і включає в себе поняття археологічної культури, а подеколи вживається і замість нього. Тому, робить висновок автор, гостро постає проблема визначення цих понять і обґрунтування їх змісту. Наголос робиться на такі поняття, як «історико-культурна спільність», «етнокультурна спільність» чи просто «спільність». Конче потрібно з'ясувати їх зв'язок із поняттям «археологічна культура»¹. Отже, хоча і з «археологічною культурою» питання ще остаточно не з'ясовано, вже виникає потреба узгодження його з іншими поняттями. Тому сподіваємося, що вирішення цього питання позитивно вплине на розв'язання проблеми власне археологічної культури.

Чому Ю. М. Захарук так загострив увагу на цих поняттях? Мабуть, тому, що був упевнений в їх тісному зв'язку з поняттям археологічної культури. Так воно і є, бо відомі приклади, коли археологічна культура з часом перетворювалась на ту чи іншу «спільність». Так було з ямною культурою, яку М. Я. Мерперт назвав ямною культурно-історичною областю², а далі її все частіше почали називати ямною культурно-історичною спільністю. Те ж саме було з катакомбною, зрубною та андронівською культурами.

Взагалі в археології, як і в етнографії, є дві групи термінів: ті, що включають в себе слово «спільність», й такі, що містять такі слова, як «область», «провінція», «зона» тощо. До них, як правило, додають слова «культура», «етнокультура», «культурно-історична» або «історико-культурна». Обидві ці групи термінів повинні позначати суттєво різні явища, як це іноді робиться в етнографії. Але в археології вони часом змішуються і використовуються як синоніми. Однак терміни першої групи повинні позначати будь-які спільноти взагалі, тобто схожість тих чи інших характеристик, а другої — просторові рамки цих спільностей.

З термінів зі словом «спільність» частіше застосовуються три: «культурна спільність», «культурно-історична спільність» та «етнокультурна спільність». Серед термінів, що позначають просторові рамки спільностей, часто трапляються такі: «культурна область», «культурно-історична» або «історико-культурна» область, «етнокультурна область», а також «культурна провінція»,

«культурна» або «етнокультурна» зони. За даними праць, що проаналізував автор, можна скласти таблицю використання згаданих термінів (табл.).

Таблиця використання термінів культурних спільностей в археології

№ № пп	Автор	Рік	КС	КІС	ЕКС	К.обл.	КІО	ЕКО	К.prov.	К.зона
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Воеводський М. В.	1948				+			+	+
2.	Формозов О. О.	1951				+				
3.	Мерперт М. Я.	1957				+				
4.	Формозов О. О.	1959				+	+	+	+	+
5.	Генінг В. Ф.	1961	+			+				
6.	Мерперт М. Я.	1961	+				+			
7.	Третьяков П. М.	1962			+					
8.	Косарев М. Ф.	1965	+		+					
9.	Бадер М. О.	1965				+	+		+	
10.	Даниленко В. М.	1969						+	+	+
11.	Генінг В. Ф.	1970			+					
12.	Титов В. С.	1970			+					
13.	Пряхін А. Д.	1971	+							
14.	Березанська С. С.	1972					+	+		
15.	Гуріна Н. М.	1973			+					
16.	Даниленко В. М.	1974					+	+		
17.	Косарев М. Ф.	1974	+			+	+		+	
18.	Пряхін А. Д.	1977		+			+			
19.	Борисковський П. І.	1984			+		+			+
20.	Потьомкіна Т. М.	1984					+	+		
21.	Горелик О. Ф.	1987					+		+	+
22.	Генінг В. Ф.	1988					+	+		
23.	Захарук Ю. М.	1988		+	+					
24.	Зданович Г. Б.	1988		+			+			
25.	Массон В. М.	1989	+	+	+					
26.	Бондарець О. В.	1990		+						

Умовні позначення: КС — культурна спільність; КІС — культурно-історична спільність; ЕКС — етнокультурна спільність; К.обл. — культурна область; КІО — культурно-історична область; ЕКО — етнокультурна область; К.пров.— культурна провінція; К.зона — культурна зона.

З таблиці видно, що в археології спершу ввели до обігу терміни просторового значення: «культурна область», «культурна провінція», «культурна зона». Термін «культурна область» частіше застосовувався до 70-х рр., потім зустрічався рідше. Очевидно це сталося через те, що введений до наукового обігу наприкінці 50-х рр. термін «культурно-історична область» поступово витісняв з наукових праць попередній і у 70-х рр. почав переважати. Термін «етнокультурна область» зустрічається значно рідше; так само як терміни «культурна провінція» та «культурна» або «етнокультурна» зони. За «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

значимо, що два останні частіше використовуються спеціалістами з епохи каменю, де вилучення дрібніших регіонів культури ускладнюється. Всі терміни зі словом «область» застосовуються широким колом спеціалістів з різних епох.

Терміни, що позначають людські спільноти, починають зустрічатися в працях археологів з 60-х рр. Спочатку це «культурна спільність», потім «етнокультурна спільність», і лише з 70-х рр. — «культурно-історична спільність» (табл.). Частина авторів застосовувала терміни першої, частина — другої групи, деякі користуються як тими, так і іншими. Причому, виходячи з текстів, можна припустити, що вони мають на увазі відповідність цих термінів одному одному. Скажімо, «культурно-історична область» — це територія поширення «культурно-історичної спільноті», «етнокультурна область» — територія поширення «етнокультурної спільноті» й т. ін.

Таким чином, на три терміни зі словом «спільність» припадає як мінімум п'ять зі словами, що позначають територіальні рамки спільнот. Причому, лише три з них відповідають одне одному, а два інших (культурна провінція та культурна зона) такої відповідності не мають. Хоча, з другого боку, термін «культурна зона» відповідає господарській спільноті, що у етнографів заведено називати «господарсько-культурний тип». Останній в археології може відповідати і «культурній спільноті». В загалі в археології термін «культурна спільність» найзагальніший і йому тісно чи іншою мірою можуть відповідати всі терміни просторового окреслення спільнот (рис. 1).

Якщо порівняти археологічні терміни з етнографічними, то можна простежити їх безпосередній зв'язок. Це твердження передусім стосується термінів, що позначають просторові рамки існування людських спільнот, таких як «культурна область» та «історико-культурна область». В етнографії вони з'явились раніше, ніж в археології, але термін «історико-етнографічна область», що виник слідом за ними і мав той же зміст, так швидко усталився в етнографічній лексиці, що майже витіснив два перші. Археологи ж, навпаки, спочатку використовували термін «культурна область», поступово замінивши його на «історико-культурна» або «культурно-історична область». Причому, зміст позначеного поняття був той самий, що й «історико-етнографічна область» у етнографів. На цьому неодноразово наголошувалось у археологічних працях³. Та й взагалі, всю етнографічну класифікацію археологи вважали «історико-культурною»⁴.

Схема відповідності просторових термінів культурним спільнотам

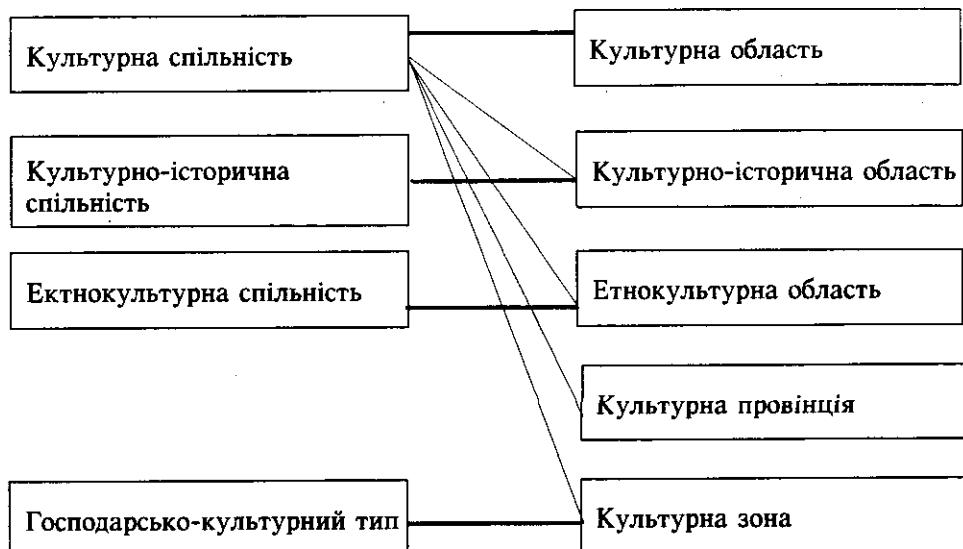

Рис. 1.

Щодо терміну «етнокультурна область», то він, як це не дивно, в етнографії майже не застосовувався, і по праву може вважатися винаходом археологів. Чи не найпершим його використав О. О. Формозов⁵, позначивши ним територію, зайняту близькими за культурними рисами етносами внаслідок спорідненості походження⁶. Приблизно того самого змісту надавав цьому терміну і В. М. Даниленко, у якого можна знайти, з одного боку, натяки на спорідненість походження населення «етнокультурної області», що виникла, як він писав, внаслідок «філіації культури», тобто диференціації раніш існуючої інтегрованої єдності⁷. З іншого боку, він вважав, що «етнокультурна область» не передбачає етнічної однорідності її населення⁸. Частина археологів сприйняла тезу про єдність походження складових частин населення «етнокультурної області»⁹. Хоча у цілого ряду археологів терміни «етнокультурна область» та «історико-культурна область» по суті означають одне й те ж саме — це частини ойкумені, населення яких має культурно-побутові особливості¹⁰.

Незважаючи на те, що в археології існують вказані дві групи термінів, археологи часто не розділяють їх і використовують як синоніми. Так, М. Я. Мерперт, описуючи ямну культурну спільність, відзначав, що таку спільність не можна називати археологічною культурою, а краще називати «культурно-історичною областю»¹¹. Тим самим він підкреслював можливий пріоритет просторового значення цього терміну, бо йшлося головним чином про величезну територію, де були знайдені пам'ятки ямної культури.

В. Ф. Генінг свого часу відзначав, що поняття «культурна спільність» повинно включати широкі області, зайняті групами споріднених за походженням племен¹². Пізніше, після того, як в археологію було введено термін «етнокультурна спільність»¹³, В. Ф. Генінг спорідненість населення за походженням закріплює саме за цим терміном¹⁴. Такої ж думки дотримувалася і Н. М. Гуріна, яка вважала, що «етнокультурні спільності» відображають етнічні спільності, тобто спільноти за походженням, а всі інші спільності не етнічні¹⁵. Надалі В. Ф. Генінг зовсім відмовився від терміну «етнокультурна спільність» в попередньому значенні, якого він йому надавав, мотивуючи це тим, що він має бути відображенням соціального організму, а не категорією археологічної класифікації. Такою категорією, на його думку, мало бути поняття «етнокультурна область»¹⁶. Подібне розмежування термінів для В. Ф. Генінга було принциповим, оскільки етнічною спільністю він вважав не спільність декількох етносів, а один етнос, представлений соціальним організмом¹⁷.

Г. Б. Зданович пропонував розуміння терміну «культурно-історична область» як відображення схожості матеріальних культур завдяки розвитку єдиних форм господарства та подібного навколошнього середовища, а термін «культурно-історична спільність» — як області, які займали споріднені за походженням племена¹⁸. Для Г. Б. Здановича «культурно-історична спільність» — це спільність людей у просторі й часі. Так, він включав до андронівської культурно-історичній спільності урало-казахстанського степу дві культури середньої бронзи — петровську та алакульську — і дві культури пізньої бронзи — федорівську та саргаринсько-олексіївську, а також пам'ятки бегазинського типу¹⁹. Ця спільність, на думку вченого, складалася на єдиній етнокультурній основі з включенням дрібних етнічних компонентів²⁰. Але ж виділення двох культур в «андроні» свідчить про протилежнє — етнокультурна основа не була абсолютно єдиною. Тим більше, сам автор відзначав, що андронівська культура від самого початку її існування мала два різні райони: східний і західний²¹. На основі цього твердження можна припустити, що існували як мінімум два основні етнічні компоненти в її структурі. Отже, андронівська культура сформувалась не на єдиній етнокультурній основі, а це, в свою чергу, суперечить даному автором визначенням «культурно-історичної спільності». Зауважимо, до речі, що Т. М. Потьомкіна теж вбачала в «андроні» два генетичні відгалуження²².

Тож можна констатувати, що як М. Я. Мерперт, так і В. Ф. Генінг та Г. Б. Зданович, називаючи «спільність» «областю», намагались тим самим надати поняттю змісту, який не тільки не відповідає терміну, а навіть суперечить йому.

речить йому. Сам підхід до такої його трансформації — надання не притаманного змісту — не можна схвалювати, оскільки поняття «спільність» та «область» різні й ототожнювати їх не можна. Будь-яка спільність може бути поширена на території певної області, тобто область — це просторові рамки, що окреслюють ту чи іншу спільність та її годі. Надавати ж цьому терміну іншого змісту недоцільно.

Мова науки має бути логічною, стислою і в той же час зрозумілою. Для цього необхідно сувро підходити до застосування понять і термінів, що складають основу будь-якої наукової мови. Наукове поняття повинно відображати суттєві й необхідні ознаки, а наукові терміни мають окреслювати ці поняття словами. Терміни повинні точно відбивати суть поняття і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери²³. Тільки відповідність визначених термінів певним поняттям може дійсно сприяти досягненню взаєморозуміння між вченими, тільки тоді вони матимуть єдину наукову мову.

У нашому випадку такого порозуміння немає, бо науковці часто досить свавільно поводяться з термінами — або перероблюють їх, або надають іншого значення. Так, наприклад, відомо, що етнографи ще в 50-і роки зосередили увагу на терміні «історико-етнографічна область»²⁴, який відтоді міцно утверджився в етнографічних працях. Однак цей термін запозичили й археологи, які спочатку вживали його в прямому значенні, а потім по аналогії зачучили до обігу термін «культурно-історична область», надаючи поняттю, що він позначав, того ж самого змісту. Щодо терміну «етнокультурна область», який спочатку був близьким до терміну «історико-етнографічна область»²⁵, то з часом його було конкретизовано, а саме: ним почали позначати спорідненість населення за походженням²⁶. Таким чином, термін, якому спочатку було надано змісту, аналогічного з тим, що надавали етнографи, поступово змінив його на зовсім інший. Таке зміщення відбулось, мабуть, тому, що від початку вживання подібних термінів археологами їх використовували для позначення територій поширення подібних археологічних пам'яток.

Ще 1950 р. М. В. Воєводський та О. О. Формозов визначили територію споріднених племен (історичну спільність) як «культурну область»²⁷. І надалі О. О. Формозов провадив цю лінію, посилаючись на етнографів, що використовували термін «історико-етнографічна область». Подекуди він вживав термін «історико-етнографічна спільність» як ідентичний попередньому²⁸. Але, якщо спочатку «культурна область» позначала територію споріднених племен, то з часом ця теза начебто відпала, оскільки етнографи такого змісту в термін «історико-етнографічна область» не вкладали²⁹. Однак етнічний зміст терміну «культурна область» у О. О. Формозова залишився, цей термін означав наявність етнічної єдності³⁰, а значить, і спорідненості походження³¹. Тут можна помітити протиріччя, бо, за тим же О. О. Формозовим, «етнокультурна область» прирівнюється до «історико-етнографічної області» у етнографів, а останні позначають цим терміном не спорідненість походження, а лише єдність населення в результаті тривалих зв'язків та взаємопливу³².

Зрозуміло, що археологічні джерела свідчать про існування в минулому «культурних спільностей» як спільностей людей, але акцент здебільшого робився на територіальні рамки поширення цих спільностей. Тому, мабуть, М. Я. Мерперт і дав їм назvu «культурно-історичних областей». Цей термін і використовується нині багатьма археологами, хоча його часто замінюють терміном «культурно-історична спільність». Терміни зі словами «спільність» та «область» так переплелись в археології, що часом важко зрозуміти, говорять автори про спільність людей чи про територію, яку ця спільність займала. Хоча з іншого боку ясно, що за терміном «область» має закріплюватись його природний зміст: територіальний. Це добре показано у М. О. Бадера. На його думку, локальна культура (тобто, археологічна) — це усталена сукупність великої кількості дрібних культурних ознак, що протягом якогось часу притаманні групі пам'яток на обмеженій території. Культурна область — це територія близького розвитку, яка поєднує кілька локальних культур. Культурна провінція — це територія найзагальнішої схожості куль-

тури, що, як правило, простежується на дуже великих територіях протягом досить тривалого часу³³.

Існують різні думки щодо розуміння термінів зі словом «спільність». Деякі вчені, як уже зазначалося, вважали, що «етнокультурні спільності» — це спільноти населення, спорідненого за походженням, а решту спільностей залишили в обсязі поняття «культурно-історичної області». Інші ж, навпаки, не вбачали будь-якої різниці при використанні цих термінів. Але все-таки виділення етнічного змісту в терміні «етнокультурна спільність» серед археологів переважало, бо саме етнічний аспект і надавав йому свого специфічного змісту, чим і відрізняв від терміну «культурна спільність»³⁴.

Термін «культурна спільність», хоча і досить загальний, але широко вживаний у значенні більш конкретних понять, таких як, скажімо, «культурно-історична спільність», що означало виникнення спільноти в результаті тісних контактів між різними етносами. Тобто ці поняття іноді позначають обома цими термінами³⁵. Разом з тим, як зазначав М. Ф. Косарев, «культурна спільність» може бути об'єднанням споріднених і неспоріднених культур³⁶.

Термін «культурно-історична спільність» одним з перших використав В. С. Титов. Цю спільність він ототожнював з лінгвістичним комплексом³⁷. Згодом його використав і О. Д. Пряхін, який ставив знак рівняння між ним і терміном «культурно-історична область»³⁸. Так само ставились до цих термінів й інші дослідники³⁹. Г. Б. Зданович підкреслював, що вказана спільність може бути і на одній суцільній, і на роз'єднаних територіях, бо для її існування не обов'язкова присутність контактів між населенням. Але, з іншого боку, для її існування важливою є наявність тривалих генетичних зв'язків. Іншими словами, «культурно-історична спільність», за Г. Б. Здановичем, або виражена певною областю — спільною територією, або ні⁴⁰.

В. М. Массон відзначав, що «культурна спільність» та «культурно-історична спільність» різняться тим, що в останній закладено інтерпретаційний зміст⁴¹. О. В. Бондарець взагалі надає цьому поняттю універсального характеру, бо «культурно-історичні спільності» існують протягом майже всієї історії суспільства⁴². Важливою є думка автора про те, що «культурно-історичні спільності» в археології є спільністю археологічних культур на досить тривалому відрізку часу. З цього можна зробити висновок, що дане поняття суто археологічне і потребує подальшої інтерпретації, як і більшість археологічних понять.

Таким чином, виявляється, що досить важливим є питання про статус згаданих понять: чи є вони специфічно археологічними, класифікаційними, чи в них закладений інтерпретаційний зміст?

Слід зазначити, що більшість учених, які використовували терміни зі словом «спільність», як правило, вели дослідження на інтерпретаційному рівні. Так, В. С. Титов, використовуючи термін «культурно-історична спільність», мав на увазі «лінгвістичний комплекс», хоч згадував його, базуючись на аналізі спільноти кераміки⁴³. Н. М. Гуріна проводила пряму паралель з етнографічними працями, оскільки головною метою свого дослідження вважала виявлення «етнічних спільностей»⁴⁴. Те ж можна сказати і про інших вчених, які вживали подібні терміни; коли займалися реконструкціями давніх людських суспільств, розглядаючи чи то етнічний, чи то соціально-економічний аспекти історії суспільства. Отже виходить, що дані терміни більшістю археологів використані на інтерпретаційному рівні дослідження.

Дослівно «інтерпретація» означає тлумачення, пояснення⁴⁵. Якщо розглянути вказані терміни з цієї позиції, то побачимо, що різні автори тлумачили їх неоднаково. То ж чи можливо вважати їх інтерпретаційними? Чим вони в цьому плані відрізняються від терміну «археологічна культура», що теж інтерпретується різними авторами по-різному? Вважати термін «культурно-історична спільність» інтерпретаційним лише тому, що він містить в собі слово «історична», як це вважає В. М. Массон, недоцільно. Та й взагалі, наявність цього слова в згаданих термінах уявляється зайвою, тому що будь-які людські спільноти завжди історичні, оскільки іншими вони бути не можуть. Додавання цього слова до термінів, що позначають людські спільноти або їх територіальні межі, не підвищує їх інформативності, тому від нього

можна взагалі відмовитися, як в математиці відмовляються від загального множника. Така «операція» тільки спростить термінологію без будь-якої шкоди для її змісту.

Майже те ж саме можна сказати про термін «етнокультурна спільність». Етимологічно його можна розшифрувати як спільність культур етносів. Та будь-яка людська спільність має складатися з представників одного чи декількох етносів. Тому кожну людську спільність можна назвати «етнокультурною». Її населення може різнистися за походженням, але все одно, якщо населення є людською спільністю, вона обов'язково має бути етнокультурною, бо в ній поєднуються культури різних етносів. Таким чином розділяти культурні спільності на «етнокультурні», що мають спільне походження, та культурно-історичні, що виникли внаслідок тісних контактів, немає сенсу, оскільки в першому і другому випадках сполучаються різні етноси. Отже, будь-яка людська спільність є одночасно й етнокультурною, тому що складається з носіїв етносів, й культурно-історичною, тому що виникає за історичних умов.

Що ж робити з вказаними термінами в археології, як позбавити її плутанини? Слід зауважити, що ця термінологічна «хвороба» в археологію перенесена з етнографії, де з подібною термінологією теж не все гаразд (досить, мабуть, тільки звернутися до терміну «господарчо-культурний тип», що вже був проаналізований в літературі)⁴⁶.

Зрештою, недоліки етнографічної термінології — то інша тема. Що ж до наших колег, то вони повинні мати власну термінологію згідно з своєю, археологічною класифікацією. Та поки що в археології успішно відбувається змішування рівнів дослідження: джерелознавчого та інтерпретаційного, що й позначилось на термінах. Якщо до «археологічної культури» застосовуються суто археологічні терміни, то на вищому археологічному рівні вони підмінюються дещо модернізованими етнографічними, що претендують на інтерпретаційність. Іншими словами, археологічна класифікація в нинішньому стані не доведена до логічного кінця, і тому хронологічно-територіальне поняття «археологічна культура» на вищому ієрархічному рівні замінюється на суто територіальні (з словами: область, зона, провінція тощо) та на поняття, що означають певні об'єднання людей (з словом спільність). У цьому виявляється неузгодженість з одним із основних понять археологічної науки — «археологічна культура», яке часом майже зовсім зникає (як це сталося з ямною культурою), а часом перетворюється на дрібнішу одиницю, залишившись складовою частиною поняття більш високого ієрархічного рангу (як це сталося з катакомбною культурою).

З точки зору археологічної джерелознавчої класифікації логічніше на більш високий ієрархічний рівень встановити не «культурну спільність», а «спільність археологічних культур» (САК). Тоді тричленна система так званої горизонтальної ієрархії, за В. М. Массоном⁴⁷, набуде свого закінченого логічного вигляду: локальний варіант археологічної культури — археологічна культура — спільність археологічних культур.

Для позначення території, яку така спільність займатиме, ніяких спеціальних термінів не потрібно, як це не було потрібним і для «археологічних культур». Аналогічно до терміну «аreal археологічної культури» побудовано й термін «аreal спільноти археологічних культур» (рис. 2). Надалі, проводячи інтерпретацію археологічних феноменів, позначені певними термінами, залежно від конкретного завдання, необхідно використовувати зовсім інші терміни і поняття: етнос, субетнос, метаетнос — якщо дослідження етнічного плану; плем'я, община, рід тощо — якщо дослідження соціально-економічного характеру і т. д. Такі ж терміни, як «область», «зона», «район», «провінція» і т. ін., можуть бути використані як синоніми до термінів «територія поширення», «аreal», у той же час конкретизуючи їх залежно від масштабів території, зайнятої тією чи іншою людською спільністю, як це зavedено в інших науках, наприклад у географії⁴⁸.

Але ж «спільність археологічних культур» може існувати і на суцільній території, де населення перебуває в постійних контактах між собою, а може бути й розділеною в просторі. Спричинити існування такої спільноті може

як схожість окремих груп населення внаслідок однакових або подібних природних умов і відповідних їм способів життя, так і спорідненість їх за походженням. Отже, «спільноті археологічних культур» можуть бути контактними і неконтактними.

Таким чином, повинна існувати археологічна, джерелознавча класифікація з відповідними для неї поняттями і термінологією та інтерпретаційна (історична), що залежатиме від конкретного завдання історичної реконструкції. Про логічне завершення першої класифікації було сказано вище. Що ж до інтерпретаційних класифікацій, то це питання має стати темою іншої праці.

Ієрархія археологічних спільнотей та їх просторове вираження

Археологічні спільноти

Просторове вираження археологічних спільнотей

Примітка: АК — археологічна культура; САК — спільність археологічних культур.

Рис. 2.

Примітки:

¹ Захарук Ю. Н. Проблемные ситуации и научная критика // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 25.

² Мернерт Н. Я. Энеолит степной полосы европейской части СССР // L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique Europeen.— Praha; 1961.— С. 161—175.

³ Формозов А. А. Древние историко-этнографические области европейской части СССР // СЭ.— 1958.— № 5.— С. 17—30; Гурин Н. Н. Некоторые общие вопросы изучения неолита лесной и лесостепной зоны европейской части СССР // МИА.— 1973.— № 172.— С. 7—21.

⁴ Окладников А. П. Рецензия на книгу М. Г. Левина «Этническая антропология и проблемы этногенеза Дальнего Востока» // СЭ.— 1961.— № 1.— С. 295.

⁵ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 8, 23.

⁶ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1977.— С. 32.

⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 149.

⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 85.

⁹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— С. 3; Генинг В. Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры.— М., 1988.— С. 216.

¹⁰ Борисковский П. И. Проблемы палеолитических культур, хозяйства и социального строя // Археология СССР: Палеолит.— М., 1984.— С. 349.

¹¹ Мернерт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.— С. 13.

¹² Генинг В. Ф. Проблемы изучения железного века Урала // ВАУ.— 1961.— Вып. 1.— С. 24.

- ¹³ Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // СА.— 1962.— № 4.— С. 6.
- ¹⁴ Генинг В. Ф. История населения Удмуртского Прикамья в пъяно-борскую эпоху // ВАУ.— 1970.— Вып. 10.— С. 157.
- ¹⁵ Гурина Н. Н. Некоторые общие вопросы изучения неолита лесной и лесостепной зоны европейской части СССР // МИА.— 1973.— № 172.— С. 13.
- ¹⁶ Генинг В. Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры.— М., 1988.— С. 216.
- ¹⁷ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 21, 41.
- ¹⁸ Зданович Г. Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей.— Свердловск, 1988.— С. 6.
- ¹⁹ Зданович Г. Б. Бронзовый век...— С. 7.
- ²⁰ Там же.— С. 8.
- ²¹ Там же.— С. 9.
- ²² Потемкина Т. М. Бронзовый век лесостепного Притоболья.— М., 1985.— С. 11.
- ²³ Большая советская энциклопедия.— М., 1975.— Т. 21.— С. 474.
- ²⁴ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—17.
- ²⁵ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории...— С. 5, 6.
- ²⁶ Генинг В. Ф. Этническая история Западного Приуралья...— С. 216.
- ²⁷ Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXV.— С. 52.
- ²⁸ Формозов А. А. Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком? // СА.— 1957.— № 4.— 72.
- ²⁹ Формозов А. А. Древние историко-этнографические...— С. 17.
- ³⁰ Формозов А. А. Этнокультурные области...— С. 23.
- ³¹ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории...— С. 32.
- ³² Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы...— С. 10.
- ³³ Бадер Н. О. Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в Восточном Средиземноморье: Автoref. дисс.... канд. ист. наук.— М., 1965.— С. 9, 10.
- ³⁴ Мессон В. М. Первые цивилизации.— Л., 1989.— С. 17.
- ³⁵ Косарев М. Ф. К проблеме западносибирской культурной общности // СА.— 1974.— №3.— С. 8.
- ³⁶ Косарев М. Ф. Бронзовый век Западной Сибири.— М., 1981.— С. 69, 86.
- ³⁷ Титов В. С. К вопросу о соотношении этно-лингвистических слов и культурно-исторических общностей на юге Балканского полуострова // КСИА.— 1970.— № 128.— С. 39, 40.
- ³⁸ Пряхин А. Д. История населения восточноевропейской лесостепи во II — начале I тыс. до н. э. по данным археологии.— Воронеж, 1977.— С. 4.
- ³⁹ Див., например: Крайнов Д. А. Волосовская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— М., 1987.— С. 12.
- ⁴⁰ Зданович Г. Б. Бронзовый век...— С. 6.
- ⁴¹ Мессон В. М. Первые цивилизации...— С.
- ⁴² Бондарец О. В. К вопросу о культурно-исторических общностях // Проблемы исследования памятников археологии Северного Донца.— Луганск, 1990.— С. 4.
- ⁴³ Титов В. С. К вопросу о соотношении этно-лингвистических слов и культурно-исторических общностей на юге Балканского полуострова // КСИА.— 1970.— № 123.— С. 39—40.
- ⁴⁴ Гурина Н. Н. Некоторые общие вопросы...— С. 13.
- ⁴⁵ Большая советская энциклопедия.— 1975.— Т. 10.— С. 334.
- ⁴⁶ Балакин С. А. Концепция хозяйственно-культурного типа // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.
- ⁴⁷ Мессон В. М. Первые цивилизации...— С. 17.
- ⁴⁸ Большая советская энциклопедия.— 1975.— Т. 21.— С. 13.

N. A. Рычков

«КУЛЬТУРНЫЕ ОБЩНОСТИ» ИЛИ «ОБЩНОСТИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР»?

Статья посвящена проблеме употребляемых в археологии понятий, обозначающих разные общности населения. Поскольку проблема любого понятия неразрывно связана с терминами, его выражающими, в работе анализируются соответствующие термины, обозначающие как сами общности людей, так и территориальные рамки их распространения.

Проведенный анализ свидетельствует о том, что данные термины рядом ученых употребляются довольно произвольно. Часто одним и тем же терминам придается разное значение, так же как и разные термины наделяются одинаковым значением. Подобное положение в науке недопустимо, поскольку препятствует взаимопониманию исследователей, делает их научный язык трудным для восприятия.

Одним из центральных вопросов статьи является вопрос о статусе рассматриваемых понятий: являются ли они специфически археологическими или в них содержится интерпретационный смысл? Делается вывод о том, что употребляемые в археологии понятия и термины, обозначающие человеческие общности, свидетельствуют о смешении двух разных уровней исследования: источниковедческого (сугубо археологического) и интерпретационного (исторического). Предлагается разграничивать эти два уровня исследований и, соответственно им, использовать две разные классификации, каждая со своей терминологией.

N. A. Rychkov

«CULTURAL COMMUNITIES» OR «COMMUNITIES OF ARCHAEOLOGICAL CULTURES»?

The paper is devoted to the problem of conceptions used in archaeology for designation of different population communities. As the problem of any conception is inseparably linked with the terms expressing it, the respective terms designating both the very communities of people and territorial frames of their propagation are analyzed.

This analysis has confirmed that the mentioned terms are used by certain scientists at will. The same term is often given different meaning, as well as different terms are often allotted similar meaning. Such state is inadmissible in science, as it hinders mutual understanding of researchers making their scientific language difficult-to-grasp.

One of the central problems of the paper is a problem on the status of the considered conceptions: whether they are specifically archaeological ones or contain an interpretation sense? A conclusion is made that conceptions and terms used in archaeology to designate human communities testify to confusion of two different levels of the study: source-examination (a particularly archaeological) level and interpretation (historical) one. It is suggested to distinguish between these two levels and according to them to use two different classifications, each pertaining to its own terminology.

Одержано 02.04.1991

ЗРУБНИЙ КОМПЛЕКС З РОГОВИМ «ЖЕЗЛОМ» ІЗ СЕРЕДНЬОГО ЗАВОЛЖЯ

А. Ю. Іванов, Ю. І. Колев

У похованні зрубної культури біля с. Красносольки Самарської обл. відкрито шедевр косторізного мистецтва доби бронзи — набірний роговий «жезл». Знахідка відкриває нові перспективи у вивченні соціальної структури суспільства носіїв зрубної культури і розширює коло свідчень про контакти останніх з давніми цивілізаціями Середземномор'я.

Унікальна знахідка походить з поховання № 9 кургану № 1 могильника Красносольки, розташованого у Безенчуцькому районі Самарської обл. на рівному степовому вододілі річок Безенчука та Чапаївки (Мочі) — лівих приток Волги. Могильник налічує 11 курганів, розташованих двома групами. Південна група, що складалась із чотирьох насипів, утворювала ланцюжок по лінії північний захід — захід — південний схід — схід, а північна — з семи насипів — по лінії південний захід — захід — північний схід — схід. В обох групах найбільший курган розташувався на сході. Розкопано три кургани південної групи та три північної (1986 р.).

Сучасний діаметр к. № 1 дорівнює 36 м, а висота від рівня ріллі — 1,6 м. Загалом у кургані виявлено 23 поховання зрубної культури. Викиди з семи поховань (№№ 8, 9, 12, 13, 14, 16, 17) залягали безпосередньо на поховальному ґрунті. Вони розміщені майже колом (діаметр — близько 20 м). Викиди, поховальний ґрунт довкола поховань №№ 8, 9, 12, 17 і центральна частина кургану були перекриті шаром темно-сірого гумусованого супіску, який утворював перший насип чи насипи над похованнями № 8, 9, 12, 17 й № 2, 3, 6, 7, 10, 11, 15, 23. Викиди з решти поховань не зафіковані. Фактично перший насип складався з окремих горбків висотою від 0,7 до 1,6 м від рівня поховального ґрунту. Таким чином, можна припустити, що перелічені вище поховання належать до першого етапу спорудження кургану. Не виключена певна послідовність поховань цієї групи, але в стратиграфії насипу вона не відображеня.

Викиди з поховань №№ 13, 14, 15 лежать частково на першому насипі й, відповідно, відносяться вже до наступного етапу спорудження кургану. До цього ж другого етапу належать поховання №№ 1, 4, 5, 18, 21, викиди з яких лежать повністю на першому насипі, а також, мабуть, поховання №№ 19, 20, 22, що планіграфічно тяжіють до поховань другого рівня. З цих поховань останнім могло бути № 5, викид з нього на профілі $d-d_1$ перекриває другий насип. Цей насип відрізняється від першого світлішим відтінком ґрунту. Межа між ними порушена численними норами гризунів і визначається нечітко, головним чином завдяки яскраво-жовтим прошаркам викидів. Не виключено, що невеликі насипи споруджувались над кожним з поховань, здійснюваних послідовно. В результаті вони утворили один великий насип типу головки часнику. У всікому випадку, два зафіковані насипи аж ніяк не свідчать про два історичні періоди функціонування кургану, відображаючи лише у загальному вигляді послідовність поховань. Важливо зазначити, що жодне з поховань не прорізає попередній насип або викид. Другий насип лише завершує формування кургану. Загальна висота його від поховального ґрунту до сучасного орного шару досягає 1,7 м. Краї збігаються з межами поховального ґрунту, утворюючи в плані овал дещо видовжений по лінії північ—південь діаметром 26×24 м (рис. 1).

Отже, усі поховання належать до зрубної культури і німає ніяких підстав

© А. Ю. Іванов, Ю. І. Колев, 1993

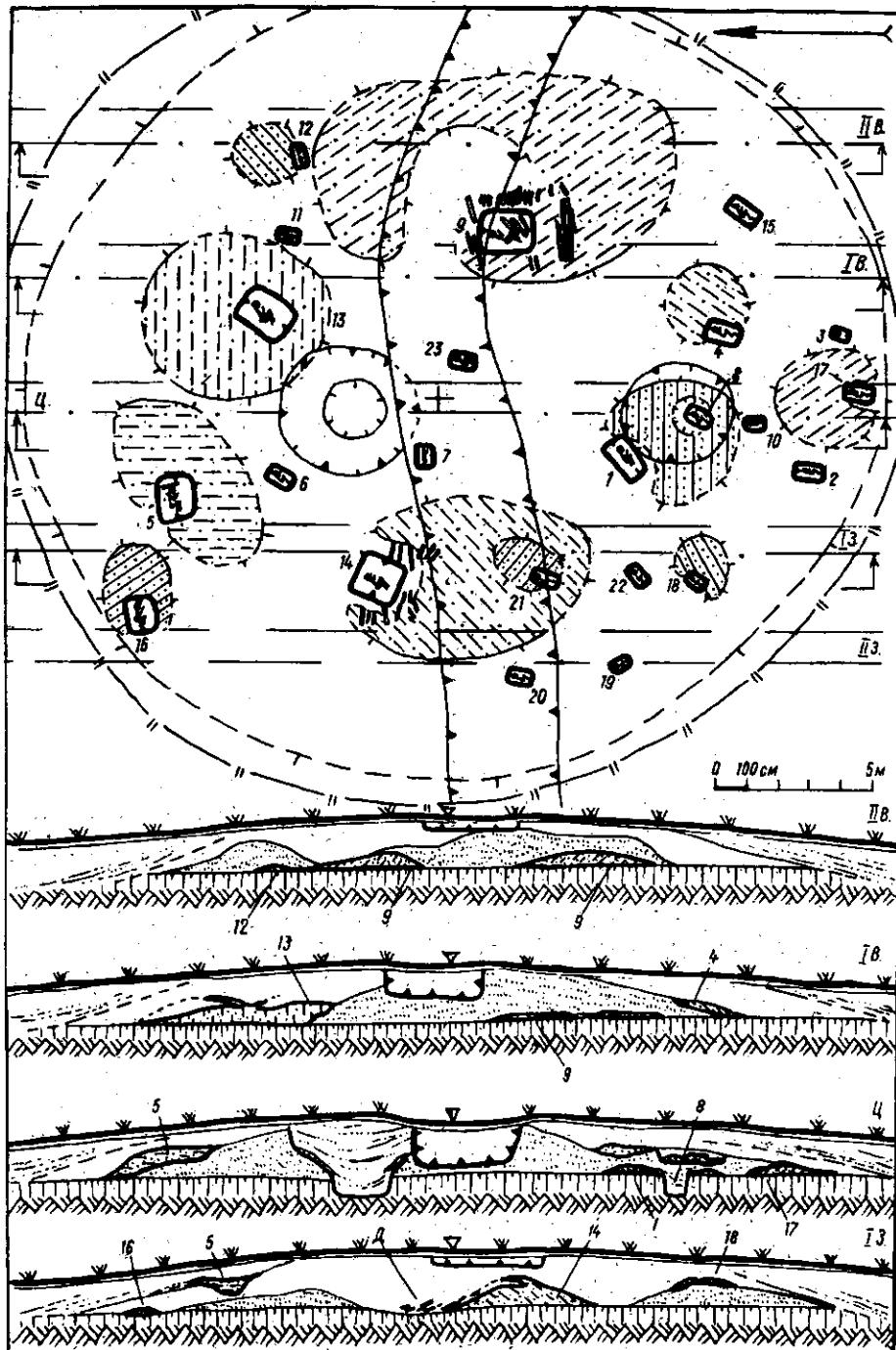

Рис. 1. План та профілі кургану 1 біля с. Красносольки (умовні позначення уніфіковані за: Чміхов М. О., Шилов Ю. О., Корніенко П. Л. Археологічні дослідження курганів.— К., 1988, рис. 44—47).

для їх хронологічної диференціації. Необхідна інформація щодо поховань на-водиться у таблиці.

Поховання № 9 було здійснено у могильній ямі майже прямокутної форми з заокругленими кутами та дещо скосеною північною стороною. Стіни ями — вертикальні, північна та східна — ледь розширені донизу. Довжина на рівні поховального ґрунту — 1,68 м, на дні — 1,65, ширина відповідно — 1,42 і 1,49, глибина від рівня поховального ґрунту — 1,8 м. Яма орієнтована до-

вгюю віссю за лінією північ—південь. Її оперізує овальним кільцем викид материкової глини глибиною до 0,6 м. Загальні розміри кільця — 11×6 м. Довкола та у самій ямі збереглися залишки перекриття у вигляді настилу з колод діаметром 0,7—0,35 м (головним чином — 0,2—0,3 м) та шару куги. Площа перекриття значно перевищувала площу ями, дорівнюючи приблизно 16 м². На дні ями простежено тлін брунатно-блуватого кольору — залишки органічної підстилки та проваленого перекриття. Кістяк небіжчика лежав посеред ями, майже уздовж її осі, орієнтований на північ — південний схід (12°). Він належав чоловікові віком близько 40 років*, який мав зріст приблизно 1,9 м та могутню будову тіла. Небіжчик лежав на лівому боці, скорочено (рис. 2). У похованні виявлені кістки коня, бронзовий ніж (1), ліпний

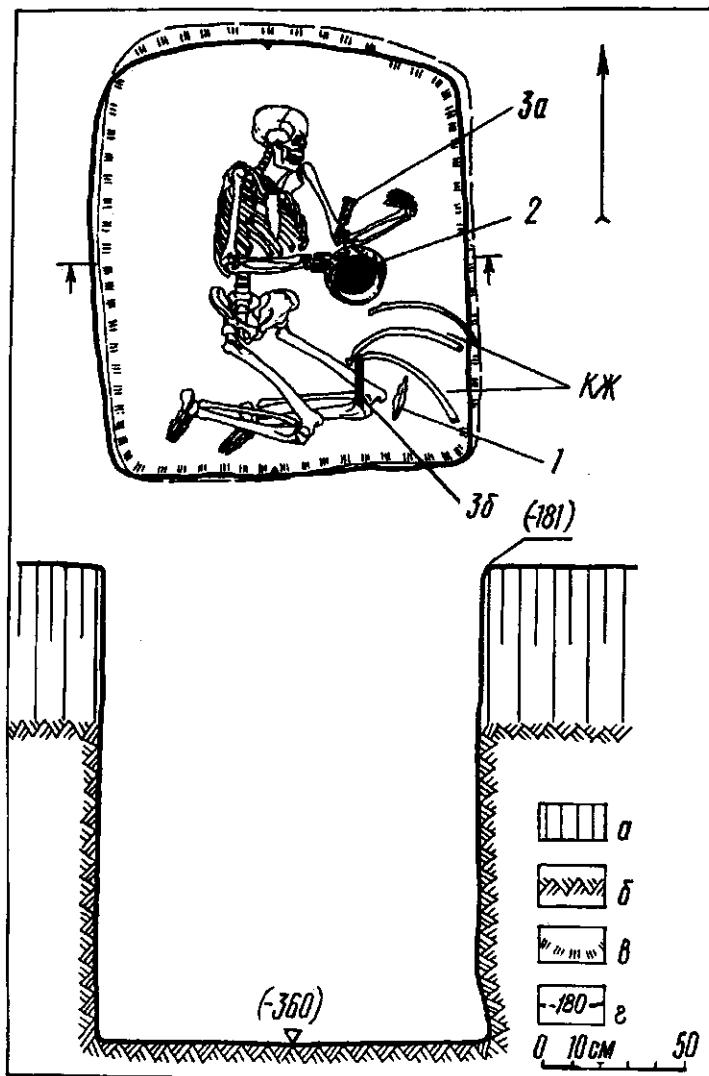

Рис. 2. План та розріз поховання 9 кургану 1 біля с. Красносьолки. Умовні позначення: а — похованельний чорнозем; б — материк; в — край органічної підстилки; г — глибини. 1 — бронзовий ніж; 2 — посудина; 3а — руків'я «жезла»; 3б — наконечник «жезла».

* Визначення старшого наукового співробітника Санкт-Петербурзького відділення ІА АН Росії А. В. Шевченка.

горщик (2) та вісім речей з рогу (3). Кінські ребра*, що лежали перед нижньою частиною тіла небіжчика, мали порушений анатомічний порядок.

Опис речей: 1. Бронзовий ніж знаходився поруч з ребрами коня. Можливо, він був увіткнутий навскісно у дно ями, якщо не зсунутий гризунами. Вістря спрямоване в бік стоп померлого. Ніж дволезовий, з колодкою. Обидва леза прокуті, колодочка підтрикутна, з'єднана з клинком холодним куванням (?). Перехрестя виділене невеликим потовщенням, а перекват ледь намічений прокуттям, п'ятка трохи заокруглена. Загальна довжина ножа — 16,9 см (рис. 3, 2).

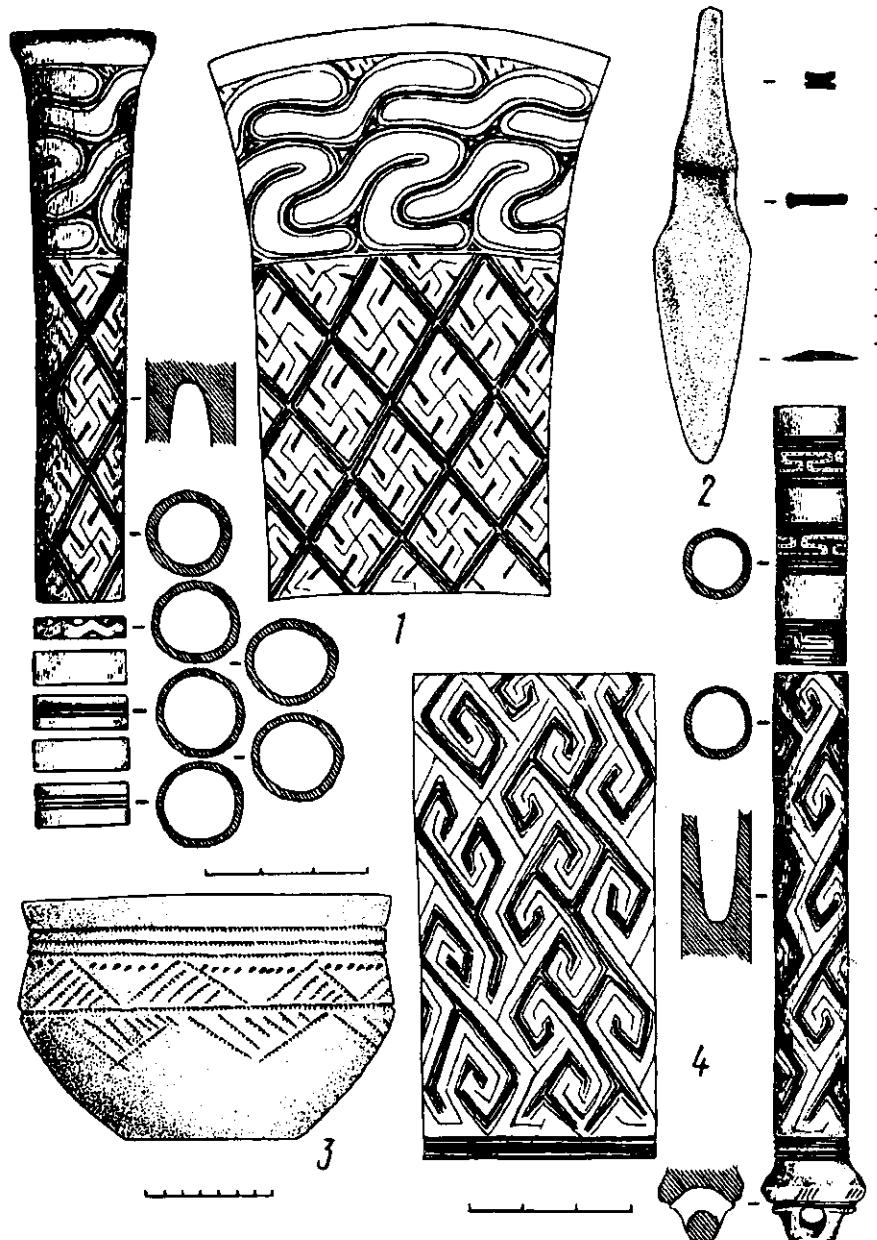

Рис. 3. Інвентар поховання 9 кургану 1 біля с. Красносьолки: 1,4—деталі рогового «жезла»; 2—бронзовий ніж; 3—кераміка.

* Визначення старшого наукового співробітника Самарського філіалу АН Росії А. Г. Петренка.

2. Посудина була встановлена перед тілом небіжчика під лікоть лівої руки. Форма горщика тричленна. Орнамент підкреслюєть відігнуті назовні краї вінець та ледь намічене ребро. Поверхня його ретельно загладжена, жовтосірого кольору. Висота посудини — 13,9 см, діаметр dna — 9,2, тулуба по ребру — 20,6, вінця — 20,6, товщина стінок — 0,8, dna — 1,3 см (рис. 3, 3). Орнамент виконаний відбитками гребінчастого штампу й утворює три зони. Верхня, у середині шийки, складається з трьох горизонтальних ліній та низки навскісних краплеподібних наколів під ними. Середня, на плічках є рядком навскісно заштрихованих трикутників вершинами догори. Нижня, від пे́ргину тулуба — ряд аналогічних трикутників вершинами донизу. Середня та нижня зони розділені на ребрі горизонтальною лінією.

3. Рогові вироби (рис. 3, 1, 4) являють собою єдиний комплекс, тобто деталі складеного предмета, умовно названого нами «жезлом». За візуальним визначенням А. Г. Петренка, вони виготовлені з рогу благородного оленя (*servus elaphus*). Зрозуміло, що таке визначення не може претендувати на абсолютну вірогідність, але експозиційна та загальноестетична цінність «жезла» не дозволяють зробити його поперечний розтин для остаточного висновку. Деталі «жезла» поділяються на дві групи — «руків'я» та «наконечник». «Руків'я» (рис. 3, 1) складається з шести частин — власне руків'я та п'яти кілець, що щільно прилягали до нього. Власне руків'я — рогова втулка, один (широкий) кінець якої пласко зірзаний, а протилежний — висвердлений на глибину 41 мм. Загальна довжина руків'я-втулки — 10,5 см, максимальний діаметр — 2,65 см, мінімальний — 1,6 см. Поверхня втулки ретельно залискована та вкрита різьбленим орнаментом. Він чітко поділяється на дві зони. Верхня зона складається з двох рядів меандрових фігур. У верхньому ряду — три фігури у вигляді розтягнутого горизонтального знаку «S». Нижній ряд має також три фігури, але складнішої конфігурації, що нагадують петлі із взаємопроникними кінцями. Контури фігур позначені двома тонкими різьбленими лініями. Кордони між ними підкреслені глибокою різьбленою лінією. Поверхня поміж фігурами оформлена у вигляді трикутників та «эмійок», виконаних тією ж технікою. Нижня зона, відокремлена від верхньої горизонтальною прямою, вкрита суцільним орнаментом з ромбів. До кожного з ромбів вписана закручена вправо свастика. В цілому нижня композиція втулки складається з дванадцяти цілих та шести половиночок ромбів, відповідно по три у одному рядку.

5 кілець різняться шириною та візерунком, при діаметрі — 1,6 см, товщині стінок — 0,15 см. Кільце, дотичне втулці, мало ширину — 0,4 см і було орнаментоване різьбленими лініями, що утворюють зигзаг. Між вершинами зигзагу врізано по три кола, зверху і знизу. Друге кільце (ширина — 6 мм) та четверте (ширина — 5 мм) не орнаментовані. Третье кільце (ширина — 5,5 мм) та п'яте (ширина — 8 мм) орнаментовані трьома горизонтальними кільцевими лініями. Загальна довжина усіх шести деталей «руків'я» — 13,35 см.

«Наконечник» (рис. 3, 4) складається з двох частин — трубки та власне наконечника. На трубці, зверху вниз, чергуються три неорнаментовані й три орнаментовані смуги. Кожна орнаментована смуга складається з меандр, контури якого виконані різьблениням. Власне меандри обмежені з обох боків врізними горизонтальними лініями, по три з кожного боку. Загалом ж є на трубці таких ліній 18. Два верхні меандри — симетричні з широкими петлями та заокругленими кутами, оздоблені додатковим орнаментом з крапок. Третій меандр на трубці, суміжний з втулкою наконечника, має вужчі лівосторонні петлі та загострені кути. Довжина трубки — 4,8 см, діаметр — 1,3 см, діаметр отвору — 1 см, товщина стінок — 0,15 см.

Сам наконечник має, подібно до руків'я, сліпий отвір глибиною 4,5 см з боку трубки, а з протилежного — кільцеподібне потовщення, увінчане виступом у вигляді зірзаного конуса з поперечним наскрізним отвором. Конус з отвором відділений від потовщення кільцевим жолобком. Від жолобка на потовщення відходять чотири групи навскісних штрихів по 3—4 риски у групі. 4 горизонтальні кільцеві лінії відділяють потовщення від основного стрижня наконечника, вкритого суцільним візерунком, утвореним асиметричним ме-

андровим орнаментом, накладеним на сітку ромбів. Головні лінії меандрів зроблені глибоким різьбленням й облямовані з усіх боків тонкими лініями. Тонкими лініями намічена й сітка ромбів. Довжина наконечника — 10,5 см, діаметр потовщення — 2,1 см, втулки — 1,4 см, отвору втулки — 1,0 см, по-перечного отвору — 0,4 см. Загальна довжина наконечника з трубкою — 15,3 см. У отворі трубки зберігся тлін деревини, а у втулці наконечника — невеличкий шматок дерева.

В цілому комплекс рогових деталей створює враження вдало продуманої композиції. Безсумнівно, що складові частини «жезла» виготовлені одночасно, одним майстром, з вищуканим художнім смаком. Композиція виробу майже ідеально симетрична: руків'я та наконечник мають на зовнішніх кінцях потовщення й по дві орнаментальні зони. Внутрішня орнаментальна зона як наконечника, так і руків'я складається з ромбічних фігур. Ідентична і довжина цих складових частин «жезла». Симетрію продовжують 5 кілець руків'я й трубка наконечника. Тут симетрія включає не лише чергування орнаментованих та вільних зон, а й наявність пар орнаментальних смуг, що дублюють одна одну. Інший орнамент мають смуги, прилеглі до втулок,— своєрідні перехідні зони.

Цікавим є також розміщення деталей відносно одна одної. Руків'я та кільця лежали на одній лінії трохи вище від лівого ліктового суглоба кістяка, а трубка та наконечник — також на лівому колінному суглобі. Відстань між верхньою та нижньою групами деталей — близько 50 см (рис. 2). Необхідно зазначити, що позиція кістяка у цьому похованні значно відрізняється від первинного положення небіжчика. Як у судово-медичній, так і в археологічній літературі вже зверталась увага на можливість і характер зміни позиції тіла у процесі розкладу тканини¹. У нашому випадку має місце значне зміщення верхньої частини тулуба назад, завалювання грудної клітки на спину. Це добре видно на розміщенні грудного та поперекового відділів хребта (грудний відділ зміщений назад), позиції ребер правої частини грудної клітки (вони розвернуті також у положення «на спині») та грудини, що лежала практично горизонтально. Простежене зміщення не могло не позначитися на позиції верхньої (тут — правої) руки. Отже, цілком можна припустити, що спершу усі деталі «жезла» та кисть правої руки розташувались на одній лінії, при цьому кисть могла знаходитись над посудиною або лівим лікtem. Судячи з положення кісток зап'ястя та фалант пальців, права рука небіжчика була стиснута в кулак.

Саме реконструкція первинного стану предметів з рога та залишків дерева в отворах втулок дали підстави умовно назвати цю знахідку «жезлом». Можливо, правильнішою була б назва «скіпетр», але вона вже має чітке визначення в археологічній термінології і її застосування загрожує плутаниною.

Прямі типологічні аналогії предмету, що публікується, нам невідомі. Зате є досить велика кількість рогових виробів, схожих з нашим. Найчастіше їх розглядали як прикраси. Це головним чином кільця, а також різноманітні орнаментовані трубки та втулки. Наведемо деякі приклади: у лісостеповому Поволжі такі речі знайдені у могильниках Нижній Різадей (к. 4, п. 1), Пісочне (к. 7, п. 1), Солнечний (к. 2, п. 1), Кашпірський-І (к. 1, п. 1), Федорівський-І (к. 1, п. 1), Новопавлівський (к. 4, п. 1), Лузанівський (к. 7, п. 1 та к. 7, п. 11)²; у степовому Поволжі — в кургані поблизу Карамиша, могильнику Биково-І (к. 1, п. 5)³ та ін.; у Приураллі — в Петряївському могильнику⁴; на Середньому Дону — у могильниках Павлівський плодорадгосп (к. 1, п. 1 та к. 1, п. 2), Пасекове (к. 5, п. 9), Радченське (к. 1, п. 1)⁵; на Нижньому Дону — у могильниках Верхньо-Яблучний (к. 5, п. 9) та Константинівський (к. 5, п. 1)⁶. Певною мірою близькі до руків'я «жезла» й псевдовиті трубки з кургану біля хут. Істоміна⁷ та могильника Вільно-Грушівка⁸, трактовані В. В. Отрощенком як руків'я нагайок⁹. У такому контексті не здивим буде відзначити безсумнівну близькість семантики таких атрибутивів, як нагайка, посох пастуший, жезл та скіпетр. Загальновідомі зображення єгипетських богів та фараонів з посохами (др.-ег. «ус»), жезлами та нагаями, причому нагай тут виступає як символ влади, а не в утилітарному плані. Схожі з нашим «жезлом» і предмети, зображені на рельєфах Вавілону та

Асірії. Зокрема можна навести стелу Хамурапі (XVIII ст. до н. е.), де подібний жезл тримає у правиці бог Сонця. Типологічно (але не хронологічно) дуже близький досліджуваному жезл Ашурнасірапала II (скульптура IX ст. до н. е.)¹⁰. Привертає увагу китиця на нижньому кінці жезла. Саме така китиця могла кріпітися до наконечника «жезла» з Красносьолок. Для кріплення чогось масивного (наприклад, ременя нагайки) наконечник надто ламкий.

Наведені аналогії ні в якому разі не означають, що ми намагаємось простижити будь-який конкретний зв'язок давніх цивілізацій Близького Сходу з носіями зрубної культури Поволжя. Однак нам здається, що предмет публікації може зайняти місце у ряду з інсингнями влади, згаданими вище. У цьому аспекті слід акцентувати увагу на ряді факторів, які призводять до велими цікавих висновків:

1. Жодне рогове чи кістяне кільце у похованнях зрубної культури не виявлене у позиції, притаманній для прикрас (тобто на пальці, ший, грудях чи поясі). Діаметри отворів усіх таких кілець надто малі, щоб можна було одягти їх на палець.

2. Більшість рогових та кістяних виробів виявлено у похованнях, неординарних за обрядом та інвентарем, що дає дослідникам підставу відносити їх до ранньозрубного часу. Серед найяскравіших комплексів можна згадати п. 1, к. 4 Новопавлівського могильника, де, крім двох кілець, знайдено кинджал та деталі лука¹¹; п. 1, к. 7 могильника Пісочне (кинджал та рогове навершя булави)¹²; п. 1, к. 2 могильника Ішевська (кільце та два ножі)¹³ та ін. Зазначимо, що «булава» з Пісочного, без сумніву, символічна зброя, тобто наближена до жезлів та скіпетрів.

3. П. 9, к. 1 могильника Красносьолки — одне з перших або найперше у кургані. Воно виділяється з ряду інших за кількістю працевітрат на спорудження ями та перекриття і єдине містить металевий виріб (бронзовий ніж).

4. Благородний олень, з рога якого вироблені деталі «жезла» протягом II тис. до н. е., у Поволжі не водився¹⁴.

Чимало дослідників зрубної культури зазначали наявність безсумнівної соціальної диференціації серед її носіїв. Тим часом цю проблему ще ніхто окремо не розглядав і питання й досі залишається на стадії констатації незаперечного факту. На наш погляд, продуктивним дослідженням у цьому напрямі заважає пануюча думка щодо розвитку зрубного похованального обряду в бік спрощення та нівелювання ознак соціальної неоднорідності. Опинившись у полоні цієї схеми, археологи апріорно відносять найбільш яскраві та багаті комплекси до раннього періоду, хоч переконливих аргументів для цього не було і нема. Відсутні як стратиграфічні спостереження, так і неспростовні типологічні порівняння. Схожість же «ранньозрубного» обряду та інвентаря як з полтавкінським, так і з абашицьким вельми відносна. Поки що нічого не висвітлюють абсолютні дати, до речі, досить нечисленні. Безперечно одне: «ранньозрубні» поховання Поволжя завжди є основними, а нерідко і єдиними в курганах. Їм притаманні найвищий рівень працевітрат та наявність металевих виробів. Це, як правило, пояснюється їх відносною давністю, але ж існує інша версія — особливий соціальний статус небіжчиків. Вважаємо, що така точка зору має, принаймні, не менше прав на існування.

Привертає увагу і той факт, що морфологія металевих виробів зрубної культури Поволжя не дає підстав для датування їх часом після сейминського. Перш за все це стосується зброї. Фактично всі післясейминські форми пов'язуються лише з пам'ятками сусканського та іванівського типів. У той же час є свідоцтва синхронності практично всіх власні зрубних форм на Середній Волзі¹⁵. Складається враження, що всі пам'ятки зрубної культури Поволжя укладаються до рамок досить короткого хронологічного періоду, не викходячи за межі XVI ст. до н. е. (табл.).

Донедавна досить легко простежувався масив воїнських поховань зрубної культури. Наприклад, могильники Покровськ, Карамиш, Пісочне, Новопавлівка неможливо інтерпретувати інакше, ніж як некрополі військової верхівки зрубного суспільства. Поданий вище комплекс з Новосьолок наводить на думку про існування у зрубників якоїсь іншої, не військової, але та-

кож соціально значимої структури. Можливо тут ми маємо справу з похованням представника громадської (цивільної) влади або жрецтва. Не виключене і цілком можливе поєднання цих функцій, прикладів чому у давніх суспільствах більш ніж досить. Атрибутом жерця й міг бути виготовлений з престижного екзотичного матеріалу «жезл» — сакральний аналог нагайки чи пастушого посоху, тобто речей, що відігравали важливу роль у житті скотарів. Щодо ножа, то він у поєднанні з кістками тварини може розглядатися як інструмент для жертвоприношення. Характерні й фізичні показники небіжчика — височений зрост та могутня будова тіла.

Зрозуміло, що наші висновки не безперечні, але на рівні припущення вони цілком прийнятні і дають основу для розгляду деяких питань під новим кутом зору.

Таблиця

№№	Яма				Кістяк			Кераміка
	Орієнтація	Перекріття	Підстилка	По-зиція	Орієнтація	СПС	стать вік	
1	ПнС-48°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнС-54°	107°	24	1
2	Пн-4°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-17°	67°	6	2
3	ПнПнС-25°	Кг	х	?	?	?	1	2
4	ПнПнС-19°	Пл-Кг	х	ЛБ	Пн-6°	83°	15	1
5	С-78°	Ж-КГ	х	ЛБ	ПнСС-70°	132°	60	1
6	ПнС-40°	?	х	ЛБ	ПнСС-76°	54°	6	1
7	ПнСС-76°	?	х	ЛБ	ПнСС-72°	60°	2,5	1
8	ПнС-42°	?	х	ЛБ	ПнС-48°	67°	4—5	1
9	Пн-0°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-12°	127°	40	1
10	ПнПнС-30°	?	х	ЛБ	ПнПнС-32°	87°	5	1
11	Пн-7°	?	х	ЛБ	ПнС-35°	80°	3	1
12	ПнСС-75°	Ж-Кг	х	ЛБ	С-95°	65°	4—5	1
13	ПнС-35°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнС-53°	103°	18—19	1
14	ПнПнС-22°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-30°	95°	35	?
15	ПнС-35°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнС-42°	80°	9—10	2
16	С-81°	Кл-Ж-Кг	х	ЛБ	С-98°	84°	3—4	2
17	Пн-10°	Ст-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-18°	76°	30—35	1
18	ПнПнС-32°	?	х	ЛБ	ПнПнС-28°	75°	1—2°	2
19	ПнПнЗ-343°	Кг	х	ЛБ	ПнПнЗ-343°	93°	1—2°	1
20	ПнПнС-16°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-26°	85°	6	1
21	ПнПнС-20°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-25°	66°	7—8	2
22	ПнС-40°	?	х	ЛБ	ПнС-40°	51°	3—4	2
23	ПнПнС-19°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-27°	73°	2,5	1

Примітки: орієнтація подається за 16 секторами та в градусах.

У графі «перекріття» літери означають: Ж — жердини, Кг — куга, Кл — колоди, Пл — плахи, Ст — стовпчики.

У графі «позиція»: ЛБ — лівий бік. СПС — середній показник скорченості, що визначається кутом між осьовою лінією тіла та лінією стегнових кісток. Осьова лінія тіла проводиться через основу черепа і середину верхньої частини крижків, а лінія стегнових кісток — через середину відрізків, які з'єднують центри верхніх та нижніх епіфізів¹⁶.

Антropологічні визначення, помічені знаком «*», виконані стажером-дослідником ІА АН РСФСР А. А. Хохловим, усі інші — А. В. Шевченком.

Цифри у графі «кераміка» — кількість посудин.

«?» — інформація відсутня внаслідок поганої збереженості.

Примітки:

- ¹ Див.: Сапожников Ю. С. Криминалистика в судебной медицине. — К., 1970; Авдеев М. И. Судебно-медицинская экспертиза трупа.— М., 1976; Поркшян О. Х. Судебно-медицинская экспертиза экстремированного трупа.— Л., 1971; Кореняко В. А. К методике исследований погребений со скелетами // СА.— 1984.— №3.— С. 5—17; Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда (часть вторая) // Археологические открытия на новостройках.— М., 1986.— Вып. 1.— С. 136—194.
- ² Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 87.— Рис. 3, 16, 17, 19, 22, 25, 36, 43, 50.
- ³ Там же.— С. 88.— Рис. 4, 14, 17.
- ⁴ Горбунов В. С., Морозов Ю. А. Периодизация срубной культуры Приуралья // Срубная...— С. 115.— Рис. 2, 9.
- ⁵ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона // Срубная...— С. 145.— Рис. 4, 1; 3—8.
- ⁶ Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная...— С. 171.— Рис. 3, 31, 32.
- ⁷ Васильев И. Б. Памятники бронзового века в окрестностях г. Куйбышева // Самарская Лука в древности.— Куйбышев, 1975.— С. 55.— Рис. 4, 4.
- ⁸ Телегин Д. Я. Розкопки курганов поблизу Запоріжжя // АДУ 1969.— К., 1972.— С. 55.— Рис. 7.
- ⁹ Отрощенко В. В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА.— 1986.— № 3.— С. 227—232.— Рис. 1.
- ¹⁰ Садаев Д. Ч. История древней Ассирии.— М., 1979.— С. 75.
- ¹¹ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского курганныго могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 15.— Рис. 4, 1, 10, 18.
- ¹² Зудина В. Н., Скарбовенко В. А. Раннесрубный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья.— Куйбышев, 1985.— С. 78.— Рис. 6, 1—3.
- ¹³ Буров Г. М. Медный и бронзовый век Ульяновского Поволжья.— Ульяновск, 1981.— С. 9.
- ¹⁴ Млекопитающие Советского Союза.— М., 1961.— Т. 1.
- ¹⁵ Агапов С. А., Иванов А. Ю. Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый овраг // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 143.
- ¹⁶ Каменецкий И. С. Указ. соч.— С. 150—156.— Рис. 25, 28.

A. Ю. Ivanov, Yu. I. Kolev

СРУБНЫЙ КОМПЛЕКС С РОГОВЫМ «ЖЕЗЛОМ» ИЗ СРЕДНЕГО ЗАВОЛЖЬЯ

В основу статьи положена публикация замечательного комплекса — погребения срубной культуры, обнаруженного у с. Красноселки Безенчукского района Самарской области. Погребение взрослого мужчины сопровождалось, помимо традиционного инвентаря, наборным роговым предметом на деревянной основе. Авторы статьи рассматривают этот предмет, зажатый первоначально в правой руке умершего, как «жезл» — символ власти. Высказано предположение, что публикуемое захоронение принадлежало представителю власти или жречества. Новым является вывод авторов, что все срубные памятники Поволжья укладываются в рамки достаточно короткого периода времени и не выходят за пределы XVI в. до н. э.

A. Yu. Ivanov, Yu. I. Kolev

THE ASSEMBLAGE OF SRUBNAJA CULTURE WITH A HORNY «ROD» FROM THE STEPPES OF THE LEFT BANK OF VOLGA

The paper is based on publication of a remarkable assemblage, a burial mound of Srubnaja culture found near vil. Krasnoselki (Bezenchukian District, Samara Region). The burial of an adult man included not only conventional stock but also a compound horny subject on

a wooden base. The authors consider this subject which was primarily gripped in the right hand of the deceased to be a «rod», a symbol of power. An assumption is made that the published burial belonged to a representative of the civil power or to a priest (zhrets). The authors have advanced a new conclusion that all the Srubnaja relics of the Volga territory are within the frames of a rather short period of time and do not exceed the limits of the 16th cent. B. C.

Одержано 12.06.1991

КЛЕЙНОДИ ЗРУБНОГО СУСПІЛЬСТВА

В. В. Отрощенко

Публікація на сторінках «Археології» комплексу з «жезлом» зрубної культури (див. статтю А. Ю. Іванова та Ю. І. Колєва) дозволила по-новому оцінити й інтерпретувати низку кістяних, рогових, бронзових та кам'яних виробів не зрозумілого досі призначення. Віднесення їх до категорії клейнодів, тобто відзнак та атрибутів влади¹, дає змогу конкретизувати наші уявлення про соціальну структуру зрубного суспільства.

Кілька років тому автор спробував реконструювати нагайку зрубної культури на підставі знахідок кістяних рукояток в одних похованнях та головок (наконечників) — в інших². На сьогодні ми маємо практичне підтвердження за-пропонованої реконструкції. Відкрита самарськими археологами річ справді мала відповідні руکів'я та наконечник, але за рахунок дерев'яної основи виявилась удвоє довшою, ніж гадалося (80 см). Небіжчик тримав знайдений предмет правою рукою, що розходиться з припущенням про кріплення «нагайки» до пояса³. Інтерпретація А. Ю. Івановим та Ю. І. Колевим відкритого «жезла», як символа влади фактично і логічно обґрунтована й не викликає сумніву. Перша розвідка у цьому напрямку була проведена нещодавно⁴, але публікація комплексу з Красносьолок дає підстави для глибшого вивчення набору атрибутів влади у племен зрубної спільноти.

Спочатку розглянемо конструкцію «жезла» в цілому: 6 рогових елементів руکів'я загальною довжиною — 133,5 мм, дерев'яний стрижень-стовбур — близько 500 та 2 елементи наконечника — 153 мм. Отже, загальна довжина предмета — 786,5 мм, діаметр — 16 мм (рис. 1, 1). В усіх відомих випадках основна частина «жезла» виготовлялась з дерева. Можна припустити, що виготовлялись і суцільнодерев'яні вироби такого призначення, але практично їх можна зафіксувати лише за роговими, кістяними чи металевими елементами оздоби. Звичайно, у похованнях зустрічається лише один елемент оздоби і зрідка 2—3. Маючи за еталон «жезл» з Красносьолок та зважаючи на розміщення його у могильній ямі, можна досить точно встановити місце-знаходження того чи іншого елемента на клейнодах з інших поховань. А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев наводять інформацію щодо 22-х поховань з деталями «жезлів». Насправді ж їх значно більше. Так, на Україні наконечники «жезлів» зафіковані біля с. Ювілейне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. (к. 1, п. 11; рис. 1, 6)⁵, с. Привітне Слов'яносербського р-ну Луганської обл. (к. 2, п. 1)⁶, с. Терни Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (гр. II, к. 2, п. 2)⁷. При публікації останнього комплексу функція кістяного виробу з отвором не була визначена, а згодом стала розглядатися як деталь нагайки⁸. Кістяне кільце від руків'я та кам'яна булава походять із зруйнованого

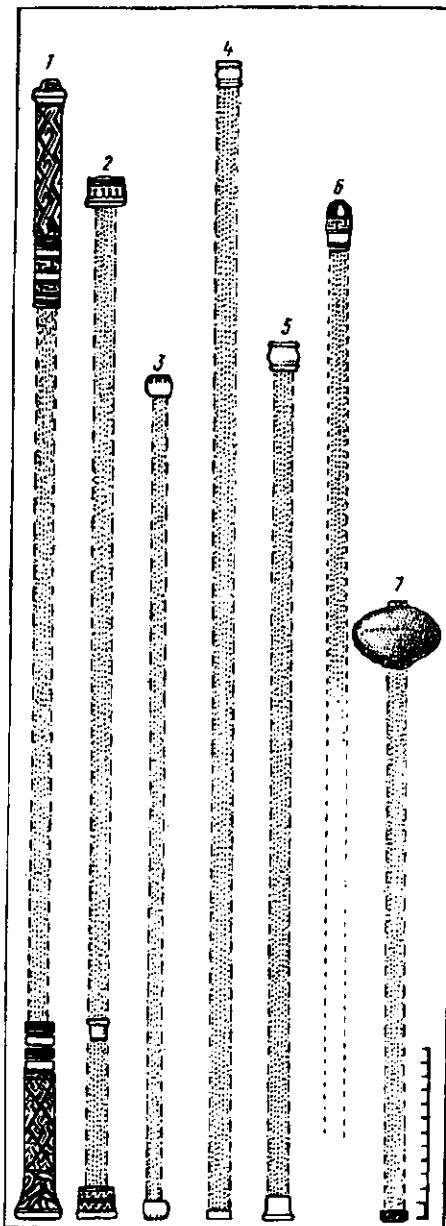

Рис. 1. Реконструкції клейнодів з поховань зубрної культури. Крапками та пунктирними лініями передані дерев'яні частини «жезлів»: 1 — Красноярські; 2 — Пасекове; 3 — Підгріне; 4 — Ягідне; 5 — радгосп «Сонячний»; 6 — Привітнє; 7 — Бикове (Художник П. Корніенко).

Цікава інформація щодо кістяних руків'я та наконечника нагайки пов'язана з розкопками в урочищі Орлине Болото Новоусманського р-ну Воронезької обл. (к. 2, п. 1)²⁸.

Загалом вдалося зібрати інформацію про 50 комплексів з деталями «жезлів» чи нагайок. Строкатість матеріалу свідчить, що вироби такого гатунку були досить індивідуалізованими. Помітна відсутність суворих стандартів. Це стосується, зокрема, довжини клейнодів. Її можна встановити там, де зафікована на місці позиція руків'я та наконечника. У п. 9, к. 5 біля с. Пасекове Воронезької обл. відстань між крайніми кільцями дорівнювала

поховання біля с. Пришиб Слов'янського р-ну Луганської обл. (к. 2, п. 40)⁹. Аналогічна кістяна річ зафікована у к. 2 біля с. Скорнякове Липецької обл. на Середньому Дону¹⁰. У могильнику біля оз. Ільмень Поворинського р-ну Воронезької обл. (к. 6, п. 7) було руків'я, виготовлене із згорнутої трубкою бронзової пластилінії¹¹. На Нижньому Дону кістяна деталь руків'я виявлена у могильнику Ясирів-І Волго-Донського р-ну Ростовської обл.¹²

Особливо багато таких знахідок на пам'ятках зрубної культури Поволжя. Астраханська обл.: с. Нікольське Єнотаївського р-ну (гр. VI, к. 1, п. 5)¹³ та с. Степне Ахтубінського р-ну (гр. IV, к. 1 п 20)¹⁴. Волгоградська обл.: с. Бикове Биковського р-ну (гр. II, к. 1, п. 7 та п. 9)¹⁵; с. Політотдельське Ніколаївського р-ну (південно-східна група, к. 4, п. 6)¹⁶; Саратовська обл.: Покровський могильник біля м. Енгельса (к. 7, п. 3; к. 15, п. 2; к. 25, п. 1; к. 34, п. 1)¹⁷; с. Макаровка (Меркель) Красноармійського р-ну (к. 2, п. 4)¹⁸; с. Чардим Воскресенського р-ну (к. 1)¹⁹, с. Наталайнє Балаковського р-ну (к. 2, п. 1)²⁰; Самарська обл.: другий комплекс з с. Красносольки (к. 2, п. 3)²¹, с. Гвардейці Борського р-ну (к. 13, п. 1)²², с. Чулпан Ісаклівського р-ну (к. 1, п. 1, гр. 1)²³, с. Лузанівка Кошкінського р-ну (к. 12, п. 2)²⁴, с. Новопавлівка Красноармійського р-ну (к. 5, п. 1), де дві кістяні деталі виявлені разом з сокирою бородінського типу²⁵, с. Ягодне Ставропільського р-ну (к. 1, п. 3)²⁶; Башкирія: с. Старі Ябалакли Чишмінського р-ну²⁷. Кілька орнаментованих кілець та кам'яна булава знайдені у похованні біля с. Спартак Уральської обл. Казахстану (розкопки В. А. Кригера).

70 см, а між деталями руків'я — 12 см (рис. 1, 2)²⁹. 88 см становить реконструйована довжина «жезла» з кургану біля с. Ягідне (рис. 1, 4)³⁰. Відстань між кільцем та головкою булави у п. № 5 к. № 1 біля с. Бикове — 40 см (рис. 1, 7)³¹, а між двома кільцями у могилі к. № 2 на землях радгоспу «Солнечний» Самарської обл. — близько 60 см (рис. 1, 5)³². Таку ж довжину мав реконструйований клейнод з п. 20, к. 5 у гр. I біля с. Підгірне Калачівського р-ну Воронезької обл. (рис. 1, 3)³³. Отже, довжина «жезлів» коливається від 40 до 90 см, а діаметр — 1—2,5 см. Витончені пропорції виробів вказують на їх церемоніальне, а не побутове призначення (рис. 1, 1—6).

Матеріали для вивчення клейнодів зрубного суспільства дають не лише похованальні комплекси, а й поселення. Знахідки з селищ підтверджують великий територіальний ареал кістяних та рогових деталей, що розглядаються у статті: уламок циліндра з поперечним отвором походить з Волоського Дніпропетровської обл.³⁴; фрагмент кільця з сел. Степанівка Переяславського р-ну Луганської обл. прикрашений подвійним хрестом, вписаним у коло³⁵; кістяне кільце, подібне до знайденого у похованні біля с. Пасекове, походить з Шиловського поселення поблизу м. Воронежа³⁶; кістяну обойму, аналогічну деталям «жезлів» з поховань Покровського могильника, виявлено при розкопках, розташованого неподалік на лівому березі р. Саратовки, селища³⁷; оригінальний кістяний циліндр із зубчастим верхом знайдено на селищі Яковка 1 Приволзького р-ну Самарської обл.³⁸, найсхіднішою знахідкою є наконечник «жезла» з Айтівського селища в Башкирії³⁹. До числа наконечників, на нашу думку, слід віднести відому кістяну бляху-кільце з Іллічівського селища зрубної культури на Сіверському Дніпрі⁴⁰. Призначення таких блях невідоме, а орнамент у вигляді широких симетричних лопатей характерний саме для наконечників жезлів: Красносольки, Привітне, Ювілейне. Зважаючи на порівняно великий діаметр отвору — 32 мм, слід реконструювати доволі масивний держак жезла. У п. № 3 к. № 9 біля с. Кривовка з Криму дерев'яна паличка, трактована як нагайка, мала діаметр 30—40 мм, а довжину — 300 мм⁴¹. Таке ж призначення можна запропонувати для кістяної бляхи з перекриття «великого поховання» у к. № 3 (гр. I) на Водяниському полі біля с. Кайбели Чердаклинського р-ну Ульяновської обл. з розкопок В. О. Городцова⁴².

Загадкове призначення кістяного предмета у вигляді чотиризубої «кішки» з Лук'янівського поселення зрубної культури на Білгородщині (рис. 2, 1)⁴³. Його розміри: 60×40 мм, висота — 30 мм, знизу вирізана конічна втулка. У профіль річ нагадує букраній з трапецієподібним виступом посередині. Зважаючи на втулку для насадки на дерев'яний стрижень, можна припустити, що й ця «кішка» була наконечником «жезла». Таке припущення підтверджує знахідка другої «кішки» у Новоорловському могильнику в Самарському Заволжі (к. 1, п. 1)⁴⁴. Відмінність між ними лише у наявності вертикального отвору замість втулки. Досить широкий отвір чи втулка є неодмінною умовою при визначенні функції того чи іншого предмета як деталі «жезла» (рис. 2, 2).

Звернемо увагу на ряд знахідок кам'яних головок булави у комплексах з орнаментованими кільцями (Бикове, к. 1, п. 5 (рис. 1, 7); Пришиб; Спартак), а також кам'яну сокиру (Новопавлівка, к. 5, п. 1). Кам'яні булави та сокири за доби пізньої бронзи, коли носії зрубної культури налагодили широке виробництво бронзових, втратили значення зброї і могли використовуватись саме як клейноди. На функціональну близькість «жезлів» та булав у похованнях зрубної.

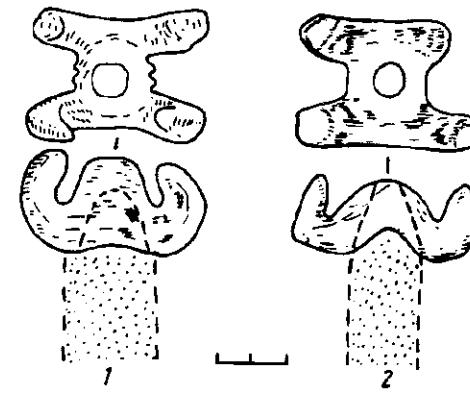

Рис. 2. Наконечники «жезлів» у вигляді подвійних букраніїв: 1 — Лук'янівське поселення; 2 — Новоорловський могильник.

культури вказують А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев. У кількох випадках (Пісочне, к. 7, п. 1; Покровськ, к. 34, п. 1; Чардим) наконечник «жезла» прямо імітує булаву, а в комплексі з Лузанівки (к. 7, п. 1) — булаву з чотирма напівсферичними піптями⁴⁵. Отже, не можна виключати певного зв'язку «жезлів» з булавами, оскільки останні стали атрибутами влади на півдні Східної Європи ще за доби середньої бронзи. На Україні не відомі поховання з такими поширеними на Волзі та Дону видами зброї, як списи, лук та стріли, а кам'яні сокири та булави трапляються. Маються на увазі, звісно, лише пам'ятки зрубної культури.

Дійшовши висновку, що кам'яні сокири та булави, виявлені у похованнях зрубної культури, були різновидами інсигній влади, можна дещо розширити коло поховань з клейнодами. Так, кам'яні сокири знайдені у курганах: с. Кордон Деркульський Уральської обл. Казахстану (к. 1, п. 2)⁴⁶; Покровськ (к. 12, п. 5)⁴⁷; с. Верхній Баликлей Биковського р-ну Волгоградської обл. (к. 6, п. 6)⁴⁸; с. Надеждине-Куракіне Сердобського р-ну Пензенської обл.⁴⁹; с. Петро-Михайлівка Вільнянського р-ну Запорізької обл. (к. 8, п. 2)⁵⁰. Знахідок булав трохи більше: с. Старі Ябалаки Чишмінського р-ну Башкирія (к. 28, п. 3)⁵¹; с. Нікольське Єнотаївського р-ну Астраханської обл. (гр. III, к. 1, п. 5)⁵²; Ерзовські могильники Городищенського р-ну Волгоградської обл. (гр. III, к. 1, п. 3 та гр. V, к. 1, п. 1)⁵³; с. Верхній Баликлей, у цьому комплексі разом з розбитою сокирою знайдено і булаву; с. Бережновка Ніколаєвського р-ну Волгоградської обл. (гр. II, к. 90, п. 2)⁵⁴; с. Натальєне Саратовської обл. (к. 8, п. 1); м. Петровськ Саратовської обл.⁵⁵; с. Кам'яний Враг Кошкінського р-ну Самарської обл. (к. 2, п. 25)⁵⁶; с. Єлховий Куст Новомаликлинського р-ну Ульянівської обл. (гр. II, к. 2)⁵⁷; Підклетненський могильник біля м. Воронежа (к. 13, п. 2) та курган біля с. Мазурка Поворинського р-ну Воронезької обл.⁵⁸; хут. Ясиновський Вешенського р-ну Ростовської обл. (к. 2, п. 3)⁵⁹; с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл. (к. 5, п. 1)⁶⁰; Вознесенський могильник у м. Запоріжжі (к. 3, п. 1)⁶¹.

Таким чином, залишки клейнодів у тій чи іншій формі виявлені у 70 похованчих комплексах зрубної культури на величезному просторі від р. Дніпра на заході до р. Уралу на сході. Наявність клейнода можна вважати культурною ознакою, з одного боку, і свідоцтвом суспільної неоднорідності — з іншого. Впадає в очі територіальна нерівномірність розподілу знахідок: Поволжя — 41, Подоння — 14, Україна — 9, Приуралля — 6. Найщільніша концентрація знахідок засвідчена у Самарській (17), Саратовській (12), північній частині Волгоградської (8) та Воронезькій (8) областях. Серед окремих могильників передує Покровський (5 поховань). Територія найбільшої концентрації клейнодів загалом збігається із зоною формування зрубної культури. В зоні її подальшого поширення, при збереженні традиційних формальних ознак, атрибути влади менше. Оскільки існує певна тенденція розвитку предметів нашого дослідження — від реальних булав до символічних — можна припустити, що вона відповідає зміні історичної ситуації. Тут не можна погодитись з датуванням поховань із «жезлами», як і зрубної культури Поволжя загалом, виключно XVI ст. до н. е., що пропонують А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев. Таке грандіозне явище матеріальної культури, як зрубна культурно-історична спільність, навіть фізично не могло сформуватися, досягти розквіту і зникнути протягом якихось ста років.

Користуючись сучасною сукупністю археологічних фактів, можна окреслити основні віхи розвитку атрибутів влади на півдні Східної Європи, починаючи від зооморфних скіпетрів енеолітичної доби⁶². У пам'ятках катакомбної спільноти за клейноди правила кам'яні шліфовані сокири та булави, знайдені, головним чином, у неординарних похованнях⁶³. Кістяні і рогові наконечники та інші деталі «жезлів» з'являються в ужитку на переході від доби середньої до пізньої бронзи⁶⁴. У носіїв культури багатоваликової кераміки це своєрідні орнаментовані кільця, у одному з яких, як люб'язно повідомила І. Ф. Ковальова, було зафіксовано залишок дерев'яного стрижня від руків'я⁶⁵. У пам'ятках пізнього передзрубного часу доно-уральського ареалу (Синташта, Утьовка, Власівка) найпрестижнішим знаком був кістяний наконечник у вигляді конічної трубки з лопаточкою⁶⁶. Паралельно зустрічаються

кам'яні булави та сокири, інші різновиди клейнодів. З огляду на різноманітність і кількість клейнодів, є всі підстави стверджувати, що на час формування зрубної культури в середовищі скотарських племен Східної Європи стратифікація суспільства здійснилася.

Успадкувавши сталі символи скотарських племен, носії зрубної культури не винайшли чогось принципово нового на терені символіки влади. Проте вони створили оригінальні типи «жезлів»-тростин та «жезлів»-нагайок з використанням дерева, кістки та рогу. Відзначивши принципову схожість клейнодів країн Близького Сходу і зрубної культури, А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев не стали шукати безпосереднього зв'язку між ними. Але ж існував зв'язок опосередкований, через найдавніші державні утворення на півдні Балканського півострова, зокрема Мікени. Саме на виробах з кістки та рогу збереглися яскраві зразки так званої мікенської хвилі у орнаментиці⁶⁷. З'єднуючою ланкою між ареалом зрубної культури та мікенським світом став загальновідомий Бородінський (Бесарабський) скарб, знайдений на південному заході України. З огляду на предмет нашого дослідження, Бородінський скарб взагалі можна розглядати як унікальний комплекс клейнодів: 4 нефритові сокири та уламки п'ятої, 3 алебастрові булави, 2 срібні та уламок третього наконечника списів, а також срібні кинджал і шпилька, 2 бронзові платівки окуття дерев'яної чаші⁶⁸. Добре збереглись навіть уламки сокири та списа, які втратили практичну цінність. Показово, що родовища нефриту, з якого були виготовлені бородінські сокири, знаходяться на відстані 4500 км від місця знахідки скарбу в Східних Саянах⁶⁹. Орнаментальні мотиви і техніка інкрустації золотом по сріблу на шпильці та кинджалі з Бородіно мають переважно мікенські аналогії⁷⁰. Мікенським впливом позначені кістяні циліндри та наконечники з культур середини II тис. до н. е. дунайського регіону. Маються на увазі орнаментальні мотиви, на які звернув увагу ще Г. Чайдд⁷¹. Залишалася загадковою лише функція цих речей. Тепер же, за аналогіями з комплексів зрубної культури, їх теж можна розглядати як деталі «жезлів».

Отже, символіка влади розроблялась у зрубному середовищі не ізольовано від навколошнього світу, а з урахуванням сталих місцевих традицій та здатності розвинутіших суспільств з оформленнями рисами державності. Надавати особливого значення клейнодам могло лише соціально диференційоване суспільство. Комплекси з рештками «жезлів» (булав, сокир, нагайок, тростин) помітно вирізняються на тлі одноманітного уніфікованого обряду поховання племен зрубної спільноти, супроводжуючий інвентар яких обмежувався одним-двома ліпними горщиками.

З 70-ти 42 поховання у курганах були основними, 5 — супроводжувались досипками і лише 11 — впускні. Щодо інших 12-ти комплексів потрібної інформації немає. У курганах з багатьма основними похованнями комплекси з жезлами займали, як правило, центральну позицію. Для них характерні складні поховальні споруди з використанням великої кількості дерева, каміння, трави. Розміри 34-х ям більші середньостатистичних ($1,5 \times 1,1 \times 0,9$) і лише 9-ти — менші. Інформації про статево-вікові особливості поховань з «жезлами» обмаль. Проте вона досить красномовна: 42 дорослих, з них — 9 чоловіків та 1 жінка, 3 підлітки та двоє дітей. 4 поховання виявилися кенотафами, а ще 4 — здійснені за обрядом кремації. Відсоток кремованих (5,7) помітно нижчий, ніж у виліплений групі поховань служителів культу зрубної культури, де він сягає 21,4%⁷². У 33-х комплексах виявлені бронзові речі, серед них 23 ножі. Залишки жертвних тварин (коні, бики, вівці) виявлені у 12-ти випадках, супутня їжа — у 19-ти, набори альчиків — у трьох. Важливо, що у 18-ти похованнях з «жезлами» виявлена зброя (наконечники списів та стріл, кинджали).

Поховання із зброєю, зосереджені у Поволжі та Середньому Подонні, представляють найдавніший хронологічний пласт поховань зрубної культури з широким колом датуючих речей (наконечники списів, ножі, кістяні пряжки з двома-трьома різновеликими отворами, крем'яні наконечники стріл) і з насиченою абашивськими ремінісценціями керамікою. В цілому ці пам'ятки синхронні Сеймінському могильнику і можуть бути датовані XVI ст. до н. е. Така дата підтверджується визначенням віку п. № 2 к. № 1 біля с. Ішееївка «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

Ульяновської обл. — 1649±60 років до н. е. та к. № 4 11 Федорівського могильника — 1585±50 років до н. е.⁷³ XVI ст. до н. е. визначене як найбільш обґрунтована дата для турбінсько-сеймінських пам'яток⁷⁴. Курган № 1 біля с. Красносольки презентує наступний етап розвитку зрубної культури — класичний або ж розвинутий, коли з поховальних комплексів зовсім зникають предмети оздоблення, а їхrudименти фіксують лише клейноди. У цей час відбувається розселення носіїв зрубної культури в усіх напрямках до Уралу і Дніпра. Ідентичні орнаменти на «жезлах»-нагайках Самарщини, Луганщини, Херсонщини засвідчують їх синхронність. Мікенський стиль у орнаментці з'являється у XVI ст. до н. е., але найбільше його поширення припадає на XV ст. до н. е.⁷⁵. Мається на увазі, природно, далека периферія мікенського світу, що й підтверджують матеріали зрубної культури. Знахідка деталі «жезла» на поселенні сабатинської культури біля с. Волоське на Дніпропетровщині⁷⁶ свідчить, що клейноди зрубного суспільства не втрачали своїх функцій і в наступні два століття (XIV—XIII ст. до н. е.).

Незважаючи на об'єктивну неповноту археологічного матеріалу, все-таки можна вловити певну тенденцію у змінах символів влади та їх носіїв протягом XVII—XV ст. до н. е. Якщо у передзрубний період клейноди були зосереджені в руках военної аристократії і ця традиція перейшла у ранній період розвитку зрубної культури, то з часом обставини змінились. Стабілізація політичної ситуації призвела, на наш погляд, до падіння престижу мілітарної символіки та атрибутики. Не виключено, що носії активної воєнної функції мігрували з півдня Східної Європи, оскільки перекваліфікуватися у мирних скотарів та землеробів вони вже не могли, стаючи тягарем для суспільства з обмеженим економічним потенціалом. Владні функції разом з атрибутами переходять до осіб цивільного профілю. За мирних умов життя булава поступається місцем «жезлу», хоча й не виходить, як атрибут влади, з ужитку повністю. Нефритова булава знайдена у зрубному горизонті Іллічівського селища на Северському Дніщи⁷⁷.

Фольклорні матеріали свідчать, що мала місце сакралізація клейнодів. В. Я. Пропп у переліку чарівних знарядь з російських казок згадує костур, дубину, нагайку, палицю, тростину⁷⁸. Він вказує на зв'язок речей такого роду з «живим деревом», що робить їх джерелом родючості. У одній з казок «нагайка-живулька» оживляє мерця⁷⁹. Так клейноди перейшли з «доісторичного» періоду в історичний і політико-адміністративній структурі козацтва України відповідала система клейнодів, серед яких фігурують «булави та... трости»⁸⁰, що ніби уособлюють одвічні руйнівний та творчий аспекти влади.

Примітки

¹ Кульчицький В. С. Клейноди // РЕ IV.— К., 1970.— Т. 2.— С. 394.

² Отрощенко В. В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА.— 1986.— № 3.— С. 227—232.

³ Там же.— С. 230.

⁴ Отрощенко В. В. Погребения с жезлами у племен срубной общности // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 85—87.

⁵ Гершкович Я. П., Евдокимов Г. Л. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // СА.— 1982.— № 4.— С. 228—231.— Рис. 2.

⁶ Пислярій И. А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 189.— Рис. 9, 5.

⁷ Ковалева И. Ф., Андросов А. В., Шалобудов В. Н., Шахров Г. И. Исследование курганов группы «Долгой Могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 10.— Рис. 2, 5.

⁸ Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчиков // Исследования по археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1990.— С. 63.— Табл. 1.

⁹ Гершкович Я. П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 52.— Рис. 5, 1, 6.

¹⁰ Сизонов В. Н. Скорняковские курганы в Воронежской губернии Задонского уезда // Труды МАО.— 1888.— Т. 12.— Табл. А, 9.

- ¹¹ Качалова Н. К. Ильменские курганы // АСГЭ.— 1970.— Вып. 12.— С. 7—34.— Рис. 11, 4.
- ¹² Мошкова М. Г., Федорова-Давыдова Э. А. Работы Цимлянской экспедиции 1970 г. // Археологические памятники Нижнего Подонья.— М., 1974.— Т. 1.— С. 44.— Табл. VI, 5.
- ¹³ Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. Е. Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья.— М., 1989.— С. 124.— Рис. 104, 1.
- ¹⁴ Шнайдштейн Е. В. Раскопки курганов в Астраханской области // АО 1982.— М., 1984.— С. 187.
- ¹⁵ Смирнов К. Ф. Быковские курганы // МИА.— 1960.— № 78.— С. 223.— Рис. 21, 8, 11.
- ¹⁶ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА.— 1959.— № 60.— С. 239—241.— Рис. 15, 1.
- ¹⁷ Rykov P. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wol Wolga // ESA.— 1.— Helsinki, 1927.— S. 73—84, abb. 19, 6; 24, 6.
- ¹⁸ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Уч. зап. Сар. IV.— 1947.— Т. XVII.— С. 77—79.— Рис. 51.
- ¹⁹ Рыков П. С. Археологическая экспедиция по Хопру // Сообщения ГАИМК.— 1931.— № 8.— С. 33.
- ²⁰ Малов Н. М. Исследование памятников эпохи меди и бронзы в Саратовском Поволжье // АО 1979.— М., 1980.— С. 153.
- ²¹ Моргунова Н. Л., Порохова О. И. Работы Оренбургского пединститута // АО 1986.— М., 1988.— С. 186—188.
- ²² Матвеева Г. И., Скарбовенко В. А. Курганный могильник у с. Гвардейцы // Очерки истории и культуры Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 2.— С. 165.
- ²³ Петров Ю. Э. Костяные пряжки раннесрубного времени на территории Среднего Поволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.— С. 119.
- ²⁴ Васильев И. Б. Лузановский курганный могильник // Средневолжская археологическая экспедиция.— Куйбышев, 1977.— С. 43.— Рис. 20, 13.
- ²⁵ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 17.— Рис. 4, 6, 7.
- ²⁶ Кузьмина О. В. Классификация абашевский и срубно-абашевских погребений Лесостепного Поволжья // Древняя история Поволжья.— Куйбышев, 1979.— С. 94, 95.— Рис. 3, 7, 8.
- ²⁷ Горбунов В. С., Морозов Ю. А. Периодизация срубной культуры Приуралья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 116.— Рис. 3, 20.
- ²⁸ Тихонов Б. Г. Курганы в урочище Орлиное Болото // АО 1985.— М., 1987.— С. 107; Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— С. 131.
- ²⁹ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 145, рис. 4, 4, 6, 7. У підтекстовці до рис. 4, 4, 6, 7 допущена похибка. Замість «Стояново» слід читати «Пасеково». Див.: Погорелов В. И. Отчет об археологических исследованиях Толучеевского отряда // Архів археологічної лабораторії Воронезького педагогічного інституту.
- ³⁰ Кузьмина О. В. Указ. соч.— С. 87.— Рис. 1, 7.
- ³¹ Смирнов К. Ф. Быковские курганы.— С. 173.— Рис. 1, 4, 5.
- ³² Пестрикова В. И. I курганный могильник у совхоза «Солнечный» // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.— С. 74.— Р. 3, 4.
- ³³ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П., Беседин В. И. Новостроочные раскопки древних курганов в Воронежской области.— Воронеж, 1990.— С. 11.— Рис. 4, 29—30.
- ³⁴ Шарафутдинова И. Н. Степное поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 139.— Рис. 57, 3.
- ³⁵ Бровендер Ю. М. Новые сведения о домостроительстве у племен срубной культуры на Северском Донце // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 50.
- ³⁶ Пряхин А. Д. Поселения абашевской общности.— Воронеж, 1976.— С. 44.— Рис. 10, 17.
- ³⁷ Галкин Л. Л. Работы Средневолжской экспедиции // АО 1974.— М., 1975.— С. 144.
- ³⁸ Зудина В. Н., Кузьмина О. В. Поселения эпохи бронзы на юго-западе Куйбышевской области // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.— С. 70.— Рис. 6, 1.
- ³⁹ Материалы раскопок Ю. О. Морозова.
- ⁴⁰ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Неолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 158—160.— Рис. 5.
- ⁴¹ Колотухин В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1982 г. // Архив ИА АН УССР.— 1982/5 «б».— С. 34, 35.

- ⁴² Попова Т. Б. Керамика Мелекесских курганов // Тр. ГИМ.— М., 1953.— Вып. 22.— С. 61.— Рис. 2, 3.
- ⁴³ Качалова Н. К. Лукьянинское поселение и некоторые вопросы срубной культуры // АС-ГЭ.— 1974.— 16.— С. 8.— Рис. 5, 9; Кильников В. В. Орудия труда Лукьянинского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Дона-Волжской Лесостепи.— Воронеж, 1989.— С. 125.
- ⁴⁴ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры Лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 87.— Рис. 3, 15.
- ⁴⁵ Васильев И. Б. Указ. соч.— С. 43.— Рис. 20, 3; 21, 2.
- ⁴⁶ Rykov P. Op. cit.— S. 66, abb. 17 a.
- ⁴⁷ Rykov P. Op. cit.— S. 77, abb. 21, 5.
- ⁴⁸ Мысльков Е. П. Кенотаф эпохи бронзы из курганныго могильника Верхний Балыкль // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.— С. 141.— Рис.— 2, 6.
- ⁴⁹ Рыков П. С. Указ. соч.— С. 32—34.
- ⁵⁰ Ляшко С. Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО 1981.— М., 1983.— С. 284. Спочатку це поховання було віднесено до культури багатоваликової кераміки.
- ⁵¹ Морозов Ю. А., Нигматуллин Р. А. Раскопки Старо-Ябалаклинского могильника // АО 1974.— М., 1975.— С. 165.
- ⁵² Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч.— С. 97, 98.— Рис. 75, 3.
- ⁵³ Мысльков Е. П. Погребения срубной культуры Европейского курганныго могильника // Древности Волго-Донских степей.— Волгоград, 1990.— С. 46, 51.
- ⁵⁴ Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана // МИА.— 1960.— № 78.— С. 92.— Рис. 35, 1.
- ⁵⁵ Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы.— ИГА-ИМК.— 1935.— Вып. 119.— С. 42, 43.
- ⁵⁶ Васильев И. Б. Камениновражский курганный могильник // Очерки истории и культуры Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 1.— С. 32.— Рис. 11, 2.
- ⁵⁷ Галкин Л. Л. Раскопки курганов в долине р. Авраль // АО 1973.— М., 1974.— С. 143.
- ⁵⁸ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Указ. соч.— С. 154.— Рис. 55, 108, 120.
- ⁵⁹ Житников В. Г. Раскопки на севере Ростовской области // АО 1983.— М., 1985.— С. 118.
- ⁶⁰ Косиков В. А., Литвиненко Р. А. Раннесрубный погребальный комплекс в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 117, 118.
- ⁶¹ Гринченко В. А. Могила № 3. Щоденник розкопок на Дніпрозаводбуді 1930 р. // Архів ІА АН України.— ВУАК/Дн.— Ф. 18.— № 73, 74.
- ⁶² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 3—9.— Рис. 1—3.
- ⁶³ Шарафутдинова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— № 33.— С. 66—70; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века.— Днепропетровск, 1989.— С. 78.— Рис. 2.
- ⁶⁴ Державин В. Л. Погребения в каменных ящиках средней бронзы в Степном Предкавказье // КСИА АН ССР.— 1984.— Вып. 177.— С. 94.— Рис. 1, 1—3.
- ⁶⁵ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке.— Днепропетровск, 1981.— Рис. 4, 3—5.
- ⁶⁶ Винников А. З., Синюк А. Т. По дорогам минувших столетий.— Воронеж, 1990.— С. 132.— Рис. 28, 5.
- ⁶⁷ Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— С. 48—50.— Рис. 12.
- ⁶⁸ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад.— М., 1949.— С. 6—18.— Табл. I—XVIII.
- ⁶⁹ Шишилина Н. И. О каменных изделиях Бородинского клада // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 178.
- ⁷⁰ Кривцова-Гракова О. А. Указ. соч.— С. 24—27.— Таб. XIX.
- ⁷¹ Childe G. V. The Minoan influence on the anubian bronze age // Journal of Helladic studies.— 1930.— Vol. 1.— P. 255—262.
- ⁷² Отрошенко В. В. К проблеме выделения «жреческих» комплексов среди погребений срубной культурно-исторической общности // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 73.
- ⁷³ Кузьмина О. В. Взаимоотношения абашевских и срубных племен в Лесостепном Поволжье: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук // ИА АН России.— 1983.— С. 14.
- ⁷⁴ Черных Е. Н., Кузьминых С. В. Древняя металлургия Северной Евразии.— М., 1989.— С. 259—261.

- ⁷⁵ Tasic N. The problem af «Micenean influences» // Balcanica.— 1973.— Т. 4.— Р. 32.
- ⁷⁶ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье...— С. 139.— Рис. 57, 3.
- ⁷⁷ Косиков В. А., Литвиненко Р. А. Указ. соч.— С. 117.
- ⁷⁸ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 191.
- ⁷⁹ Там же.— С. 196.
- ⁸⁰ Ткаченко В. Національна символіка в контексті історії України // Голос України.— 1991.— № 107.— С. 13.

B. B. Отрощенко

КЛЕЙНОДЫ СРУБНОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются некоторые категории погребального инвентаря срубной культуры, которые не являются орудиями труда, оружием, украшениями и представляют, по мнению автора, символику власти. Основываясь на бесспорной находке «жезла» в погребении срубной культуры (см. статью А. Ю. Иванова и Ю. И. Колева в этом номере журнала) автор идентифицирует аналогичным образом серию костяных, роговых, каменных и бронзовых предметов на деревянной основе из 70-ти погребений срубной культуры, открытых на огромной территории от Урала до Днепра. Показательно, что в предсрубное и раннесрубное время клейноды встречаются чаще всего в захоронениях с оружием. В период же развитой срубной культуры оружие из погребений исчезает, но клейноды остаются, указывая на исполнителей административных функций в условиях мирного развития общества.

V. V. Otroshchenko

CLEINODES OF THE SRUBIAN SOCIETY

Some categories of the burial stock of Srubian culture are considered in the paper. They are not tools, arms or adornment but, in the author's opinion, symbols of power. Proceeding from indisputable finding of a «rod» in the burial mound of Srubian culture (see the paper by A. Yu. Ivanov and Yu. I. Kolev in this issue) the author identifies similarly a series of ivory, horny, stone and bronze subjects on a wooden base from 70 mounds of Srubian culture discovered in a vast territory from the Urals to the Dnieper. It is interesting that at the Presrubian and Early-Srubian time cleinodes are met more often in burial mounds with arms. In the period of the developed Srubian culture arms from burial mounds disappeared, but cleinodes remained and show us administrative functionals under conditions of peaceful development of the society.

Одержано 12.06.1991

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

КАМІННА СКУЛЬПТУРА З ГРОТУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'Ї

Б. Д. Михайлов

1985 р. у гроті Кам'яної Могили (поблизу м. Мелітополя Запорізької обл.) автором відкрито нове місцезнаходження (№ 55^{*}) з петрогліфами, серед яких на карнізі стелі розташоване скульптурне зооморфне зображення.

На сьогодні місцезнаходження являє собою розвал піщаних брил різної форми, що раніше складали стелю-монастир глибокої печери (довжина — 2,5 м, ширина — 2,1, висота — 1,2 м) (рис. 1, I). На стелі знаходяться овальні карнізи-напліви, утворені внаслідок формування пісковику середньосарматського ярусу.

У центрі гроту, перпендикулярно до площини карнізу є виступ конусоподібно-овальної форми із слідами шліфувальної та скульптурної обробки. Він подібний до загостреного профілю голови змії¹ (довжина — 57 см, ширина — 35 см), зверненої у бік р. Молочної, яка знаходиться від гроту в 50 м на північний схід. Скульптура має напіввідкритий зубастий рот, в якому наявні численні сліди сколів, що утворились внаслідок ударів невеликим знаряддям (молоток — ?). Губи позначені широкими борозенками (рис. 2, I—3). Очі мають вигляд маленьких ямок (діаметр 1,5—2 см).

Очевидно, за допомогою таких прийомів у камені відтворено образ прадавньої міфічної хтонічної істоти, яка нагадує відомих рибо-зміеподібних вешапів на Кавказі. Іх зовнішній вигляд був близьким до звичайних рибо-змій, але вони відрізнялися великими розмірами².

Слід відзначити, що по центру передлобно-лобної площини голови скульптури (рис. 1, 2) проходить широка лінія-борозенка, яка зліва поєднується з прямокутником та двома витягнутими променями-борозенками, що розходяться. Поруч зображення людська стопа (довжина — 37 см, ширина — 6—10 см), яку перетинають лінійно-геометричні накреслення в стилі поверхневого штриха, а в лівому куті скульптури розміщено невелике овально-витягнуте заглиблennia (довжина — 16 см, ширина — 7,5, глибина — 4 см), що по краях має обідок у вигляді вертикальних борозенок (довжина — 1—1,5 см) до площини умовної лінії.

На протилежному боці (ліворуч) розташовано дві лінії — невелика пряма із зігнутим кінцем та ламана. Короткі вертикальні борозенки нанесені по краю носа (11 шт.), деякі з них (5 шт.) перекреслені дугоподібною лінією, а в трьох проміжках є короткі борозенки під кутом 45°. Ліворуч під оком прокреслено зигзагом подвійну лінію, що закінчується вертикальними дугоподібними борозенками (13 шт.), в нижній частині яких нанесено велику горизонтальну лінію-борозенку.

Уздовж верхньої губи проходять борозенки з слідами відколів (5 шт.) під кутом 45°, які поступово переходять у вертикальні (12 шт.), що змінюються ламаною лінією та поєднуються (у двох випадках) з розташованими вище дугоподібними борозенками.

Крім того, на невеликій плиті (розмір — 0,5—0,6 м — 1,2 м), що є уламком карнізу стелі гроту (з лівого боку) нанесено дві групи борозенок (по 4 і 5 шт.) та решітчастий квадрат. З правого боку на карнізі розміщені лінійно-геометричні накреслення (рис. 1, 4—10).

У глибині гроту (відстань — 1,4 м), на стелі технікою врізування нанесено зображення двох стріл: перша (довжина — 57 см) — з наконечником трикутної форми, глибокою виїмкою, асиметричними шипами та широким перистим хвостом; друга (довжина — 34 см) — з видовженим

* Продовження нумерації М. Я. Рудинського та В. М. Даниленко.

наконечником, без хвоста. Тут же невеликий лук простого типу (довжина — 41 см), (сагайдак — ?) перекреслений в центрі трьома невеликими борозенками (рис. 1,3).

Розглянуті матеріали дають можливість вважати, що гrot — це зруйнований віттар мешканців Північного Причорномор'я, релігійний уявлення яких пов'язані з хтонічною істотою — вешалом-драконом з печери священної гори.

Наведемо деякі міркування щодо датування та інтерпретації історико-культурного комплексу, який вивчаємо.

У Північному Причорномор'ї людські ступні відомі на ямних антропоморфних стелах з Но-вочеркаська, Білогрудівки, Керносівки та ін.³ Відомі вони у могилах катакомбного часу на Південному Бузі⁴ та поблизу м. Сіверська на Донеччині⁵. Наконечник стріли трикутної форми

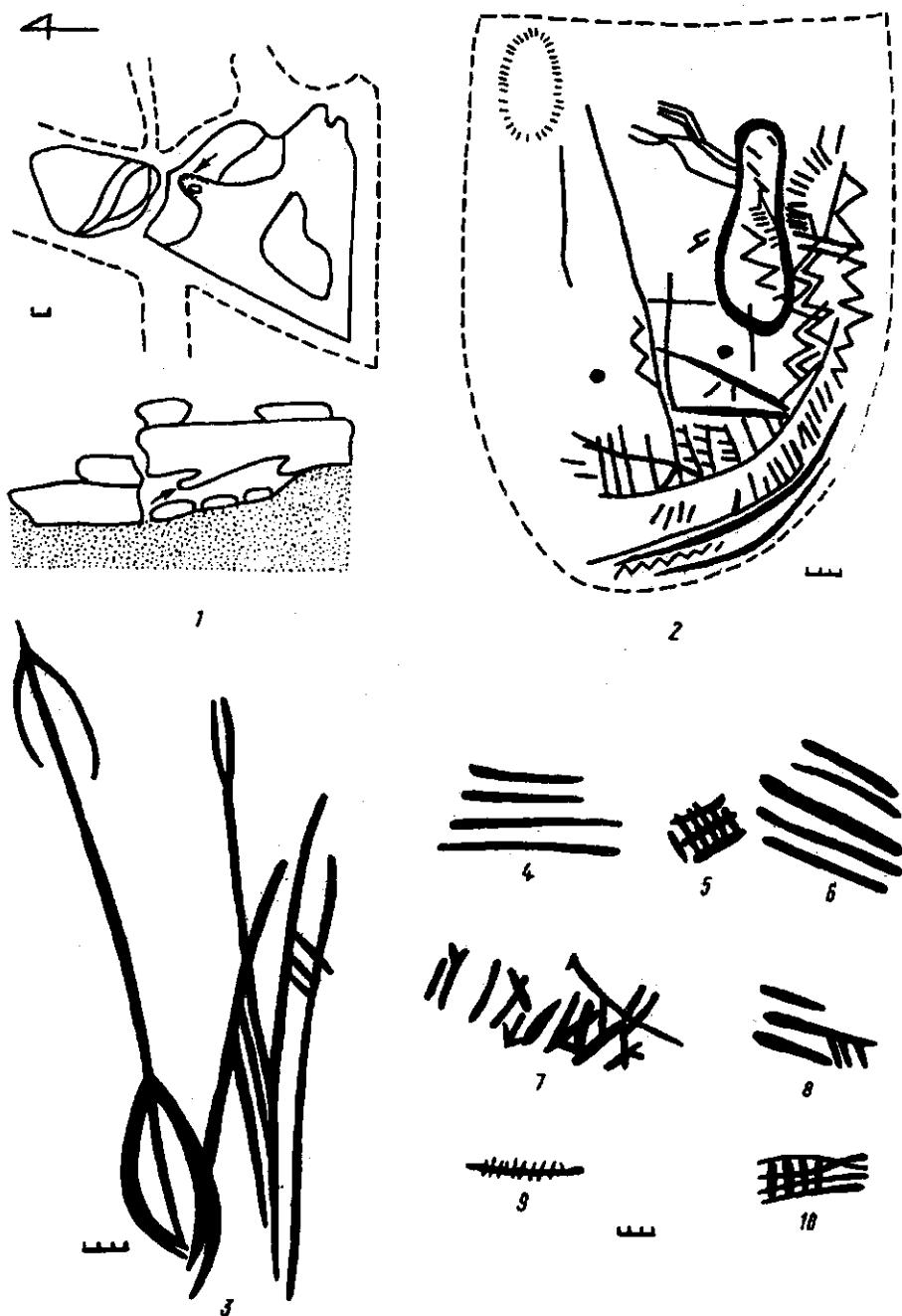

Рис. 1. Гrot з Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї.

1 — план і профіль гроту; 2 — креслення та зображення на голові вешапа; 3 — зображення лука та стріл (сагайдак — ?); 4—10 — лінійно-геометричні рисунки.

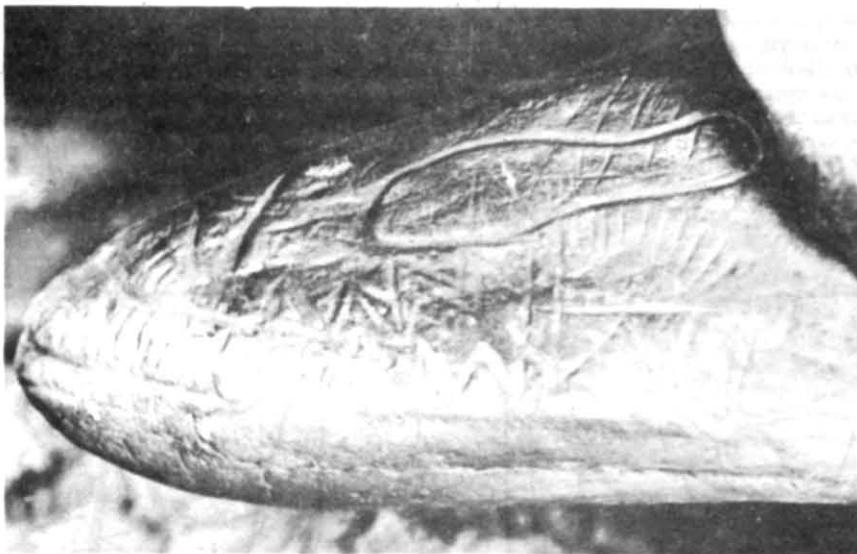
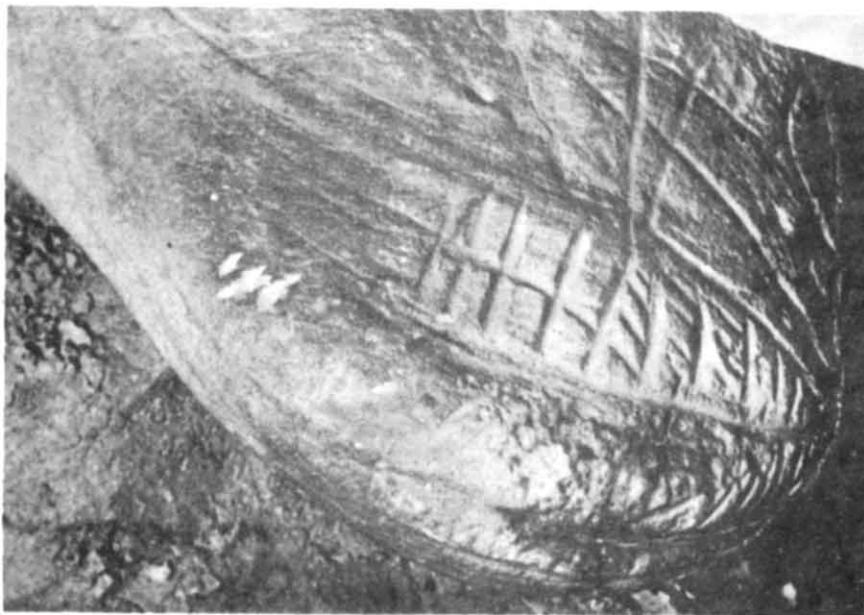

Рис. 2.1. Скульптура голови вешана з гроту 55 на Кам'яній Могилі (ліва сторона).

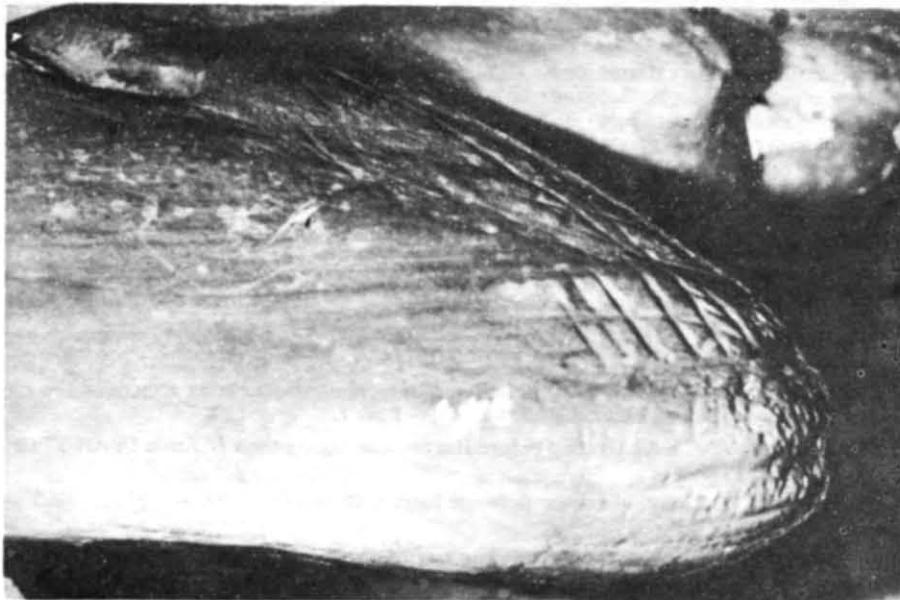
2.2. Скульптура голови вешана з гроту 55 на Кам'яній Могилі (фас).

з глибокою віймкою та асиметричними шипами зустрічається в пам'ятках дніпро-азовської катакомбної культури⁶.

Враховуючи наведені дані, скульптуру голови вешана слід датувати ямно-катакомбним часом, тобто кінцем III—поч. II тис. до н. е.

Що стосується функціонального призначення названої скульптури, то тут явно передано стародавній міфічний образ. Наприклад, на Кавказі (Вірменія, Грузія, Азербайджан) вешапів пов'язують з образами злих істот, наділених здатністю поглинати сонце та воду, охороняти країну, багатства та джерела, вивертати коштовне каміння⁷. Ці дані цілком узгоджуються з вешапом Кам'яної Могили.

Найбільш близька літературна аналогія кам'яномогильській істоті відома в славновісній «Рігведі», де описано образ дракона Врітру, що співідноситься з названою скульптурою. Так, першонароджений дракон Врітру, згідно ведичній версії, був безплечий, безногий та безрукий, тобто зміеподібна істота, що покoilася на горі, яку «Індра убив першонародженого із драконів та перехитрував хитрунів, й породив сонце, небо та вранішню зорю»⁸.

2.3. Скульптура голови вешана з гроту 55 на Кам'яній Могилі (права сторона).

Міфологія приписує функції змієборства багатьом богам-деміургам, наприклад Мардуку, Ра, Зевсу, Аполлону, почасті Яхви⁹. У зв'язку з цим М. І. Шахнович відзначає, що «міфи про змієборство дуже поширилися за часів землеробства, будучи художнім узагальненням боротьби людей з водною стихією»¹⁰.

Названий міф був поширенний у Вавілоні, Єгипті, Індії, де люди постійно боролися за осушенння та зрошування землі. Не оминув він і Північне Причорномор'я, де примітивне землеробство було відоме з доби неоліту¹¹, а оранка в ямно-катахомбний час, тобто кінець III — поч. II тис. до н. е.¹².

Природно, що землероби склали цей космогонічний міф або перейняли його в сусідніх культурно-етнічних регіонах, пов'язаних з боротьбою сонячного бога зі споконвічними ворогами — темрявою та водною стихією, модельованими в образі хтонічної істоти дракона-вешана.

У «Рігведі», зокрема, відзначається, що «Коли Тваштар обточив дубину, добре зроблену, золоту, тисячезубу... Індра... вбив Врітру, він випустив потік вод»¹³. Відразу над землею просяяло світло, потоки води ринулися з гір й наситили спраглу землю і «Могутній Індра здіймає хвилюючі води, він пригнав море, зробив сонце видним»¹⁴.

Необхідно зазначити семантику лінійно-геометричних зображень на голові дракона. Відомо, що подібні символи в стародавні часи були так званим «кодом» та пов'язувались з ідеалізацією та уніфікацією реальних об'єктів, в основі яких лежала структура ритуального простору і форма сакральних предметів. Накреслені символи, що мали вигляд лінійно-геометричних рисунків, співвідносилися з громом, блискавкою, землею, водою, змією і т. д.¹⁵. Отже, ці символи близькі до міфологічного функціонального призначення образу вешана. Шодо вертикальних коротких лінійних борозенок, які поєднуються в різноманітні кількісні групи, то здається, зокрема, що вони відображають календарні цикли, які, можливо, вказують на час проведення релігійних обрядів.

Домінування людської стопи на скульптурі явно співвідноситься з літературними джерелами, в яких названий символ трактується в різних аспектах, залежно від територіальної та стадіальної принадлежності. Так, у «Рігведі» в гімні Індири сказано: «Індра присік ліття того, хто присікає ліття. Пройшов шлях той, хто володіє слідом»¹⁶. Крім того, в «Рігведі» чітко визначена інша функція названих символів, коли з ніг (ступнів) Пуруши-прабатька, якого принесли у жертву богам, були створені шудри-землероби, тобто нижчий стан індоарійського суспільства¹⁷.

У шумерській міфології йдеться про те, що ворог, який перейшов кордон, буде вражений Нінгірсом, який опустить на нього свою могутню стопу¹⁸, а богиня Інанна «юна дівчина... направила свої стопи до Азбу»¹⁹.

Слід згадати використання символів-стоп Брахмана²⁰ в Індії (VII—VI ст. до н. е.) та відбиток стопи скіфського Геракла²¹ довжиною у два лікті в Північному Причорномор'ї.

Крім того, з етнографічних матеріалів відомо, що австралійці, коли хотіли зробити шкоду людині, вражали гострим предметом її слід²², а в повідомленнях Піфагора, навпаки, рекомендувалося не протикати слід людини ножем²³.

Аналогічні приклади можна наводити безмежно, і вони будуть зайвий раз підтверджувати, що зображення ступні пов'язано з містичними уявленнями або культом предків (героїв) стародавніх людей.

В інтерпретації зображення людської стопи на голові вешана з гrotу Кам'яної Могили, на наш погляд, найбільш прийнятним сложит із Шумера, коли Нінгірс, вражаючи ворога, опускає на нього «свою могутню стопу». Це повідомлення явно співвідноситься з нашою скульптурою, яка, крім того, позначеній слідами ударів гострим знаряддям (рис. 2, 2), очевидно, пов'язаних з релігійним обрядом вбивства. Зображення ж ступні є символом героя або антропоморфного божества, що вражає вешана.

Таким чином, унікальна знахідка скульптури голови вешана у гроті Кам'яної Могили розкриває ще одну сторону уявлень населення доби бронзи.

Примітки:

- ¹ Жизнь животных. Земноводные, пресмыкающиеся.— М., 1969.— Т. 4— Ч. 2.— С. 323.— Рис. 196.
- ² Мифы народов мира.— М., 1980.— Т. 1.— С. 468.
- ³ Ричков М. О. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія.— 1982.— Вип. 38.— С. 64—69.— Рис. 2.
- ⁴ Шапошникова А. Г. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции // Архів ІА АН УРСР, ф. 1973/8, 1974/12, 1975/3.
- ⁵ Санжаров С. Н. Катакомбное погребение близ г. Северска // СА.— 1983.— № 3.— С. 205, 206.
- ⁶ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Теренохкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермен» // АП АН УРСР.— 1961.— Т. 8.— С. 51.— Рис. 34, 6—9; Археология Української ССР.— К., 1985.— Т. 1.— Рис. 28, 29, 110.
- ⁷ Марр Н. Я., Смирнов Я. И. Вишапы // Труды ГАИМК.— 1931.— 1.— С. 59, 105; Петровский Б. Б. Вишапы каменные статуи в горах Армении.— Л., 1939.— С. 5—39; Карапетян Г. О. О каменных стелах в горах Армении.— Ереван, 1952.— С. 4—6.
- ⁸ Ригведа. Избранные гимны / Перевод и комментарий Т. Я. Елизаренковой.— М., 1972.— С. 111.
- ⁹ Мифы народов мира.— С. 274.
- ¹⁰ Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия.— Л., 1971.— С. 165.
- ¹¹ Археология Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 111.
- ¹² Бидзіля В. И., Яковенко З. В. Рало из позднеяменного погребения конца III— нач. II тыс. до н. е. // СА.— 1979.— № 3.— С. 146—152.
- ¹³ Ригведа.— С. 134.
- ¹⁴ Шахнович М. И. Указ. соч.— С. 166.
- ¹⁵ Мифы народов мира.— С. 272—273.
- ¹⁶ Ригведа.— С. 127.
- ¹⁷ Там же.— С. 260; Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский П. Г. История Индии.— М., 1979.— С. 39.
- ¹⁸ Крамер С. Н. История начинается в Шумере.— М., 1965.— С. 56.
- ¹⁹ Там же.— С. 124.
- ²⁰ Чхандогъя упанидаша / Перевод и комментарий А. Я. Сыркина // Памятники письменности Востока.— М., 1965.— VI.— С. 87—89.
- ²¹ Геродот. История/ Перевод и примечания Г. А. Стратановского // Памятники письменности. Л., 1972.— С. 208.— Кн. IV, 82.
- ²² Леви-Брюль Л. Первобытное мышление.— М., 1929.— С. 264.
- ²³ Шахнович М. И. Указ. соч.— С. 46.

НОВА ЗНАХІДКА МОНЕТИ ЕМІНАКА В ОЛЬВІЇ

Н. О. Лейпунська, В. І. Назарчук

1989 р. в Ольвії була знайдена монета, визначена як так званий статер Емінака.

Статер виготовлений з білого металу (срібла). Його діаметр 22—23 мм, товщина по гурту 6 мм, вага 11,498 г (середня вага статерів Емінака — 11,28 г). Наша монета доповнює групу з п'яти монет, вага яких — 11,6—11,46 г¹. Зображення на монеті трохи зміщене відносно кола металевого кільця. На аверсі — оголена уклінна постать Геракла, який натягує лук. Спина вкрита левовою шкуркою. Геракл спирається на праве коліно, ліве висунуте вперед, лівою рукою він натягує тятиву, правою згине лук. Перед ним, паралельно гурту монети, напис EMINAKO по колу — ряд цяток, чіткіше виділених за спину та над головою лучника. Відбиток напису нечіткий, але прочитання його не викликає сумнівів.

На реверсі зображення також дещо зміщене відносно монетного кільця. Тут чітко видно вдавлений квадрат, до якого вміщено колесо з чотирма спицями, оточене цятками, і чотири дельфіни по кутах квадрата (рис. 1).

Іконографія монети 1989 р. близька до частини вже відомих монет Емінака². Однак штемпель, яким її карбували, відрізняє від відомих з публікацій статерів. Мабуть, наскільки можна гадати, екземпляр 1989 р. найближчий до монет, зафікованих у гравюрах XIX ст. (за матеріалами Національної бібліотеки в Парижі)³.

Монета була знайдена в шарі класичного часу. Вона лежала в одному з вузьких отворів для

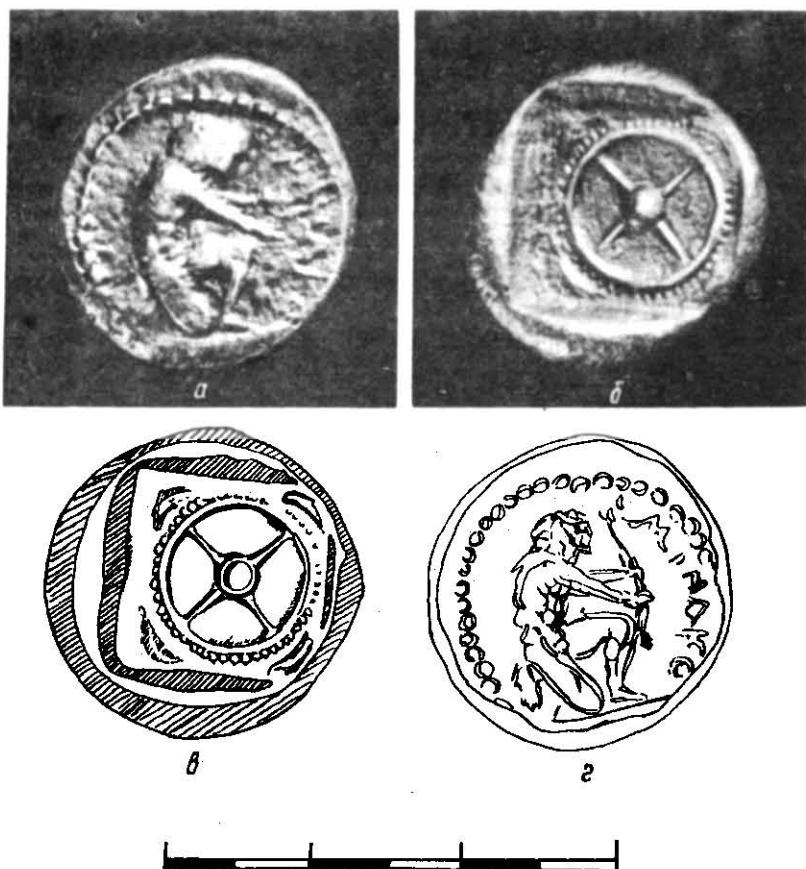

Рис. 1. Монета Емінака: а) аверс; б) реверс; в) прорисовка реверса монети; г) прорисовка аверса монети.

жердин (діаметр 5—6 см) у долівці приміщення, від якого залишилася тільки вибірка у вигляді прямокутного в плані «котлована». Це раннє приміщення було зруйноване при будівництві споруди наступного будівельного періоду, не пізніше першої четверті IV ст. до н. е. У отворі виявлена тільки одна описувана монета. Однак на рівні долівки, в яку впускалися жердини, знайдено матеріали, що дозволяють більш певно говорити про датування шару, у якому разом з виявленням його найранішу дату. Стратиграфічно цей комплекс нижньої частини заповнення виявляється досить чітко. Він представлений групою кераміки не раніше кінця VI — першої половини V ст. до н. е., серед якої датуванню піддаються амфори і чорнолаковий посуд (рис. 2).

Амфорний матеріал представлений посудинами трьох груп: хіоськими, з усіченено-конусоподібною ніжкою і так званими типу протофасоських. Усі вони визначені тільки за фрагментами профільних частин. З хіоських пухлогорлих у комплексі присутні фрагмент горла ранньопухло-

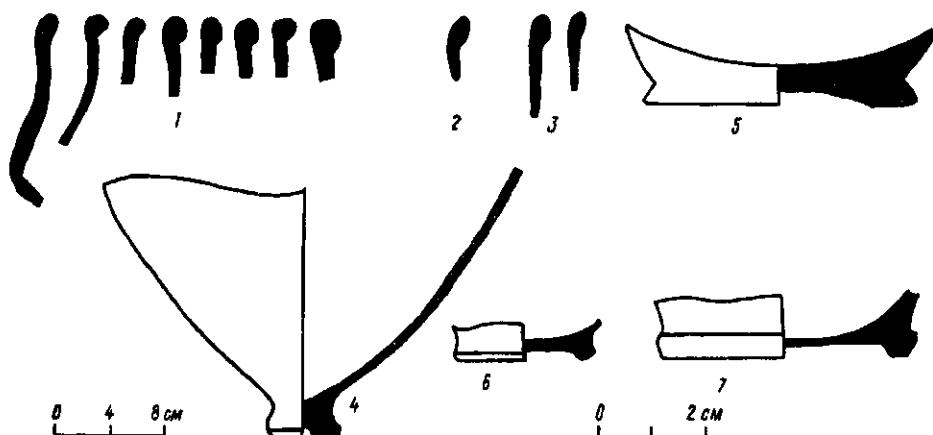

Рис. 2. Матеріали знайдені із статером Емінака: 1. Фрагменти вінець хіоських амфор; 2. Фрагменти вінець амфор з усіченено-конусоподібними ніжками; 3. Фрагменти вінець амфор типу протофасоських; 4. Фрагмент дна амфори типу протофасоської; 5. Фрагмент дна світлоглинняного лутерія; 6. Фрагмент дна аттичної ольпи; 7. Фрагмент дна аттичного скіфоса.

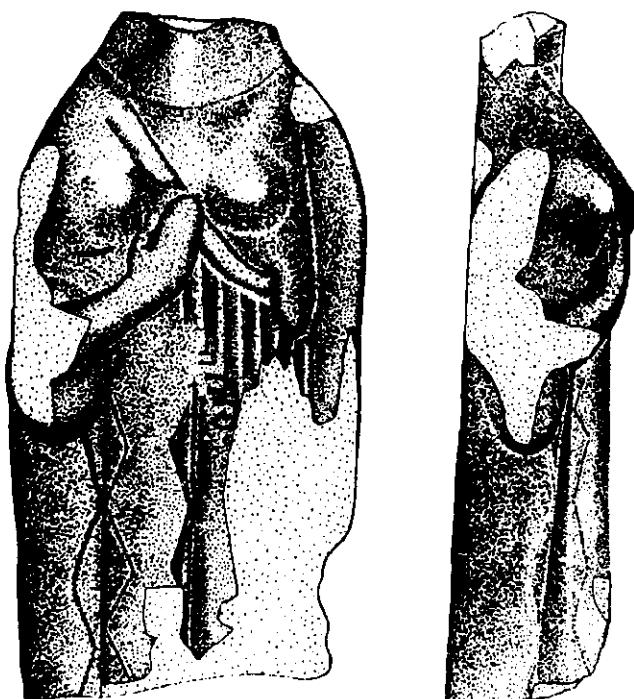

Рис. 3. Теракотова пластика із зображенням Кори-Персепони.

горлі амфори другої чверті V ст. до н. е., валикоподібні вінця і трикутні в розрізі вінця з верхньою горизонтальною твірною (Хіос I і Хіос II)⁴ другої і третьої чвертей V ст. до н. е. Червоночорнияні амфори з усічено-конусоподібними ніжками представлені лише одним вінцем, щвидше за все першої чверті V ст. до н. е.; амфори типуprotoфасоськіх — фрагментом нижньої частини посудин з чітко профільованою ніжкою, яка датується, наймовірніше, початком V ст. до н. е., не пізніше його середини.

Чорнолакова кераміка нечисленна, але деякі її фрагменти відіграють певну роль при датуванні комплексу. Це фрагмент дна чорнолакового скіфоса типу А⁵, який датується другою чвертю V ст. до н. е. Першою половиною V ст. до н. е. вірогідно датувати дно закритої посудини типу ольпіз з піддоном, профільованим лише однією невеликою гранню, фрагменти вінець кілків типу С⁶. Тут же виявлено кілька фрагментів стінок столового срілощеного посуду з характерним темним густим лощенням, що звичайно зустрічається на кераміці не пізніше V ст. до н. е. Кінцем VI—V ст. до н. е. можна датувати фрагмент дна нижньої частини світлоглиняного лутерія на невеликому піддоні, що розширяється назовні⁷.

Нарешті, не випадає з цієї хронологічної групи і теракотова плакетка з одностороннім зображенням жіночої постаті, що стоїть у довгому гіматі з грубо наміченими досить широкими вертикальними складками. Дві з них орнаментовані рельєфними ромбами. Голова відсутня. Права рука, виконана досить схематично, піднята до грудей, ліва — опущена (збита). На теракоті були сліди фарби. Звичайно такі фігурики Кори-Персефони виготовляли на Родосі наприкінці VI — на початку V ст. (рис. 3)⁸.

Крім вищеперелічених, тут же було шість дельфінчиків у стані, що не піддається визнанню.

Таким чином, згідно з описаним археологічним контекстом можна припустити, що обіг статерів Емінака 1989 р. відбувався у межах першої половини V ст. до н. е. Статер мало потертий, він недовго був у обігу, отже час його існування, можливо, близький до часу випуску монети. Треба сказати, що визначення дати випуску цих монет викликало значні утруднення у дослідників, вона коливається від початку V ст. до н. е. до середини IV ст. до н. е.⁹ При цьому досить уперто зберігалось датування кінцем V ст. до н. е.¹⁰ Однак останнім часом хронологія випуску статерів дещо конкретизувалась і обмежується другою-третиною чвертими V ст. до н. е. Так, П. Й. Каишковський в останніх своїх працях писав, що статери Емінака випускалися в 460—440 рр., Ю. Г. Виноградов — у 450—440 рр., В. А. Анохін — у 440—430 рр.¹¹ Вище наведена характеристика матеріалу, що супроводив знахідку 1989 р., може дати верхню межу цього датування — не пізніше середини V ст. до н. е. Однак невелика кількість датуючих речей, погана збереженість комплексу, зруйнованого при перебудові ранніх споруд, залишають відкритим питання про уточнення дати випуску монет Емінака.

Срібні статери із зображенням Геракла, що натягує лук, і написом EMINAKO на аверсі та колеса і чотирьох дельфінів по кутках на реверсі вважаються першою карбованою монетою Ольвії. Вони ще з 70-х рр. XIX ст. привертають увагу російських і зарубіжних дослідників.

Досі були відомі 24 такі монети, карбовані вісімома штемпелями, але тільки одна з них походила з досить виразного культурного шару із зафікованим археологічним контекстом — вона знайдена в одній із зруйнованих ям (або «золотистому заглибленні») ділянки АГД¹². У супровідному матеріалі був східно-грецький та аттичний посуд другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., а найпізніші екземпляри кераміки датуються навіть IV ст. до н. е. Зауважимо, що матеріали з ділянки АГД, який супроводив монету Емінака, не становить чітко виділеного закритого комплексу, він дещо змішаний. Усі інші відомі статери практично безпаспортні. 16 монет знайдено у скарбі, але пізніше вони розійшлися по різних колекціях і втратили цілісність знахідки.

Зважаючи на такий стан справ, особливого значення набуває знахідка 1989 р.

Історія дослідження срібних статерів Емінака дуже докладно вивчена П. Й. Каишковським і наведена в його працях¹³, що усуває потребу повторювати ці дані. Однак слід зауважити, що не тільки їх хронологія, а й цілий ряд інших моментів у вивчені цих монет викликали значні розходження вчених. Так, розділилися думки про вагову систему статерів. П. Й. Каишковський спочатку, слідом за А. Л. Бертьє-Делагардом, відносив їх до егінської системи¹⁴, потім — до персидської, яка ставить монети Емінака в один ряд з монетами півночі Малої Азії (Трапезунд, Астак, Кіос, Паріан, Лампак)¹⁵. В. А. Анохін вважає, що монети вписувались у систему, яка вже існувала в Ольвії¹⁶.

Безліч дискусій викликала символіка монет, що містить у собі образи, котрі можна з'язувати як з грецькими, так і з скіфськими традиціями. Значна частина дослідників визнає Емінака скіфським династом або його намісником, вважаючи при цьому його ім'я персидським за своїм корінням: зображення Геракла на аверсі — відображенням легенд про походження скіфів, а колеса і дельфінів на реверсі — ольвійськими емблемами¹⁷. Таким чином, статери Емінака фігурують у цих учених як один з доказів існування в Ольвії середині V ст. до н. е. залежності від скіфських царів (протекторату)¹⁸, а сам Емінак постає як правитель поліса, тиран або його намісник, спадкоємець царя Скіла¹⁹. Інші не визнають реальною таку тісну залежність Ольвії від володарів Скіфії, вважають ім'я Емінака грецьким і монету грецькою за своїм походженням і сімисловим навантаженням²⁰. При цьому обидві групи дослідників визнають полісний характер карбування Емінака, що підтверджується зображенням на реверсі монети символів божества ольвіополітів — Аполлона Дельфінія — дельфінів і колеса. Крім того, про державний характер монети Емінака свідчить і використання відбитка її реверса як клейма агоронома на срібоглиняній, щвидше за все, мірній ойнохой²¹. Непрямє свідчення на користь того ж таки полісного характеру

монети — той факт, що всі знайдені монети походять з Ольвії. Існує думка (яку, правда, не підлягають усі нумізмати), що полісна монета була в обігу головним чином на території поліса, який її випускав²².

Поява у Ольвії у середині V ст. до н. е. першої серії срібної карбованої монети, мабуть, мала досить серйозні підстави. Адже в цей час тут у масовому обсязі мали обіг літні бронзові монети різник номіналів, дельфіни та аси, що випускалися ще й на початку IV ст. до н. е. — срібне карбування не припинило їх випуск. З іншого боку після карбування статерів Емінака минуло не менш як півстоліття до появи дуже рідкісних дрібних карбованих срібних монет з букранієм і досить масових з Деметрою у профіль та орлом, що клює дельфіна²³, які випускали в першій половині IV ст. до н. е. Карбування монет Емінака було недовгочасним явищем, коріння якого слід шукати не тільки в політичних подіях, а й в особливостях економіки Ольвії в V ст. до н. е.

Саме в цей час відбувається досить швидкий розвиток товарно-грошових відносин, нарощання товарної маси і відповідне посилення товарного обороту як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку Ольвії. З перших десятирів V ст. до н. е. починається зміна в грошовій системі Ольвії, що знаменувалася випуском літих оболів-ассів, які відповідали срібним оболам Мілета (1/12 мілетської системи)²⁴. Як міжнародні монети на ринку Ольвії продовжували виступати кілекіні, аssi-оболи — розмінні по відношенню до них.

До середини V ст. потреба в повновагій монеті, що базується на дорогоцінному металі, судячи з усього, зростає. Аналогічна картина простежується і в інших місцях Причорномор'я. На Боспорі і у Східному Причорномор'ї золоті та срібні монети для внутрішнього ринку з'являються дещо раніше, ще в VI ст. до н. е., а в північно-західному регіоні, тісно пов'язаному з Ольвією в економічному і духовному житті²⁵, процес появи срібного карбування відбувається не пізніше другої половини V ст. до н. е.²⁶. В Істрії наприкінці V ст. до н. е. з'являються срібні драхми із зображенням орла і дельфіна, як вважають нумізмати, запозичені в Ольвії²⁷. Карбування ольвійських срібних статерів стоять в одному ряду з цим явищем²⁸. Така інтерпретація карбування Емінака ще раз підтверджує близькість Ольвії до північно-західного регіону античного Причорномор'я. З допомогою цих монет ольвійський поліс міг увійти в систему торгових міжнародних відносин у північно-західній частині Понтійського пінку, однак питання про те, для якого ринку були випущені монети Емінака — внутрішнього чи зовнішнього — залишається спірним. Зазначений вище полісний характер монети, відсутність знахідок поза межами Ольвії (тільки один статер походить з околиць Очакова) говорить на користь використання її тільки на внутрішньому ринку, у певній мірі зміцнюючи його. Про значимість і повновагість статерів свідчить і той факт, що вони служили не тільки як обмінні гроші, а й як засіб тезаврації — не менше 16 монет з відомих 25 належать скарбу, знайденому наприкінці XIX ст. в Ольвії.Хоча не можна не відзначити і ту обставину, що ольвіополіти у V ст. до н. е. потребували міжнародної внутріпонтійської монети — саме цей час був переломним для основних напрямів торгово-обмінних відносин, коли паралельно з середземноморським дедалі зростаючу роль починають відігравати внутріпонтійські зв'язки, чому сприяли як розпад афінської архе, так і початок освоєння грецькими мореплавцями прямого шляху через Понт²⁹. Причорноморським зв'язкам в античних містах надається дедалі більшого значення і ваги, і використання срібної монети на цьому ринку було б цілком доречним.

Однак у політичній історії Ольвії другої половини V ст. до н. е. відомі інші обставини, які могли мати вплив на характер монетної справи північно-понтійського поліса. Йдеться про певне зміцнення ольвійсько-афінських зв'язків у цей час, коли здійснюється відома експедиція Перікла в Понт і цілком імовірне включення Ольвії до складу Афінського Морського Союзу. Цьому питанню присвячено багато літератури³⁰, але, як і раніше, воно залишається до певної міри спірним.

Хронологічне визначення статерів Емінака (460—440 рр. до н. е.) підтверджує відсутність зв'язку карбування цих монет з афінським впливом — їх випускали до появи закону Клеарха (початок 40 рр. V ст. до н. е.), що забороняв випуск місцевих срібних монет у полісах Афінського Морського Союзу. Після цього всю другу половину V ст. до н. е. у Ольвії були в обігу літні мідні монети аж до появи дрібних срібних монет з букранієм і тирсом на рубежі V—IV ст. до н. е., коли вплив афінських архе падає у зв'язку з її поразкою в Пелопонеській війні.

Таким чином, переконливим здається зв'язок карбування статерів з ситуацією утворення внутріпонтійського ринку.

У зв'язку з цим привертає увагу ще одна обставина — відомо, що в Істрії випускалися срібні дідрахми, появя яких пов'язується з входженням цього центру до Афінського Морського Союзу. Однак ці монети докорінно відмінні від ольвійських статерів — їх карбували за аттичною ваговою системою, на монетах є зображення Афінської сови³¹. Ці ознаки повністю відсутні в ольвійській срібній скарбівниці.

Таким чином, нова знахідка — монета Емінака — знову піднімає питання значення та хронології цього карбування. І, незважаючи на те, що відповіді на них неоднозначні, збільшення числа цих монет є значною подією для античної науки.

Примітки

- ¹ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 51, 139, 148.
- ² Карышковский П. О. О монетах с надписью EMINAKO // СА.— 1960.— № 1.— Рис. 1, 1—4; 2; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака // РЖСЗН.— К., 1984.— Рис. 1; 2, 2—4.
- ³ Карышковский П. О. Новые материалы...— Рис. 4, 2—3.
- ⁴ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1984.— С. 28.
- ⁵ Sparkers B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th century B.C.— Princeton N. J., 1970.— № 342.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Лейпунська Н. О. Лутерії з Ольвії // Археологія.— 1979.— № 33,— С. 33—36.
- ⁸ Русєєва А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.— С. 39, 40.— Рис. 9.
- ⁹ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50.
- ¹⁰ Карышковский П. О. О монетах...— С. 195; Шелов Д. Б. Ремесленное производство // АГСП Археология СССР.— М., 1984.— Т. XXXV.
- ¹¹ Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 85; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 117, 121; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 15.
- ¹² Русєєва А. С. Земледельческие культуры в Ольвии додектского времени.— К., 1979.— С. 142; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 78.
- ¹³ Карышковский П. О. О монетах...— С. 179—195; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 78—90; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 49—52.
- ¹⁴ Карышковский П. О. О монетах...— С. 180.
- ¹⁵ Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 81; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 51, 52.
- ¹⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов...— С. 17.
- ¹⁷ Карышковский П. О. О монетах...— С. 189—195; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 81—85; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 49, 50; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 168—171; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1984.— С. 398—404; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 117.
- ¹⁸ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ.— 1981.— № 3.— С. 57, 60—63; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 403; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 94.
- ¹⁹ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 403, 404; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 117.
- ²⁰ Русєєва А. С. Земледельческие культуры...— С. 141, 142, 156; Анохин В. А. Монеты античных городов.— С. 15, 16.
- ²¹ Рубан В. В. Магістратура агорономів в Ольвії // Археологія.— 1982.— Вип. 32.— С. 32—35; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 82; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50; Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия...— С. 55.
- ²² Лордкапандзе О. Д. К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхида) // ПГКСВП.— Тбилиси, 1977.— С. 254; Дундуа Г. Ф. Еще раз о происхождении колхидок // ПГКСВП.— Тбилиси, 1977.— С. 282; Русєєва А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я // Археологія.— 1979.— № 30.— С. 16.
- ²³ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 53, 54.
- ²⁴ Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 41, 46.
- ²⁵ Брашинский И. Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // ВДИ.— 1970.— № 2.— С. 129—135; Русєєва А. С. Деякі риси...— С. 318; Русєєва А. С. Античные терракоты...— С. 153.
- ²⁶ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 49.
- ²⁷ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 121; Кондураки Э. Эллинистический период в Добрудже // Dacia.— 1959.— № III.— С. 226.
- ²⁸ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 49.
- ²⁹ Максимова М. И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // МИА.— 1954.— № 33.— С. 45, 47; Гайдукевич В. Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИА.— 1969.— № 116.— с. 19; Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 150.
- ³⁰ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский Союз // МАСП.— 1959.— Рис. 3.— С. 57—

100; Брашинский И. Б. Афины и Северо-Западное Причерноморье в VI—II вв. до н. э.— М., 1963.— С. 56—89.

³¹ Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище (1957—1963 гг.) // МАСП.— 1966.— Вып. 5.— С. 110—112.

ЗНАХІДКИ РИМСЬКОЇ ЗБРОЇ В ТІРІ ТА ОЛЬВІЇ

Н. О. Сон, В. В. Назаров

Тривала присутність римського війська у Північно-Західному Причорномор'ї засвідчена різноманітними пам'ятками лапідарної і керамічної епіграфіки. Римський гарнізон у Тірі з'являється в період правління Траяна¹, а в Ольвії з середини — другої половини II ст. н. е.² До складу тірської і ольвійської вексиліації входили підрозділи V Македонського, I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та солдати допоміжного війська (*auxilia*), які охороняли ці античні центри аж до середини III ст. н. е. і сприяли стабілізації політичної ситуації в регіоні.

Крім епіграфічних даних, про перебування римського війська в Тірі та Ольвії свідчать будівельні залишки³, побутові та культові предмети⁴. Однак ці археологічні пам'ятки нечисленні. Найбільш рідкісними, практично унікальними, є знахідки римської зброї чи її деталей. До останніх належить кістяна бутероль — закінчення піхов довгого римського меча — знайдена в Тірі⁵. Наша публікація присвячена двом новим знахідкам кістяних бутеролей з Тіри та Ольвії.

Під час розкопок Тіри (1988 р.) на території римської цитаделі була знайдена кістяна бутероль (Інв. № БД-88/2)⁶. На жаль, вона знаходилась не в комплексі, а у верхньому шарі перших століть нашої ери. У цьому шарі простежувались середньовічні вторгнення, але масовий античний матеріал датується II—III ст. н. е.

Бутероль має прямокутну форму із слабким звуженням по боках (рис. 1, 2). Нижні і бокові кути згладжені, верхній край горизонтально зрізаний. Бутероль мала закрайки (шириною 0,6 см) з пазами (глибиною 0,2 см), куди вставлялась оборотна пластинка — засувка, яка не збереглася. Зовнішня поверхня ретельно відполірована, внутрішня — без поліровки, на ній добре простежуються сліди обробки ножем. Розміри бутеролі: висота — 5,5, ширина — 3,8, товщина — 0,5 (у нижній частині) і 1,1 см (у верхній).

У верхній половині бутеролі розміщені два наскрізні дугоподібні вирізи, асиметрично розта-

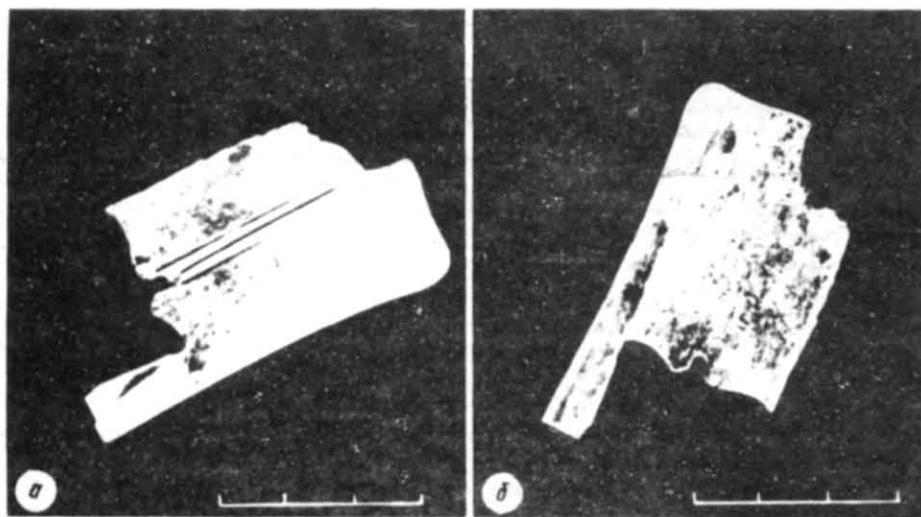

Рис. 1. Кістяна бутероль з Тіри: а) — лицьова сторона; б) — зворотна сторона.

шовані відносно поздовжньої осі, відміченою глибокою тонкою врізною лінією. По обидва боки цієї осьової лінії на відстані 0,1 см прокреслені ще дві паралельні. На центральній осьовій лінії між дугоподібними вирізами просвердлено невеликий круглий отвір діаметром 0,2 см. І вирізи, і отвір мали, найпевніше, декоративне призначення. Бутероль у розрізі мала прямокутну форму. Аналогічні бутеролі (*beinerne Ortbänder*) знайдені на території римських провінцій в місцях дислокації римського війська і датуються від середини II до середини III ст. н. е.⁷

В 1952 р. в Ольвії при розкопках на дільниці «Л» на території так званої цитаделі в шарі II—III ст. н. е. була знайдена кістяна бутероль (Інв. № 0-52/2124)⁸. Датування шару, в якому бутероль знайдена, базується на наявності в ньому амфорної тари перших ст. н. е. і червонолакової кераміки.

Бутероль виготовлена, вірогідно, з скелевої кістки. Її форма наближається до прямокутної, кути злегка заокруглені, бічні сторони частково вігнуті. Форма перерізу близька до трикутної із згладженими кутами (рис. 3, 4). Лицева пластина має закрайки з пазами, в які вставлена задня стінка — засувка. Остання збереглась тільки в ольвійському екземплярі, в тірських вона відсутня. Заклепки розміщені в нижніх кутах виробу — це невеличкі бронзові гвіздачки з круглими головками. Зовнішня поверхня обох пластин ретельно відполірована, внутрішня оброблена недбало. Верхній край лицьової пластини прикрашений фігурним різьбленим по контуру. Ймовірно, аналогічне завершення мала і зворотна сторона, верхній край якої не зберігся. Нижня частина акуратно відрізана по прямій і заполірена. Практично всю лицьову поверхню бутеролі займає зображення щита, виконане в техніці невисокого рельєфу. Форма щита близька до овальної, однак верхній, і особливо нижній краї утворюють гострі кути. Розмір щита 6,4×3,0 см. По поздовжній осі симетрії щита проходить нервюра, у верхній частині по обидва боки від неї розміщені виконані врізною лінією волюти, переходілі вузькою стрічкою. Паралельно з бічними сторонами лицьової пластини як із зовнішньої, так і зі зворотної сторін — на закрайках — знаходяться тонкі врізні лінії, що повторюють легкий вигин їх контурів. Задня стінка, що збереглась фрагментарно, декору не має.

Розміщення отворів для заклепок чи гвіздків якими бутероль кріпилась до дерев'яних частин піхов дає можливість запропонувати реконструкцію цього кріплення (рис. 4, 2). В одному з от-

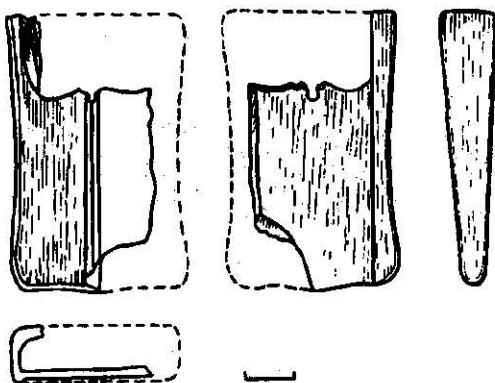

Рис. 2. Кістяна бутероль з Тіри.

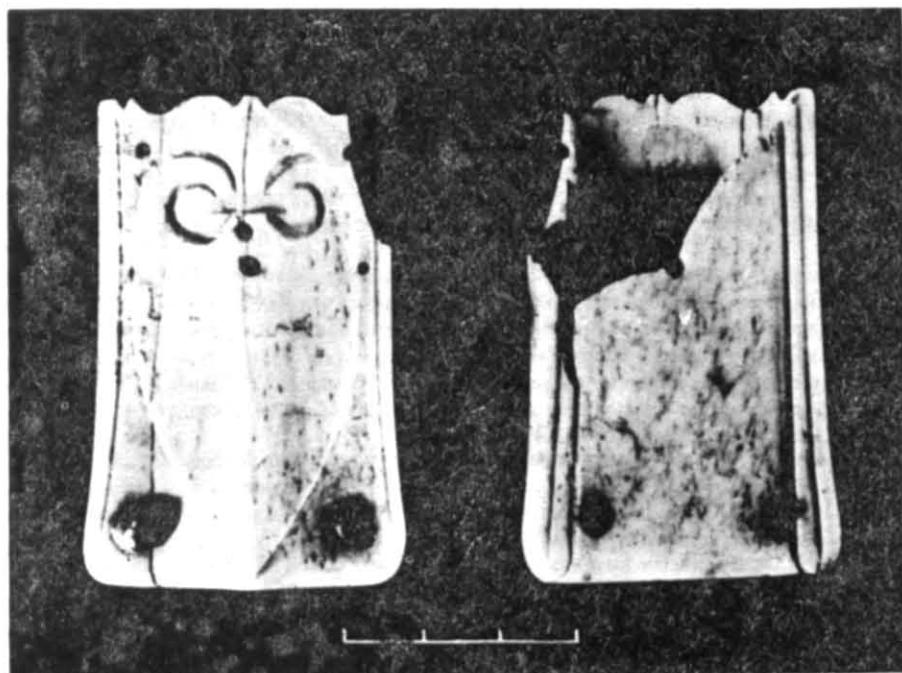

Рис. 3. Кістяна бутероль з Ольвії (лицьова і зворотна сторони).

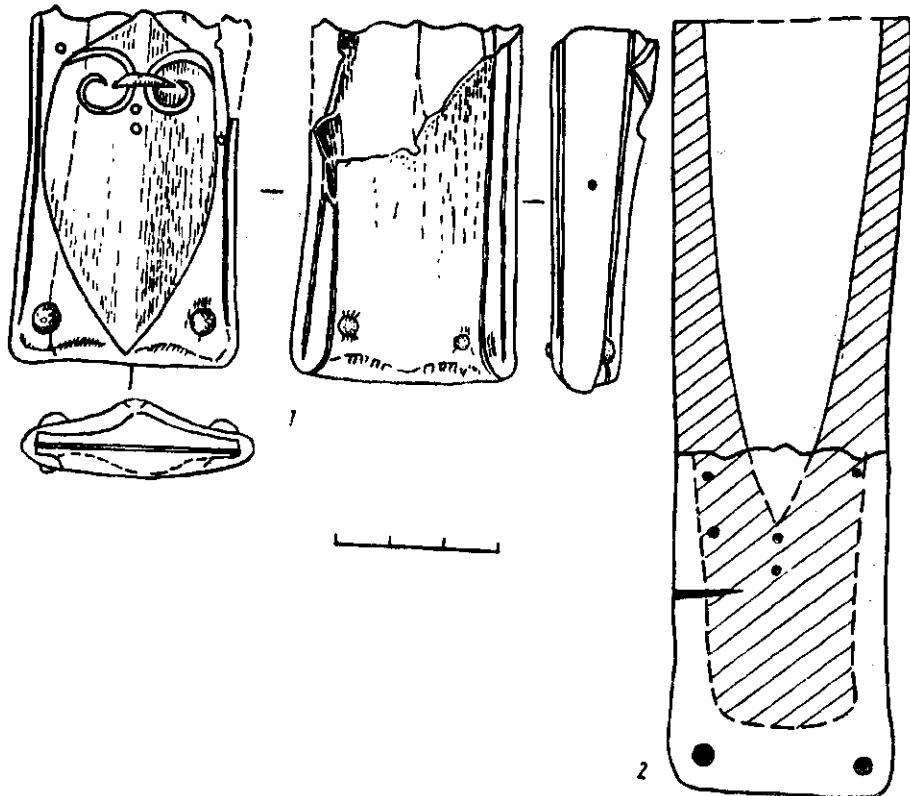

Рис. 4. 1 — бутероль з Ольвії; 2 — реконструкція закінчення піхов і кріплення бутеролі.

ворів (у правій бічній стороні) зберігся фрагмент такої заклепки. У пропонованій реконструкції клинок в бутероль не входив, тому що розміщені один проти одного отвори в обох пластинах передбачають кріплення за допомогою металевих заклепок (гвіздків), які проходили крізь дерево піхов. Таким чином, у функціональному відношенні бутероль була не лише елементом декору, але й фіксувала дерев'яні деталі піхов.

Там, де заклепки збереглися, поверхня кістки навколо них внаслідок корозії металу має зеленкуватий відтінок. Оскільки навколо отворів, де заклепки відсутні, такого нальоту немає, можна вважати, що піхви цього меча були розмонтовані ще у давнину і бутероль потрапила до культурного шару вже як окрема деталь. Ольвійська бутероль датується так само, як і тирська, другою половиною II — першою половиною III ст. н. е.⁹

Численні бутеролі, знайдені на території лімеса і прикордонних провінцій імперії, де дислокувалось римське військо, віднесені до озброєння, яким користувались солдати допоміжних військ¹⁰.

Епіграфічними пам'ятками підтверджено, що до складу гарнізону Тіри входили військовослужбовці допоміжних підрозділів. В Ольвії ж в жодному епіграфічному документі перших століть н. е. вірогідно не згадується допоміжне військо. Припущення М. І. Ростовцева про перебування в Ольвії VI Астурійської когорти міцно ввійшло до наукової літератури¹¹ і навіть отримало уточнення про дислокацію в Ольвії вершників I Астурійської али¹². Однак VI Астурійська когорта не входила до складу військ, розквартириваних на Дунаї, отже, її солдати не могли перебувати у складі римського гарнізону Ольвії¹³.

До складу римського військового контингенту в Ольвії, на думку В. І. Кадеева та С. В. Д'ячкова, входила кіннота нумери і загони фракійських найманців¹⁴. Однак написи, де згадуються вершники і військовий ватажок фракійського племені, що раніше датувались I—III ст. н. е.¹⁵, в дослідженнях останніх років віднесені до доби Мітрідата Евпатора¹⁶.

Таким чином, нові знахідки кістяних бутеролей з Тіри і Ольвії доповнюють наші джерела про римські війська у античних містах Північно-Західного та Північного Причорномор'я. Стосовно наявності у складі Ольвійської вексилляції солдатів не тільки легіонів, але й військовослужбовців допоміжних підрозділів зараз нема вагомих підтверджень, проте можливість така не виключається.

Примітки

¹ Найранішою епіграфічною пам'яткою, в якій згадується тірська вексилляція, що складалась з солдатів V Македонського легіону та auxilia, є латинський напис, датований 116—117 рр. Див.: Nicorescu P. O inscripție a împăratului Traian la Cetatea-Alba // AR MSI.— 1944.— Ser. III.— T. 26.— P. 501—510.

² IOSPE, I², № 322. За припущенням Ю. Г. Виноградова, загін римських піхотинців-щитників з'являється в Ольвії ще за Траяна, між 106 і 111 рр. Див.: Виноградов Ю. Г. Ольвія и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения.— М., 1990.— С. 27—32.

³ Клейман И. Б. Раскопки помещения вексилляции I Италийского легиона в Тире // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 229—238; Ветштейн Р. И. Раскопки на римской цитадели Ольвии // КСИА.— 1957.— Вып. 7.— С. 78—80.

⁴ Клейман И. Б., Сон Н. А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тиры // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К. 1983.— С. 52, 53. Зубарь В. М. Новое латинское клеймо из Ольвии // ВДИ.— 1988.— № I.— С. 78—81. Ветштейн Р. И. Указ. соч.— С. 78, 79. Леви Е. И. Терракоты из Ольвии // САИ.— 1970.— Г. I—II.— Ч. 1.— С. 55.— Табл. 37, 4.

⁵ Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А. Бутероль из Тиры // СА.— 1989.— № 2.— С. 250—252.

⁶ Сон Н. А. Отчет о раскопках Тиры в 1988 г. Тирской экспедицией Института археологии АН УССР // Науковий архів ІА АН України.— С. 17. Бутероль зберігається у фондах ІА АН України.

⁷ Oldenstein J. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten der obergermanisch-raetischen Limes gebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. // Bericht der römisch-germanischen Komission.— 1977.— Bd. 57.— S. 122—123.

⁸ Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1952 г. // НА ИА АН Украины, 1952/10.— С. 61; Штительман Ф. М. Дневник участка «J» (№ 3) НА ИА АН Украины, 1952/10а.— С. 194. У щоденнику та звіті помилково інтерпретована як руків'я ножа. На даний час знаходитьться в експозиції Археологічного музею АН України. Нещодавно вийшла монографія С. Б. Буйських (Фортіфікація Ольвійського государства (перше століття нашої ери).— К., 1991.— С. 46), де згадується бутероль з Ольвії. На жаль, автор допускає помилку — бутероль знайдена не «в подвалах О и Н», де, на його думку, була резиденція начальника римського гарнізону, а у культурному шарі поруч з рештками будови «преторію».

⁹ Oldenstein J. Op. cit.— S. 118, 122, 123, 245; Taf. 27.

¹⁰ Oldenstein J. Op. cit.— S. 116—124.

¹¹ Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.— 1915.— Вып. 58.— С. 9—10; Тудор Д. Киликийская когorta в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ СССР и РРР.— Кишинев, 1960.— С. 245; Цветаева Г. А. Боспор и Рим — М., 1979.— С. 36.

¹² Кадеев В. И., Дьячков С. В. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса в I—III вв. н. э. // Проблемы исследования Ольвии (Тез. докл. и сообщ. семинаров).— Парутино, 1985.— С. 33.

¹³ Більш детально це питання висвітлено у статті: Зубарь В. М., Сон Н. А. По поводу інтерпретации одной латинской надписи из Ольвии // IOSPE, I², № 322 (друкується).

¹⁴ Кадеев В. М., Дьячков С. В. Указ. соч.— С. 33.

¹⁵ IOSPE, I², № 222, № 223.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 255, 256; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 51.

ПОХОВАННЯ I—II СТ. Н. Е. З НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО

О. Є Пуздрівський

У 1979 р. в обрізі об'їзної дороги, яка проходить через Східний некрополь Неаполя скіфського, було знайдено зруйновану могилу (рис. 1,1). Речі з неї надійшли до Кримського краєзнавчого музею: червонолакова тарілка, ліпний горщик з графіто, бронзові фібула та шильце, пряслице підпрямокутної форми із стінки амфори, намисто (рис. 1,7). Могила розташована в 20—30 м на південний схід від дільниці грунтового могильника, дослідженого В. П. Бабенчиковим у 1947—1948 рр.¹ За конструкцією належить до підбійних. Від похованальної споруди збереглась лише

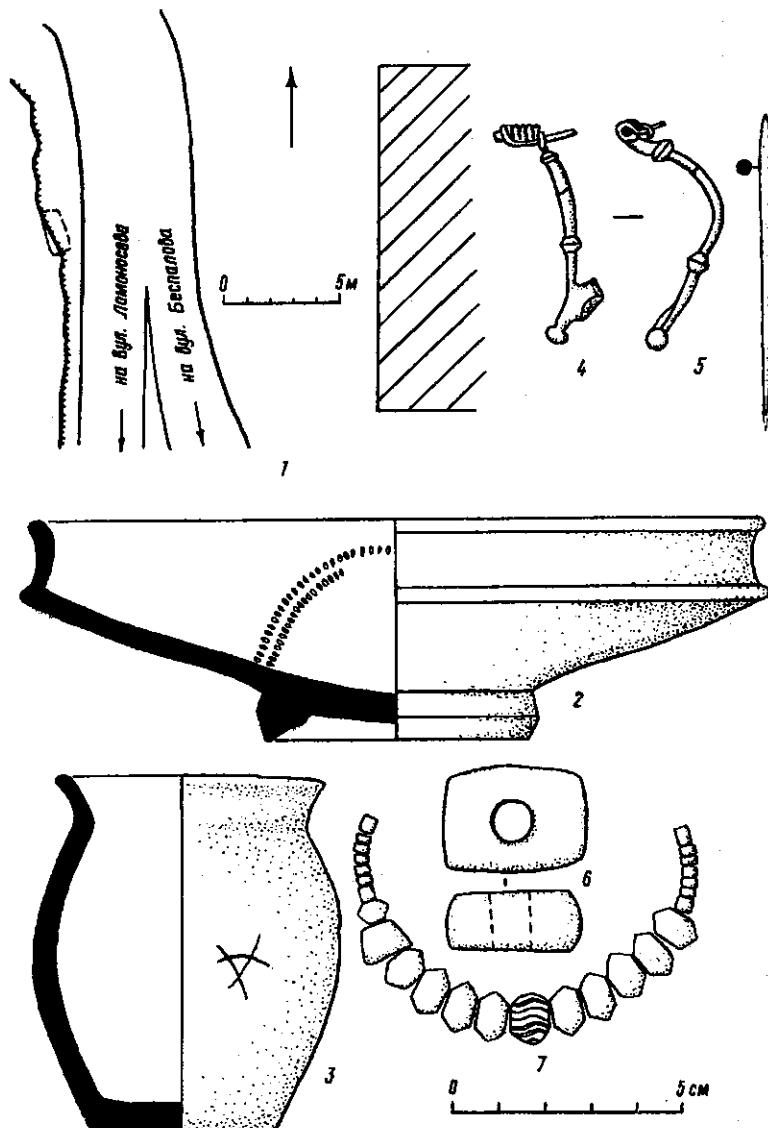

Рис. 1. 1.— Ситуаційний план; 2—7.— Інвентар поховання.

південно-західна частина камери: довжина — 1,2, ширина — 0,6, глибина — 0,3 м. В заповненні знайдено поодинокі уламки кісток. Про положення небіжчика в могилі нічого невідомо.

Для визначення дати поховання розглянемо інвентар. Червонолакова тарілка з вертикальним бортіком на кільцевому піддоні (рис. 1,2). На дніце нанесено відтиск штампу у вигляді спіралі, створений насічками. Лак оранжево-червоний, без металевого бліску, зовні покриває посудину не повністю. Така форма була широко розповсюджена в кінці I—II ст. Подібну тарілку знайдено в Ілураті, де вона датується кінцем I ст. Дуже схожа посудина відома в комплексі кінця I—першої чверті II ст. н. е.²

Бронзова фібула деформована (рис. 1,4). Відсутні голка, частина пружини, зігнута дужка з приймачем у вигляді «язичка». На корпусі — два біконічних потовщення, а на кінці дужки — кнопка. А. К. Амброз відносив такі екземпляри до типу сильно профільованих фібул (варіант 1—1, без орнаменту). Ареал охоплює східну частину Північного Причорномор'я (Пантікапей, Фанагорія, сарматські кургани Прикубання). Дата: друга половина I ст.— перша половина II ст.³ А. С. Скрипкін, спираючись на матеріали сарматських поховань Нижнього Поволжя, включив їх до другого варіанту сильно профільованих фібул типу I. На його думку, в Нижньому Поволжі вони представлені боспорськими зразками, прототипом яких були дунайські профільовані фібули. Він же відзначив, що поява боспорських фібул слід відносити до кінця I ст. або до рубежу I—II ст. Верхню межу їх розповсюдження дослідник визначає часом до середини II ст. н. е.

Серед зібраних намистин виділяється округла — з орнаментом із переміжних різникокільзових смужок. Такі намистини зустрічаються в комплексах I—II ст.⁵ Зрізано-конічна, поперецьно стиснена намистина з гагату датується I ст.⁶ Округлі намистини з блакитного та білого непрозорого скла, а також бісер чорного та білого кольорів були широко розповсюджені як у пізньоелліністичний, так і у римський час (рис. 1,7).

Отже, виходячи зі складу інвентаря, поховання може бути визначено як одиночне, жіноче і віднесене до кінця I — першої половини II ст. н. е.

Найбільший інтерес серед знахідок становить мініатюрний ліпний лощений горщик (рис. 1,3). На його корпусі після випалювання нанесено графіто у вигляді трох перехрещених ліній, які створюють подобу трикутника. Знаки у вигляді трикутника відомі серед пам'яток сарматського кола, а також серед графіті на фрагментах тиньку із будинку з фресками на Неаполі скіфському⁷. Трикутник використовувався сарматами не тільки як самостійний знак, але і як складний елемент інших тамг⁸. Графіті на ліпному посуді зустрічаються досить рідко і всі вони являють собою в цей час сарматські знаки. Скоріше за все, це — ознаки власності⁹. До найпростіших з них, ймовірно, відноситься і графіті з Неаполя.

Поряд з іншими фактами, ця знахідка ще раз свідчить про присутність в I—II ст. н. е. у складі населення міста та його найближчої округи сарматського елемента¹⁰.

Примітки

¹ Бабенчиков В. П. Новый участок некрополя Неаполя Скифского // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 11—119; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // ИАДК.— К., 1957.— С. 94—141.

² Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 314, 315.— Рис. 11, 1; Сильтантьева Л. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА.— 1958.— № 85.— С. 285.— Рис. 1, 4; Петерс Б. Г. Краснолаковая керамика из раскопок Михайловского поселения // КСИА.— 1976.— № 145.— С. 88—91.— Рис. 2.

³ Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ.— Д 1—30 — М., 1966.— С. 40.— Табл. 8, 6.

⁴ Скрипкин А. С. Фибулы Нижнего Поволжья // СА.— 1977.— № 2,— С. 110, 111.— Рис. 3, 21, 23—24.

⁵ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— Г. 1—12.— М., 1978.— С. 47.— Табл. 29, 65, 67.

⁶ Там же.— С. 15.— Табл. 22, 49.

⁷ Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— К., 1959.— Табл. №№ 146, 147.— С. 163 (№ 151); Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья.— К., 1975.— Табл. IX, №№ 599, 600, 712; Дащевская О. Д. Граффити на стенах здания в Неаполе скіфському // СА.— 1962.— № 1.— С. 173—194.

⁸ Драчук В. С. Указ. соч.— С. 88.— Табл. IX.

⁹ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 42, 159, 160 (№№ 145—147); Соломоник Э. И. Несколько памятников с сарматскими знаками // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 92.— Рис. 9; Щеглов А. Н. Тарханкутская экспедиция в 1962—1963 гг.

* Повна аналогія знаку нам не відома.

** Дякую Е. І. Соломоник за консультацію.

// КСИА.— 1965.— № 103.— С. 146.— Рис. 51, 6; Кравченко А. А. Загадочные знаки на лепной керамике // МАСП.— 1966.— № 5.— С. 88, 89.

¹⁰ Бабенчиков В. П. Новый участок...— С. 111; Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства— К., 1983.— С. 4, 114; Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // МИА.— 1971.— № 177.— С. 143—151.

ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ТА РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВПЛИВИ НА КУЛЬТУРУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ

С. В. Ушаков

Етно-культурна атрибуція пам'яток, так само як і хронологізація, завжди виступала важливою частиною історико-археологічного дослідження. Особливо цікавою вона є у зонах контакту варварського світу й цивілізації.

В літературі з античності існує усталена думка про вплив античності на варварський світ Причорномор'я¹. В ряді наукових робіт висвітлюється пізньоантичний вплив на племена черняхівської культури². Середньовічна історія Криму також часто розглядається крізь призму візантійського впливу³.

Маловживеною лишається проблема пізньоантичного та ранньовізантійського впливу в IV—VI ст. н. е., часів початку Великого переселення народів, перехідного часу від античності до середньовіччя⁴. Цікавим тут є регіон Південно-Західного Криму, поруч з античним Херсонесом — візантійським Херсоном. У статті звертається увага тільки на один аспект проблеми — етнічний.

Як відомо, поняття «етнічний» та «етнос» — багатозначні⁵. Ю. В. Бромлей визначав етнос як історично складену на певній території міжпокоління сукупність людей, якій притаманні не тільки загальні риси, але й відносно стабільні особливості культури (мова тощо) й психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних формувань (самосвідомість), фіксована у самоназві (етнізмі)⁶. Саме такий смисл вкладається в термін «етнос» у даній статті. Відзначимо такі риси етносу: 1) територіальна єдність, 2) мова, 3) специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, народне мистецтво, норми поведінки й т. п.) і особливості психології (ціннісна орієнтація, смаки), 4) самосвідомість, що зовні виражається у самоназві⁷.

Особливості наших джерел дозволяють прослідковувати вплив пізньоантичного й ранньовізантійського світу тільки на окремі пласти культури населення Південно-Західного Криму, оскільки в основному це археологічні дані. В археологічній літературі, у працях, присвячених етнічній атрибуції пам'яток, звичайно приділяють увагу трьом основним компонентам: похованому обряду, комплексу ліпної кераміки, типам житлових та господарчих будівель⁸.

Під час опису своєрідності культури тої чи іншої частини населення додатково звертають увагу на оборонні споруди, житлові будинки, похованальні споруди, похованальний інвентар, надгробні пам'ятники, розпис склепів, фібули, пряжки, намиста, аналізуються дані писемних джерел⁹. Мається на увазі, що етнічно важливими рисами є способи будівництва, не пов'язані з характером матеріалу, природним середовищем, орнамент на кераміці, одягові прикраси й т. п. Інформація про етнічні зв'язки міститься тільки саме в домашньому виробництві (кераміка)¹⁰. Про етнічний вплив може свідчити також і нумізматика¹¹, певною мірою — антропологія¹².

До цікавлячого нас періоду в Південно-Західному Криму відноситься порівнянно невелика кількість досліджень та опублікованих могильників. Не розглядаючи спеціально питання їх хронології¹³, обмежимось найбільш показними серед них. Це — Бельбек I, Інкерманський, Чорноріченський, на території колишнього радгоспу № 10 (радгосп «Севастопольський»), на схилі висоти «Цукрова голівка», Скалисті I, Озерні III, Харакс I, Чатирдаг. Відзначимо, що територіально їх можна розділити на три групи: 1) безпосередньо поряд з Херсонесом (в тому числі в Інкерманській долині) — могильники Інкерманський, Чорноріченський, радгосп «Севастопольський», «Цукрова голівка», у пониззі р. Бельбек — Бельбек I, 2) в глибині півострова — Скалисті та Озерні II, 3) більче до Південного Берега — Чатирдаг і Харакс¹⁴.

Всі вони, як правило, характеризуються різноманітними похованальними спорудами¹⁵. Грецькими серед них звичайно вважають кам'яні склепи з лежанками, плитові могили, кенотафи, дитячі поховання в амфорах¹⁶. Плитові могили, знайдені у могильнику Бельбек I (17 з 22)¹⁷,

поодинокі дитячі захоронення у амфорах — у могильниках «Скалист»¹⁸ й біля «Цукрової голівки»¹⁹. У могильнику радгосп «Севастопольський», крім великої кількості простих грунтових могил, знайдено 4 плитових могили, 27 кам'яних ящиків з великим числом урн з прахом²⁰, кам'яні урни-оссуарії, подібні до херсонеських саркофагів²¹. Там же було 398 поховань з трупоспаленнями в урнах, розташованих у полі²².

З приводу обряду трупоспалення у перших століттях н. е. немає єдиної точки зору. Його пов'язували або з греками, римлянами²³, або з племенами «полів поховань» (черняхівці, слов'яни, германці, готи)²⁴. Біритуальні могильники в основному ж концентруються у двох районах: біля Херсонеса²⁵ (Чорноріченський могильник — 45% поховань із спаленнями, Бельбек I — 13%, Інкерманський — 6%) й на Південному Березі (Харакс — 87,7%, Чатирдаг — 100%)²⁶. У будь-якому випадку античний вплив тут піддається великом сумнівам, хоча й можливий.

Орієнтування померлих відноситься до однієї з найважливіших рис похованального обряду. Однак у Херсонесі в перші століття н. е. (у склепах) воно не відігравало суттєвої ролі, а в інших похованальних спорудах стає нестійким²⁷. Те ж саме відбувається й в інших пізньоантичних при-чорноморських центрах — орієнтування на той час не може слугувати етноподіляючою ознакою²⁸.

Похованальний інвентар представлений в основному червоноглинняними й червонолаковими глеками, тарелями, мисками, імпортованими частіше за все з Херсонесу, іноді з Малої Азії. Вони свідчать, перш за все, про розвиток економічних, торговельних зв'язків і тільки потім — про культурний вплив. Цікаво зазначити, що коло інтенсивних торговельних зв'язків Херсонесу з населенням Таврики перебувало приблизно в межах римських військових комунікацій і постів²⁹.

Про пізньоантичний вплив свідчать й окремі предмети. Так, наприклад, Т-подібні шарнірні фібули з цибулеподібними голівками³⁰. Така фібула знайдена в Інкерманському могильнику³¹, наочник — у Чорноріченському³². У могильнику поблизу «Цукрової голівки» знайдена стела з місцевого вапняку із зображенням хреста й грецьким написом³³; там же — бронзовий хрестик³⁴. У могилі № 34 Харакса — срібний перстень, бальзамарій³⁵. Іноді трапляються й написи на амфорах³⁶. Такі приклади можна продовжити. Частіше за все вони свідчать про балкано-дунайський та провінціально-римський впливі.

З точки зору антропології, населення, яке полишило могильники Інкерманський, Чорноріченський, поблизу «Цукрової голівки», характеризується як неоднорідне, змішане; є там і представники середземноморської раси³⁷, відзначається вплив Херсонесу³⁸. Найбільше воно подібне до пізніх скіфів, ранньосередньовічного населення Південно-Західного Криму³⁹, Балкан, а також — античних греків⁴⁰. Але й саме населення Греції не було однорідним в антропологічному плані, воно складалося з двох основних типів — середземноморсько-балканського й середньоазіатського⁴¹. Й хоча «антропологічні матеріали є одним з основних, а іноді й вирішальним джерелом у вивченні етногенетичних питань»⁴², в даному випадку їх просто недостатньо, щоб дати результативну відповідь на питання про пізньоантичний вплив. Тому пізньоантичний вплив на цей час простежується слабко. Про візантійський вплив стосовно розглядуваного періоду говорити, очевидно, ще рано, оскільки він простежується децио пізніше й пов'язаний з цілеспрямованою політикою візантійської адміністрації у Тавриці, яка найбільш активно почала проводитися з часу правління імператора Юстиніана.

Для уточнення наших уявлень про етнос Південно-Західного Криму й вплив на нього норм пізньоантичної та візантійської культури в IV—VI ст. необхідні нові широкомасштабні дослідження не тільки могильників, але й поселень того часу, що, безперечно, існували і які, на жаль, вивчені ще зовсім недостатньо⁴³. Виходячи з наявних матеріалів, очевидно, можна говорити про те, що період IV—VI ст. у Південно-Західній Тавриці слід розглядати як переходний від античності до середньовіччя, а власне середньовічну історію Криму слід починати з VI ст. й пов'язувати з політикою Візантійської імперії по відношенню до населення цього регіону.

В цілому, представлені матеріали (археологічні, антропологічні та ін.) не дозволяють говорити про сильний пізньоантичний етнічний вплив на населення Південно-Західного Криму у IV—VI ст. В бурхливу добу варварських походів (готи, алани, гуни та інші племена) тут відбулося пересування значних мас прийшлого населення при збереженні значної частини місцевого.

Примітки

¹ Див.: Материалы Всесоюзных симпозиумов в Цхалтубо.

² Рикман Э. А. О влиянии позднеантичной культуры на черняховскую в Днестровско-Прутском междуречье // КСИА.— 1970.— Вып. 124.— С. 25—30; Гудкова А. В. Тира, Ольвия и черняховская культура // Пак.— С. 284—286.

³ Якобсон А. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // СА.— 1954.— XXI.— С. 148—163.

⁴ Розглядуваного на Боспорі як пізньоантичного. Див.: Сазанов А. В. Позднеантичный Боспор: периодизация и историческое развитие // ПАК.— С. 215, 216.

⁵ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 7—13.

⁶ Там же.— С. 57, 58.

- ⁷ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.— М., 1987.— С. 11—13.
- ⁸ Брашинский И. Б., Марченко К. К. К вопросу об этнической атрибуции Елизаветовского городища на Дону // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 24.
- ⁹ Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 16.
- ¹⁰ Гадло А. В. Рец.: Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // ВВ.— Т. 34.— С. 269.
- ¹¹ Сидоренко В. А. К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV— нач. V вв. с подражаниями «лучистого типа» // Материалы к этнической истории Крыма (VII в. до н. э.—VII в. н. э.).— К., 1987.— С. 143—164.
- ¹² Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез.— М., 1989.— С. 152, 153.
- ¹³ Амбродз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1. // СА.— 1981.— № 2.— С. 96—102; Айбабин А. И. Погребения второй половины V—первой половины VI в. в Крыму // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 158.— С. 22—34; Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА.— 1984.— № 1.— С. 104—122; Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV—первой половины VII вв. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма (VII вв. до н. э.—VII в. н. э.).— К., 1987.— С. 164—199.
- ¹⁴ Для раннього Середньовіччя А. Л. Якобсон виділяв три основних райони у Криму. А. В. Гадло — шість, відмінних за природними умовами, економікою, історичними традиціями та політичною орієнтацією. Серед них: Херсон та його околиці, Південний Берег, замкнене південно-західне нагір'я. Див.: Гадло А. В. Указ. соч.— С. 269.
- ¹⁵ Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму...— С. 16; Гущина И. И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1974.— С. 45.
- ¹⁶ Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического первых веков нашей эры (по материалам некрополя) // Материалы к этнической истории Крыма...— С. 80.
- ¹⁷ Гущина И. И. Указ. соч.— С. 45.
- ¹⁸ Скалистое III. Див.: Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму (I—III вв.) // СА.— 1976.— С. 124.
- ¹⁹ АП УРСР. Т XIII.— С. 61—62.
- ²⁰ Стражелецкий С. Ф. Отчет о раскопках могильника II—IV вв. н. э. в Инкерманской долине, к югу от горы «Сахарная головка», на территории парникового хозяйства (1962 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 856, I.— С. 4; Стражелецкий С. Ф. Отчет о раскопках могильника III—IV вв. н. э. на территории хозяйства совхоза «Севастопольский» (бывший № 10) в Инкерманской долине (1964 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 1160.— С. 326; Стражелецкий С. Ф. Раскопки могильника III—IV вв. н. э. в совхозе «Севастопольский» (1965 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 1189.— С. 118, 151.
- ²¹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 56.
- ²² Стражелецкий С. Ф. Раскопки могильника...— С. 118.
- ²³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. 1959.— № 19.— С. 274.
- ²⁴ Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 148. Пюро І. С. Етнічна належність Ай-Тодорського могильника // ВКУ. (Сер. історії).— 1973.— № 15.— С. 92—99.
- ²⁵ В самому Херсонесі кремація, можливо, пояснюється соціальними факторами. Див.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического...— С. 51—62.
- ²⁶ Баранов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма // Археология УССР. Т. III. Раннесредневековый и древнерусский периоды.— К., 1986.— С. 232.
- ²⁷ Зубарь В. М. Некрополь...— С. 42—45.
- ²⁸ Липавський С. О. Про роль орієнтації поховань при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 35, 36.
- ²⁹ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.— V в. н. э. (на материалах Херсонеса).— Харьков, 1989.— С. 88.
- ³⁰ Зубарь В. М. Некрополь...— С. 104.
- ³¹ АП УРСР.— 1963.— Т. XIII.— С. 20.— Рис. 10, 4.
- ³² Там же.— С. 94.— Т. VI.
- ³³ Там же.— С. 51.— Рис. 10.
- ³⁴ Там же.— С. 59.— Рис. 16.
- ³⁵ Орлов К. К. Ай-Тодорський некрополь // Матеріали...— С. 113—116.
- ³⁶ АП УРСР.— 1963.— Т. XIII.— С. 23.— Рис. 16.

- ³⁷ Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // АП УРСР.— 1963.— Т. XIII,— С. 159.
- ³⁸ Там же.— С. 126—130.
- ³⁹ Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма.— К., 1973.— С. 60, 268.
- ⁴⁰ Алексеева Т. И. Славяне и их соседи (по антропологическим данным) // Antropologie.— 1966.— IV, 2.— С. 17, 18; Алексеева Т. И. Этногенез славян по данным антропологии.— М., 1973.— СМ. 263. Алексеева Т. И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы. // Расогенетические процессы в этнической истории.— М., 1974.— С. 83.
- ⁴¹ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.— М., 1987.— С. 41, 42.
- ⁴² Там же.— С. 9.
- ⁴³ Кутайсов В. А. Городище первых веков н. э. на горе Тас-Тепе в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 144—149; Мыц В. Л. Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Чатыр-дага // Материалы к этнической истории Крыма...— С. 161.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КРЕСЛЯРСЬКА
ТА ФОТОГРАФІЧНА
ФІКСАЦІЯ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

П. Л. Корнієнко

Специфіка археологічних досліджень у польових умовах потребує універсальних знань та високого професіоналізму спеціалістів у великому колі питань практичної роботи. Тому на перше місце виходять завдання, пов'язані з розробкою та застосуванням єдиних загальновживаних норм і уніфікацією засобів та прийомів ведення графічної фіксації. Уесь комплекс всебічної графічної фіксації повинен дати вичерпну інформаційну картину процесу дослідження пам'ятки та дані про матеріали, знайдені й вивчені під час розкопок. Кожний вид графічної фіксації (записи в щоденнику, фотографування, креслення, замальовка) окремо описує або зображує об'єкти з якоєюсь однієї сторони, залежно від специфічних особливостей індивідуальних засобів фіксовання. Але, виконуючись одночасно, вони певною мірою дублюють, координують та надійно контролюють один одного. Це забезпечує можливість оперативно виявляти та виправляти допущені помилки, доповнювати і відтворювати повну інформаційну картину розкопок усієї пам'ятки.

Систематична фотографічна і креслярська фіксація є найважливішою, обов'язковою і невід'ємною частиною процесу археологічного дослідження. Висока якість графічної документації — це яскравий показник професійного вміння, методичної грамотності проведення польових досліджень (рис. 1, 1—5).

Успішні результати фотографічних робіт (від фотофіксації об'єкта на розкопках до складання фотоальбому в звіт) у великій мірі залежать від досвіду і знань виконавця, та згідно з нормами і загальними принципами оформлення ілюстративної і графічної документації у звітах (рис. 1, 1а—5а):

- подача матеріалів послідовна, синхронна записам у щоденнику, альбомі креслень, малюнкам речей та тексту звіту;
- фотографії повинні розміщуватись за комплексами (пам'ятка — об'єкт — знахідки з об'єкту) з єдиним зв'язком посилань тексту на ілюстрації, фотографії, записи, а останніх між собою і на текст;
- обов'язкові підписи під фотографіями з вказівкою назви пам'ятки, об'єктів, предметів, позицій, з яких їх сфотографовано та характерних особливостей матеріалу чи оформлення тощо (рис. 1, 5а).

Важливою вимогою для фотографування археологічних пам'яток є обов'язкове оформлення об'єкта, що фіксується, необхідними показчиками у вигляді таблиць (10×40 см) з кодом експедиції, роком, назвою місця розташування пам'ятки (населеного пункту), кодом або номером розкопу, умовою назвою та номером об'єкта, показником масштабу (рейка одно-, три-

метрова з чорно-білими проміжками по 10 см), покажчиками орієнтації (стрілка з вмонтованим компасом) (рис. 1, 1а). Всі ці таблиці, рейки, стрілки встановлюються до фотоапарата тільки фронтально, а не під яким-небудь кутом (рис. 1, 3а, 4а). Об'єкти пам'ятки фотографуються під час розчистки і розкритими повністю не менш ніж з двох основних сторін (з півдня та сходу) (рис. 1, 3а).

Ми пропонуємо супроводжувати фотофіксаційні роботи записами їх схемами в спеціальному «Щоденнику фотографа» (рис. 1, 4а), який оформлюється таким чином: 1 (верхнє поле) — назва експедиції, пам'ятки, об'єкта; рік, місяць; прізвище та ініціали виконавця; порядковий номер плівки, її спе-

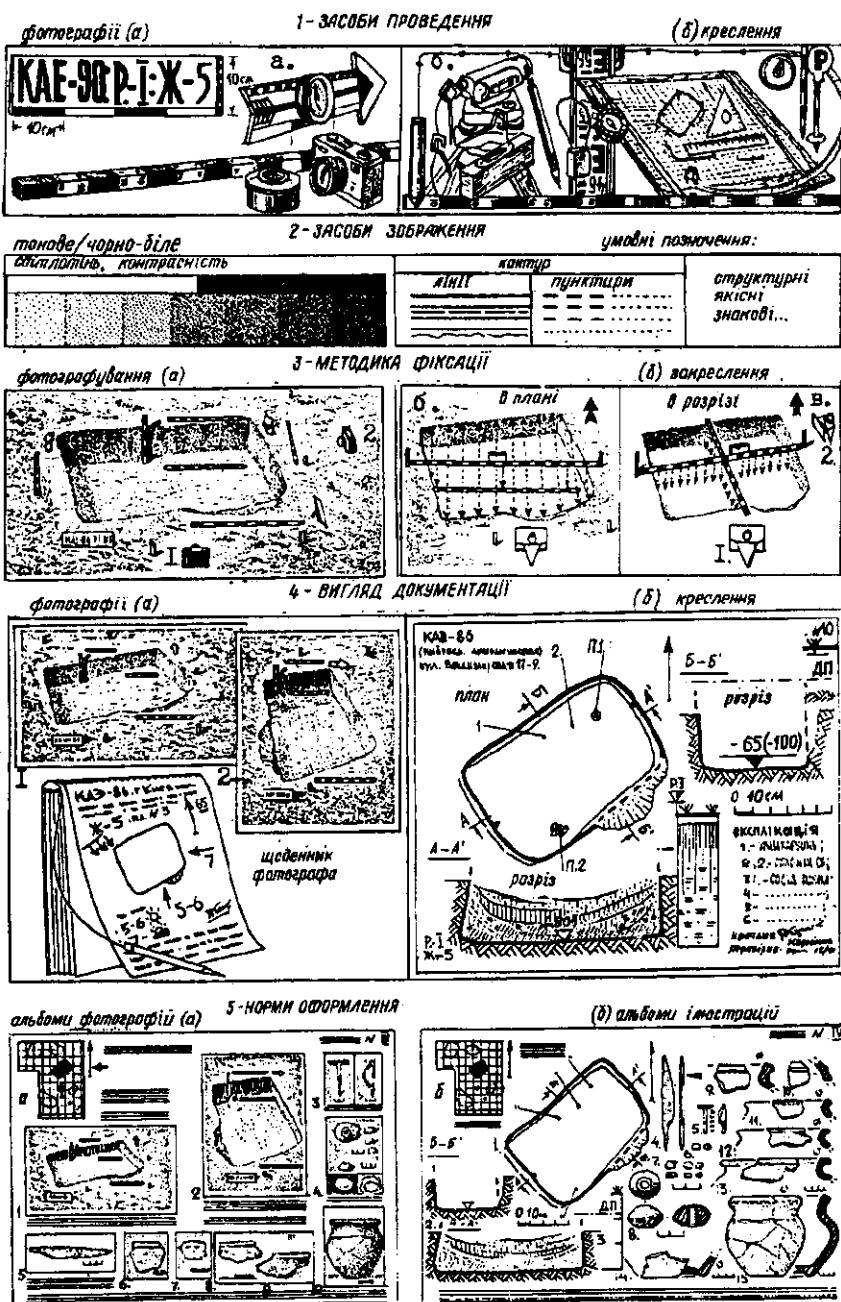

Рис. 1. Комплекс археологічних фіксаційних фотографічних та креслярських робіт: засоби та методика проведення, норми оформлення звітної документації.

ціальні дані (світлочутливість, початок експонування від першого кадру, закінчення по останньому, час проявлення); II (посередині) — схематичне зображення розкопу чи об'єкта. Позиції, з яких робилася фотозйомка, позначаються стрілками, поруч ставлять порядковий номер кадрів; III (внизу) — число, місяць, рік, за яких зроблено певні групи кадрів, умови освітлення та інші зауваження. За допомогою такого «щоденника» керівник експедиції одержує змогу постійно бути в курсі виконуваних фотографічних робіт. Найбільшого ефекту фотофіксаційна робота досягає за умов оперативного (у «полі») проявлення плівок, щоб наступного дня можна було внести потрібні корективи і виконати повторні зйомки. Необхідно врахувати, що у чорно-білій фотографії відтворюється тільки різниця тону (градація світо-тіні), а не кольорів (хоча бачимо все у кольорі). Кольори, особливо яскраві, насичені, найчастіше майже схожі по тону; тому коричневі, червоні, зелені, жовті, блакитні кольори та іх відтінки — це незначні градації сірого тону. Тільки у тих випадках, коли темний ґрунт або предмет знаходиться в оточенні чи поруч із світлими ділянками та західками, ми маємо на фотографіях чітку різницю (рис. 2). Намагання деяких археологів спеціальними позначками (прокреслення на бровках контурів шару ґрунту, насипів, поверхонь чи абрисів об'єктів, споруд на поверхні розкопу) штучно, суб'ективно, виявляти те, що вони зрозуміли, або те, що їх цікавить, пояснюючи свої дії тим, що після зачистки, по мірі висихання та зміни освітлення стратиграфічна картина змінюється,— такі спроби, на нашу думку, несумісні з вимогою суверого дотримання об'ективності археологічної фіксації.

Якщо фотографування складається з кількох обов'язкових етапів і потребує спеціальних умов, то креслярська фіксація може вестися практично повсюди. При цьому керівник має можливість контролювати весь процес, вносити необхідні корективи, доповнення (рис. 1, 1а—4б).

Фотографія, даючи об'ємне зображення, автоматично фіксує як суттєві, так і другорядні риси, зайві подробиці, та не дає можливості подати розрізи об'єктів. У зображенні стратиграфічних розрізів бровок, бортів розкопу фотографія робить перспективні викривлення, спотворює масштабність. Це трапляється на зйомці з однієї точки частинами чи панорамою. У таких

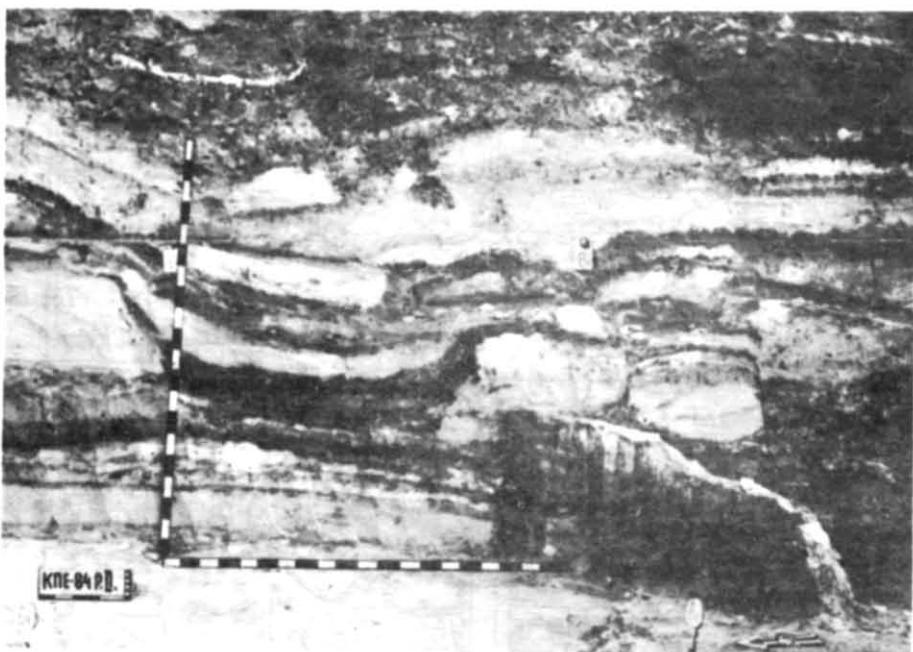

Рис. 2. Приклад оформлення необхідними покажчиками масштабу, орієнтиру, рівня, місцезнаходження археологічної фотографії ділянки стратиграфічного розрізу по стіні розкопу з нашаруваннями різного ґрунту.

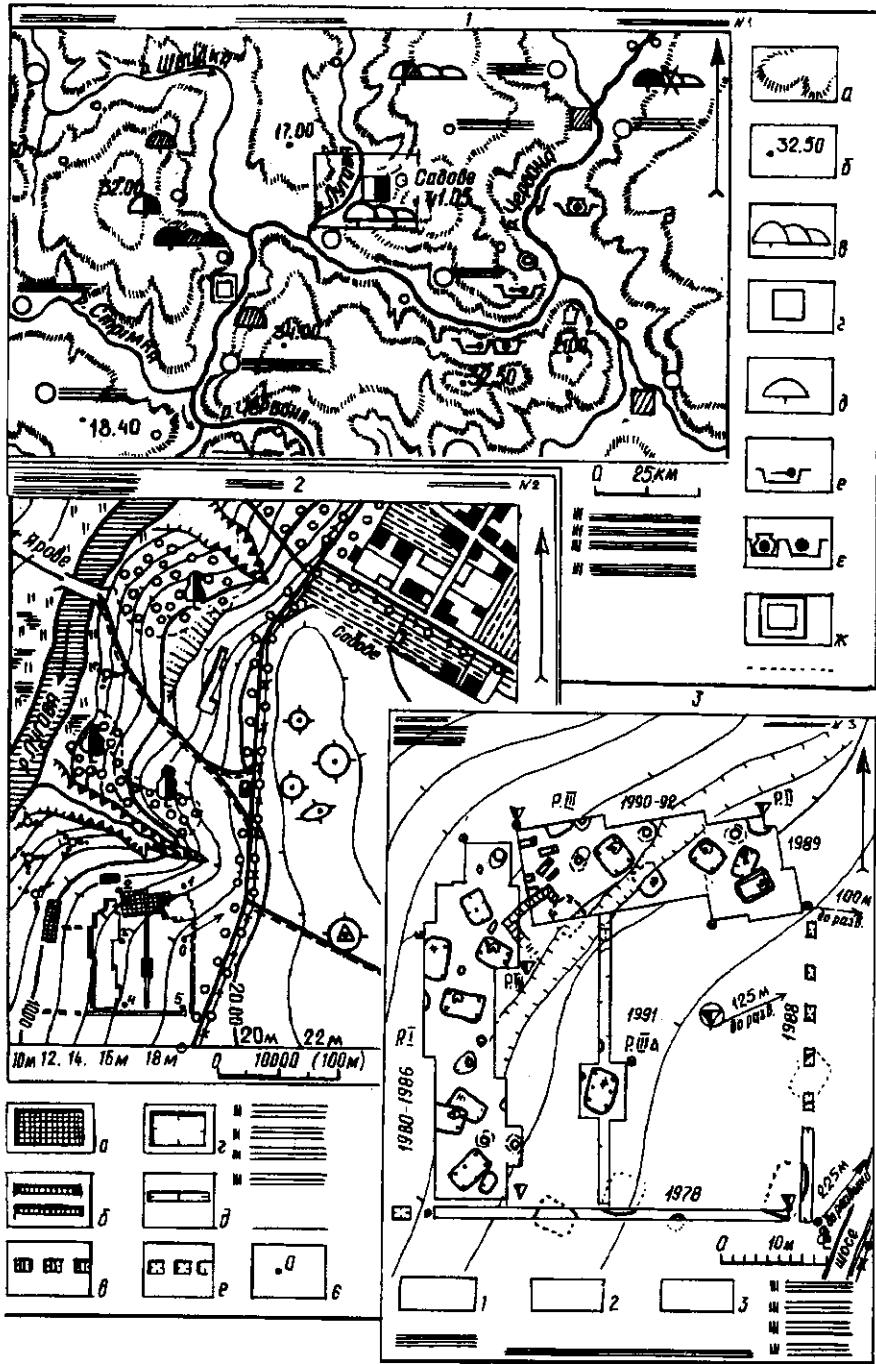

Рис. 3. Планіграфічна та картографічна археологічна документація, норми її оформлення та співвідношення за масштабами: 1 — карта розташування археологічних пам'яток на території регіону з виділенням місцезнаходження досліджуваних об'єктів та умовні позначення (І масштабна група): *а* — схематизований рельєф (долинні річки, пагорби); *б* — пануючі висоти та їх значення за балтійською відміткою; *в* — курганні групи; *г* — поселення; *д* — окремі кургани; *е* — ґрутові могили з трупопокладенням; *є* — ґрутові могильники з урновими похованнями та трупоспаленням; *ж* — городища. 2-топографічний план («синька») ділянки, де розташовані пам'ятки з планами об'єктів та їх розкопів (ІІ масштабна група) і деякі умовні позначення: сучасні: *а* — розкопи, *б* — траншеї, *в* — шурфи; торішні: *г* — розкопи, *д* — траншеї, *е* — шурфи; *є* — основні (базові) репери теодолітних ходів на площі пам'ятки. 3 — загальний план розкопів з об'єктами, система прив'язок реперів до постійного орієнтиру на місцевості (ІІІ масштабна група).

випадках креслення є єдиним засобом наочної фіксації інформації у повному обсязі та без спотворень. У той же час в археологічне креслення вносяться різного виду текстові доповнення, примітки, пояснення; зображуються видимі, відносні та уявні реконструкції зруйнованих чи пошкоджених ділянок (рис. 1, 3а, 4а, 4, 2, 3; 6, 2—4). На документальних фотографіях для звітів зображувати реконструкції забороняється, як і наносити будь-яку ретуш. Ділянки, що потребують детальнішої фіксації, фотографуються у більшому плані окремо та закреслюються в більшому масштабі (вдвічі, вчетверо), ніж на загальному плані пам'ятки або об'єкту у вигляді креслень — виносок (рис. 4, 3; 2).

В археологічних кресленнях головним засобом графічного зображення об'єктів є контур. Основні умовні позначення контурного зображення — лінії та пунктири. Лініями фіксуються чітко видимі крайні межі форми об'єктів та їх внутрішніх рельєфів, конструктивних деталей з різкими гранями, краями; контури різних структур ґрунту, кольору, матеріалу та просторового розміщення (верхній, нижній, контури об'ємної форми споруди, край цілої форми та зруйнованих ділянок, контури західок (рис. 6, 1—4). Лінії різняться за товщиною (IV види) та неперервністю, що відповідає конкретній зображеній інформації (рис. 6, 1). Пунктирами позначаються певні засоби реконструкції загальних форм зруйнованих ділянок споруд, їх конструкцій, західок, розташування у просторі та необхідні доповнення (рис. 6, 1—4). Пунктири відповідають IV видам ліній (за товщиною) і розподіляються там на три типи за формуєю штриха для реконструкції: 1 — видима (невеликих ділянок за існуючими напрямками контурів, що збереглися), обов'язкова; 2 — відносна (значних, відносно виявлених та зафіксованих ділянок) вірогідна; 3 — умовна (на основі спостережень під час розкопок, виявлених залишків, аналізу матеріалів дослідження та аналогічних об'єктів з пам'ятки або інших поселень того ж регіону і часу) (рис. 6, 1). Практика підтверджує, що застосування запропонованої системи контурного та лінійно-пунктирного зображення археологічних об'єктів не тільки упорядкує співвідношення між об'ємом добутих даних та кількістю засобів їх графічного зображення в археологічних кресленнях, а й значно підвищує інформативність, розширити фіксуючі можливості креслення, зробить їх доступними для розуміння і вивчення іншими дослідниками.

Якщо фотографія стає основою для подальшого вивчення, то археологічне креслення є результатом всебічного аналізу та певних висновків, зроблених безпосередньо під час розкопок і дослідження конкретного об'єкта у процесі фіксації.

Креслення поєднує в собі фіксуючу об'єктивність фотографії, послідовність щоденникової форми викладення і в той же час воно позбавляє сліпого копіювання. Головними особливостями археологічного креслення є:

- максимальна точна, послідовна фіксація графічного зображення об'єктивного стану досліджуваної пам'ятки; усієї поступаючої наукової інформації в кресленнях планів і розрізів у встановлених масштабах (рис. 1, 1б—4б);
- наочне відображення всіх деталей з наступною графічною реконструкцією загальних форм і необхідних важливих ділянок, керуючись здобутими фактами, отриманими під час розкопок;
- єдина орієнтація креслень планів відносно «півночі»: стрілка-показчик обернена вгору відносно аркуша міліметровки, перпендикулярно до усіх горизонтальних підписів та позначення лінійки масштабу;
- чітке співвідношення розмірів та масштабів планів і розрізів одних і тих же об'єктів, загальновживане розміщення всіх позицій креслень розрізів по горизонталі (відносно аркуша) та координатної сітки міліметровки, незалежно від проекцій по січних (рис. 1, 4б);

— взаємозв'язок вимірів відносних рівнів та абсолютних глибин від реперів, сучасної і давньої поверхонь, від долівки споруд (рис. 5, 1—3);

— безумовне дотримання встановленої градації масштабів та їх співвідношень між собою (рівних кратним величинам) 1:2, 1:4, 1:5, 1:10 см...);

— чітка різниця в засобах зображення форм об'єктів різного ступеня збереженості та розміщення контурів, узгоджене сполучення контурів об'єктів,

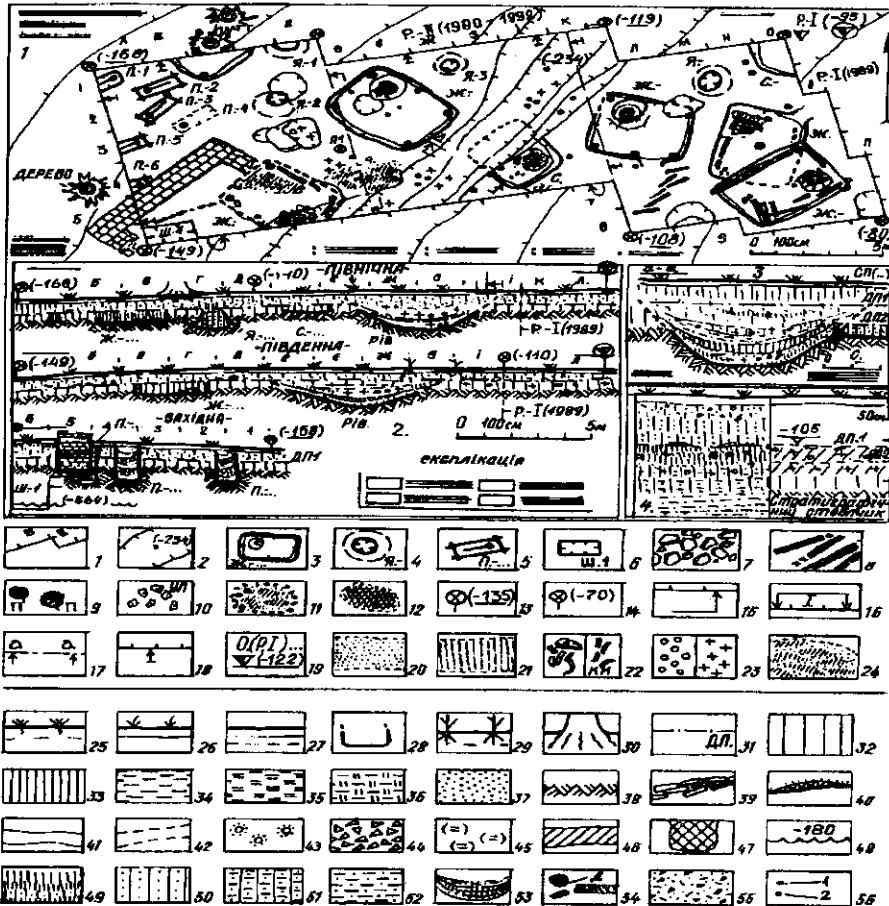

Рис. 4. Комплекс креслярської документації на розкоп (ІV масштабна група) та умовні позначення:

1 — загальний план розкопу з спорудами та окремими об'єктами; 2 — стратиграфічні розрізи по стінах розкопу; 3 — виноска додаткового (внутрішнього) розрізу ділянки; 4 — зведеній стратиграфічний стовпчик усього розкопу з структурою нашарувань, виявленими культурними прошарками та рівнями давніх поверхонь.

Умовні позначення для креслення планів: 1 — контур площин розкопу та показники квадратів; 2 — западини, рови, канави; 3 — окремі споруди, житла; 4 — ями господарчі та інші; 5 — поховання в ґрунті; 6 — шурфи; 7 — каміння; 8 — залишки дерев'яних конструкцій; 9 — посуд цілій та розвалений; 10 — уламки кераміки; 11 — вогнища, зарища; 12 — залишки господарських воїниць, перепалена глина чи поверхня ґрунту; 13 — опорні реперні кільки кутів розкопу та їх рівень від головного реперу пам'ятки; 14 — реперний кілок з виміром рівня від нульового реперу розкопу; 15 — обмежувач зафіксованої ділянки стіни розкопу; 16 — ділянка стіни розкопу, з якої зроблено креслення-виноски; 17 — січні додаткового розрізу по а-а; 18 — позиція фіксації стратиграфічного розрізу по стіні розкопу чи бровці; 19 — позначення нульового реперу розкопу 1 та рівень його відносно реперу всієї пам'ятки; 20 — давня дорога з ущільненою, битою поверхнею; 21 — давня дорога з дерев'яним покриттям; 22 — кістки тварин (КТ) та перепалені кальциновані кістки (КК); 23 — позамасштабні позначення кісток тварин та уламків посуду; 24 — скупчення попелу, «зольники».

Умовні позначення для креслень стратиграфічних розрізів: 25 — задернована сучасна поверхня (СП) поросла травою; 26 — СП з сільськогосподарськими посівами та шаром орної землі; 27 — СП з шаром нівелювання та штучним покривом; 28 — контур заглибленої споруди, порушення шарів штучного походження; 29 — СП поросла чагарником; 30 — СП поросла деревами; 31 — умовний рівень, встановленої давньої поверхні (ДП); 32 — гумусованість ґрунту; 33 — чорнозем (гумус); 34 — глина; 35 — лес материковий; 36 — глини зелені (спондилові, глей); 37 — пісок; 38 — умовний рівень залягання материкових ґрунтів; 39 — кам'яна кладка; 40 — лінза обгорілої глини, ґрунту; 41 — чіткий стратиграфічний контур між різними шарами ґрунту (за структурою або колірором); 42 — нечіткий контур між шарами ґрунту з маловиявленими розбіжностями (за структурою або колірором); 43 — шматки крейди, вапна; 44 — щебінь; 45 — валуни (глини, лесу, тощо); 46 — потужність (товщина) культурного шару (загальнє позначення); 47 — пізня яма; 48 — рівень підгрунтових вод від (СП); 49-52 — позначення суміші різних ґрунтів у можливих комбінаціях; 53 — нашарування в заповненнях ям, ровів; 54 — залишки дерев'яних конструкцій; 55 — будівельне сміття; 56 — окремі знахідки.

елементів їх внутрішніх конструкцій з умовними позначеннями, а умовних позначень між собою в необхідних комбінаціях (зображені в техніці штриховки й крапок), наприклад: лесоподібний суглинок, золотий пісок тощо (рис. 4, 7).

Умовні позначення є універсальною мовою археологічного креслення. Це надійний засіб систематизації, концентрації, збереження і наочної передачі здобутої та вивченій наукової інформації, що піддається графічному кодуванню й рівнозначному відтворенню при наступній роботі з матеріалами та документами в архівах.

Археологічні креслення та умовні позначення розподіляються на п'ять ос-

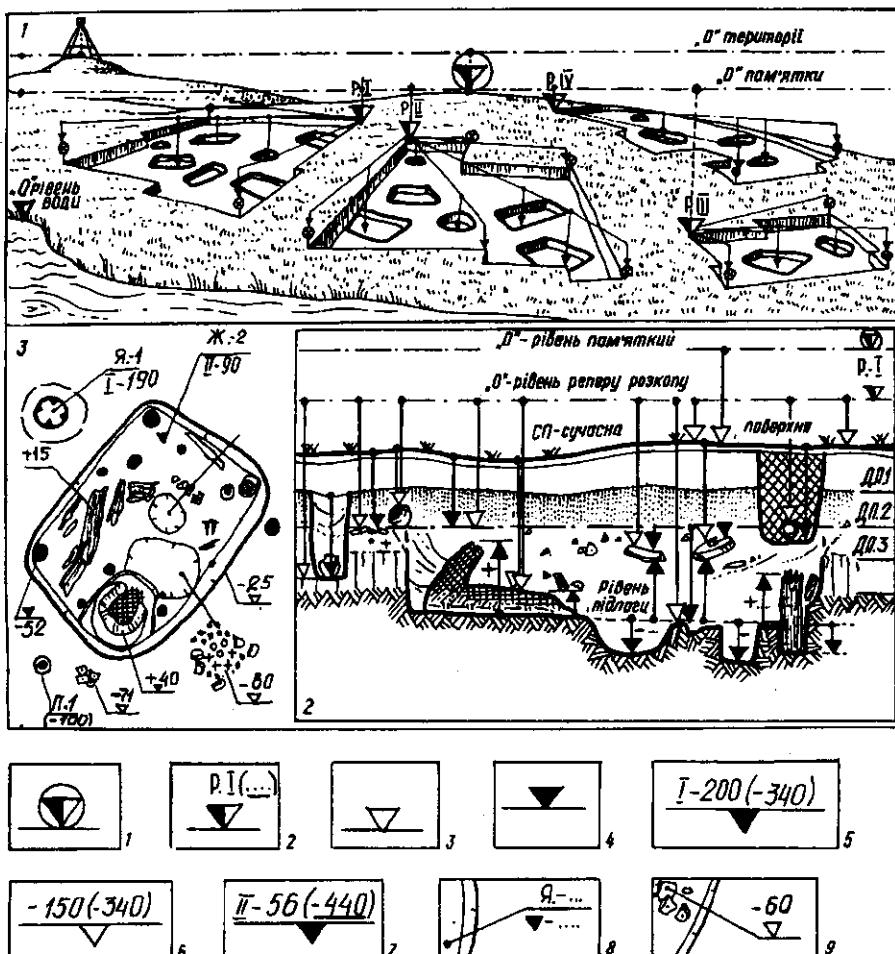
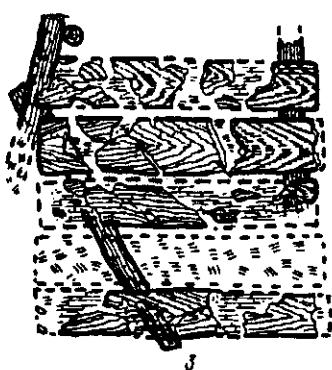
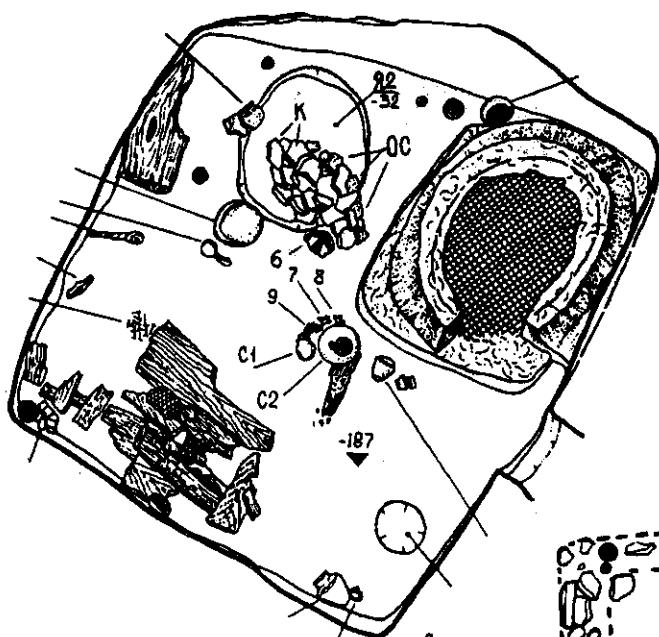

Рис. 5. Співвідношення вимірювань рівнів та глибин, їх фіксація і норми графічного зображення:
 1 — схема співвідношення між вимірами відносних рівнів реперу території (геодезичного) — загального реперу всієї пам'ятки — репером окремих розкопів — рівнів окремих споруд у розкопах.
 2 — необхідні заміри відносних рівнів та абсолютних глибин окремих споруд та внутрішніх конструкцій, знахідок, деталей у самих спорудах.
 3 — норми зображення у кресленнях планів споруд, показників рівнів та глибин різних деталей і конструкцій.

Умовні позначення покажчиків: 1 — встановлена нульова відмітка (репер) усієї пам'ятки (найвищого місця); 2 — репер певного розкопу (Р.І.) та значення його рівня відносно нульової відмітки (прив'язки) всієї пам'ятки; 3 — місце виміру відносного рівня (від СП або «Р» розкопу); 4 — покажчик місця виміру абсолютної глибини (від ДП чи підлоги споруди); 5 — об'єднане значення вимірювань глибини від ДП.І (-200) та рівня від «Р» розкопу (-340); 6 — об'єднане значення вимірювань рівнів від СП (-150) та «Р» розкопу (-340); 7 — об'єднане значення вимірювань глибини від ДП.ІІ (-56) та рівня від загального реперу пам'ятки (-440); 8 — покажчик місця вимірювання глибини ями (від ДП); 9 — покажчик вимірювання рівня уламків кераміки (від СП або Р — береться у дужки — розкопу).

систематизація			лінії	пунктири	
види	товщина в мм	пере № №	реально чітка фіксо- ваний контур	реконструкції	
				відеогідні	уявні
I	1	"РЕДІС" 3/4	—	—	- - -
II	0,6	23	— невидимий	— відносно існуючих дляяник	— відносно існуючих аналогів
III	0,3	учнівське 11,14	—	—	- - -
IV	0,1	креслярське 41	— зруйнований	гіпотетичні: на підставі авторських припущення	- - -

1

3

4

Рис. 6. Система контурного лінійно-пунктирного зображення археологічних об'єктів
1 — схема систематизації ліній (по IV видах) та пунктирів (по 3 типах) відносно форми
зображення та інформації, яку фіксують; 2—4 — приклади зображення в археологічних крес-
леннях споруд, окремих об'єктів з дерева, каміння тощо та їх реконструкцій.

новних масштабних груп: I — географічні карти великих територій в масштабі 1:10 км — 1:1 км (рис. 3, 1); II — карти й топографічні плани місцевості, де розташовані пам'ятки в масштабі 1:500 м (50000 см) — 1:100 м (10000 см) (рис. 3, 2); III — ситуаційні схеми, «синьки», топоплані в масштабі 1:50 (5000 см) — 1:5 м (500 см) (рис. 3, 3); IV — креслення загальних планів пам'яток, розкопів і їх стратиграфічних розрізів у масштабі 1:100/1:50 см (рис. 4, 1—3); V — креслення планів, розрізів, окремих

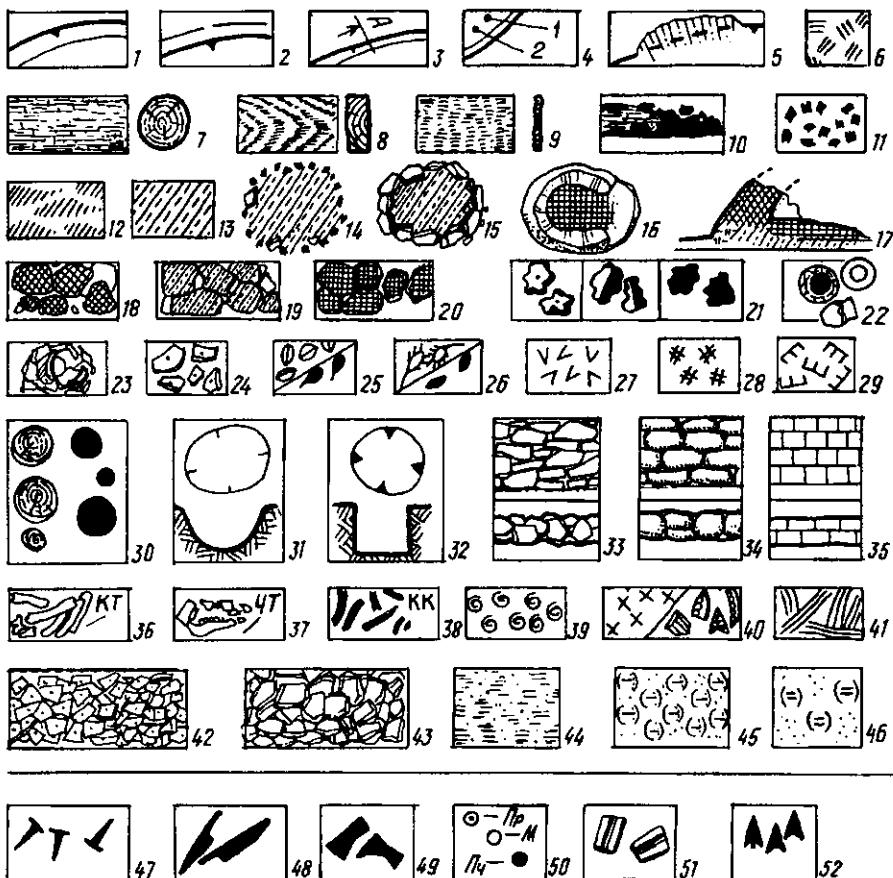

Рис. 7. Умовні позначення для креслень окремих об'єктів (V масштабна група):

1 — верхній та нижні контури; 2 — верхній та нижній (невидимий) контури; 3 — січна розділу по А—А та позиція фіксації; 4 — покажчик-виноска місцезнаходження окремих знахідок; 5 — обвалена чи зруйнована ділянка верхнього краю та його вірогідна реконструкція; 6 — шматки трухлявого дерева, щепа; 7 — колода, стовбур та торець; 8 — брус, дошка та торець; 9 — гниле дерево; 10 — обгоріла та обуглена деревина; 11 — вугілля з дерева; 12 — попіл; 13 — обгорілий шар ґрунту; 14 — залишки багаття; 15 — відкрите вогнище з кам'яною обкладкою; 16 — глинобитна піч з прожареним черінем (подом); 17 — глинобитна піч у розрізі: стінка пічі та черінь; 18 — уламки обпаленої глини та ґрунту; 19 — шматки випаленої глини (щегли, обмазки стінок печі); 20 — уламки прожареної шлакованої глини, пічної черепі (поду); 21 — шлаки: керамічного, бронзоволиварного та залізоплавильного виробництва; 22 — посуд: додорги вінцем, на боці, додорги дном; 23 — розбита посудина; 24 — окремі уламки посуду; 25 — цілі та обуглені зернівки; 26 — цілі та обуглені колоски; 27 — біті шматочки скла; 28 — шматки тиньку; 29 — уламки розфарбованого тиньку чи обмазки стін (фрески); 30 — стовпові ями із залишками стовпів та без них; 31 — ями з похилими стінами; 32 — ями з вертикальними стінами; кладка стін; 33 — з колотого або природного каменю (фасировка та в плані); 34 — з сирцевих блоків (фасировка та в плані); 35 — з цегли (фасировка та в плані); 36 — кістки тварин (КТ); 37 — черепи тварин (ЧТ); 38 — перепалені (кальциновані) кістки (КК); 39 — черепашки; 40 — позамасштабні та масштабні зображення крем'яних відщепів та виробів: нуклеусів, скребачок, вістря стріл, ножові пластини тощо; 41 — залишки соломи, очерету; 42 — вимостка керамічними уламками (коєм); 43 — вимостка камінням; 44 — утрамбована поверхня ґрунту; 45 — валки глини; 46 — валки лесу. Приклади окремих знахідок: 47 — цвяхи; 48 — ножі; 49 — сокири; 50 — прясла, монети, печатки; 51 — ліварні форми; 52 — вістря стріл.

об'єктів на території пам'ятки (розкопу) в масштабі 1:20/1:10 см (рис. 1, 4б; 6, 2—4; 7) та виноски.

Археологічні креслення мають єдине оформлення написів: код і повна назва експедиції, рік проведення розкопок, назву населеного пункту — зліва угорі; порядковий номер креслення — праворуч угорі; стрілка «півночі» орієнтована вгору, — під номером креслення, — довжиною не менше 3—5 см; покажчик масштабу «масштабна лінійка» (3—5 сантиметрових відрізків з позначеннями «0» та відповідної величини обраного масштабу у цифрах на одне сантиметрове ділення міліметровки — праворуч під кресленням; нумерація та перелік зафікованих цифрами і умовними позначеннями окремих знахідок; важливих вузлів конструкцій, ділянок, шарів («експлікація» — пояснення, розшифрування умовних позначень) — праворуч під масштабом (рис. 1, 4б; 3; 4, 1—3).

Проведення сучасних археологічних розкопок неможливе без застосування геодезичних інструментів та пристрій (нівеліра, теодоліта, кінорегеля чи мензульногого набору), які гарантують швидке, якісне виконання фіксаційних графічних робіт, високу точність зображення та оперативність одержання об'єктивної звітної документації на досліджувану пам'ятку будь-якої складності: топографічних карт, ситуаційних планів місцевості з розкопами, планів розкопів з виявленими в них об'єктами та стратиграфічних розрізів території, планів та розрізів самих об'єктів (рис. 1, 4б; 3; 4). Використання запропонованих норм, засобів та методики ведення креслярських і фотографічних фіксаційних робіт забезпечують високий науковий рівень формування археологічної документальної джерелознавчої бази.

Вказані норми й розробки були використані автором під час роботи над складанням звітної документації археологічних експедицій Переяслав-Хмельницького державного культурно-історичного заповідника за 1984—1986 рр.: Вінницького краєзнавчого музею за 1987—1989 рр.: Краснознам'янської АЕ ІА АН України за 1980—1983, 1990—1991 рр., Миколаївської АЕ ІА АН України за 1990—1991 рр.; Орджонікідзенської АЕ ІА АН України за 1991 р. та ін. При підготовці ілюстрацій у книжки Березанської С. С.¹, Шапошникової О. Г., Фоменко В. М., Довженка Н. Д.², «Древние славяне и Киевская Русь»³, «Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.»⁴, а також у публікаціях методичного характеру⁵.

Примітки:

¹ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.— 150 с.

² Шапошникова О. Г., Фоменко В. М., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) // САИ, ПВІ-3, Археология СССР.— К., 1986.— 157 с.

³ Древние славяне и Киевская Русь // Сб. науч. трудов под ред. П. П. Толочко.— К., 1989.

⁴ Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. / Сб. науч. трудов.— К., 1985.

⁵ Корниенко П. Л. О некоторых проблемах графического изображения памятников катакомбной культуры // Тез. докл. Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности».— Запорожье, 1990.— С. 35—37; Чміхов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. Учбовий посібник.— К., 1989.

РЕЦЕНЗІЇ

P.Allsworth-Jones. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe

Ю. Е. Демиденко, Л. В. Кулаковська

Проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту була і є однією з найбільш актуальних в палеолітичній науці. Важливу роль у її вирішенні відіграють колекції палеолітичних місцевознаходжень Центральної Європи, що пояснюється такими причинами: 1) починаючи з першої третини нашого століття тут накопичується велика кількість середньо- і верхньопалеолітичних матеріалів, власне складається значна джерелознавча база; 2) слід наголосити на тому, що протягом останніх років в цьому регіоні відкрито і досліджено нові ранні верхньопалеолітичні пам'ятки, переглянуто також деякі із давнівідомих технокомплексів, які зараз по праву вважаються найбільш давніми серед верхньопалеолітичних в Європі. До цього слід додати, що більшість цих матеріалів добре датовано на основі даних природничих наук. Широко відомі в палеоліті Європи і антропологічні знахідки. Сукупність цих даних дозволяє дослідити конкретні питання з еволюції середнього палеоліту, його трансформації у верхній палеоліт, пропонувати варіанти вирішення всієї проблеми.

Цьому складному і багатогранному питанню присвячено чимало наукових досліджень. На особливу увагу заслуговує праця англійського археолога Філіпа Еллsworth-Jonesa «Szelet i переход від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі», що побачила світ у видавництві Оксфордського університету у 1986 р.¹

Факторологічну базу праці становлять матеріали ранніх верхньопалеолітичних індустрій з листоподібними вістрями в Центральній Європі. Разом з тим, автор не обмежується лише рамками так званого «селеці», а взявши його за вихідний пункт свого дослідження, дає загальний огляд центральноєвропейських середньо- і верхньопалеолітичних комплексів з листоподібними вістрями у контексті проблеми походження верхнього палеоліту. Для порівняння він залучає матеріали більш широкого плану: Західної і Східної Європи, Близького Сходу. Слід зауважити, що більшість палеолітичних колекцій Чехо-Словаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, Німеччини і Бельгії опрацьована на сучасному методичному рівні, інтерпретована автором на основі особистого означення.

В розділі I «Вступ» обґрунтковується важливість досліджуваної проблеми, викладається структура монографії, наводиться історіографічний нарис дослідження питання переходу від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі, а також моделі їх вирішення різними авторитетними спеціалістами. Особисте вивчення колекцій основних палеолітичних індустрій центральноєвропейського регіону, детальний аналіз літературних даних дали змогу Ф. Еллsworth-Jonesu написати блискучий історіографічний розділ. Це не простий перелік прізвищ, ідей; починаючи з А. Брэйла автор розташовує в хронологічному порядку гіпотези провідних спеціалістів з питань переходу від середнього до верхнього палеоліту, пояснюючи при цьому, на яких конкретних матеріалах базувались їх теоретичні побудови, як вони змінювались з відкриттям нових пам'яток.

Слід звернути увагу ще на один момент. Для скорочення обсягу частину використаних даних автор переносить в додатки, від чого інформативність роботи значно виграла. В додатки ввійшли: детальний опис 38 «ключових» стратиграфічних розрізів, дати по C¹⁴ для 152 різних кліматичних періодів віврому і 304 дати середньо- і верхньопалеолітичних європейських індустрій вюрмського часу; списки фауни для 28 стоянок; таблиці (8 екз.) кам'яних знарядь із 58 стоянок, 50 таблиць малионків артефактів із 36 місцевознаходжень (слід зауважити, що всі малионки, окрім виробів костенківсько-тельманської стоянки, зроблено автором з оригіналів); 9 карт палеолітичних місцевознаходжень; 20 фотографій стоянок, плани, стратиграфічні розрізи, окремі знаряддя.

У другому розділі «Методологія» розкриваються питання класифікації кам'яних знарядь. Основу використаних Ф. Еллsworth-Jonesom техніко-типологічних структур складають тип-лісти Ф. Борда, Д. Сонвій-Борд і Ж. Перро. Досить цікавим видається аналіз морфологічних визначень таких середньопалеолітичних знарядь, як двобічні ножі і листоподібні скребки за С. Кру-

ковським, Г. Бозінським, В. Хмілевським; листоподібні вістря, зокрема їх однобічні і частково-двохбічні модифікації (в розумінні В. Хмілевського, Ф. Борда, Д. Кембелла, М. Отта). Додатково розглядаються і уточнюються різні аспекти технології первісного розщеплення — застосування «твердого» і «м'якого» відбійника, принципу ребристої пластини у верхньому палеоліті, поняття «пренуклеус».

У розділі III «Хронологічні рамки» наводяться дані підрозділу вюрмського зледеніння, в рамках якого існують всі згадувані в роботі індустрії. Для цього аналізу взято добре відомі стратиграфічні розрізи палеолітичних стоянок Європи з наголосом на дати по методу С¹⁴. Заважимо, що Ф. Еллсворт-Джонс дотримується традиційної схеми пізнього плейстоцену, згідно з якою вюрм починається 75—80 тис. років тому і ранні вюрмські міжстадіали (амерсфорг, боруп, од-дераде) розміщені орієнтовно в інтервалі від 68 до 56 тис. років тому. Разом з тим, останнім часом панівною стає думка про те, що міжгляціальні ґрунти рісс-вюрму можуть бути датовані в межах 115—125 тис. років тому, а не 80—120 тис. років, як це звичайно вважалось, ранні вюрмські інтерстадіали мають дати від 110 до 80 тис. років тому і входять в періодизаційних побудовах до складу «раннього вюрму», «пре-вюрму», або ж «міжгляціального комплексу», де останній, однак, досить чітко відділений від власне рісс-вюрмських ґрунтів. У зв'язку з вказаними відмінностями у визначені віку рісс-вюрму і ранніх вюрмських палеогрунтів, належить обережно і критично ставитися до хронологічних визначення діяльних вказаних автором рецензованих праць індустрії. Три наступні розділи вирізняються інформативною насиченістю щодо пам'яток та їх інтерпретації. На жаль, обсяг рецензії не дозволяє детально зупинитися на кожній із названих стоянок і висновків англійського колеги, про які йдееться в розділах IV—VI. Зупинимось лише на кількох важливих суперечливих питаннях.

Розділ IV. «Мікок і середній палеоліт» присвячено середньопалеолітичним комплексам, що мають в своєму інструментарії листоподібні вістря. Наведений автором матеріал стосується трьох індустріальних груп: мікок, альтмюль, леваллуа-мустье південного сходу Європи. Основою аналізу мікокських пам'яток на території від Бельгії до Румунії (згадуються також окремі вітчизняні стоянки: Старосілля, верхній шар Кіїк-Коби в Криму, Ільська на Кубані) значною мірою стали фундаментальні монографії Г. Бозінського, Д. Манія і Ф. Топфера, а також його особисті висновки відносно опрацьованих матеріалів. Варто звернути увагу на трактування Ф. Еллсворт-Джонсом ролі плиткової кам'яної сировини у виготовленні двобічнооброблених знарядь. Думка ця не нова (варто згадати міркування з цього приводу Ю. Г. Колосова) і не слід її безапеляційно заперечувати. На жаль, сьогодні ще нікто конкретно і детально не займається проблемою ролі сировини в технологічному процесі первісної людини.

Не залишає поза увагою автор рецензованої монографії і проблему локального підрозділу європейського мікоку, зупиняється на моментах подібності індустрій, розташованих досить віддалено одна від одної. Подібна робота досить складна, оскільки сьогодні немає ясності у європейських дослідників, що ж таке мікок, існує певний різний критеріїв і принципів у визначеннях мікокських індустрій. Тому не дивно, що більшість середньопалеолітичних індустрій Європи Ф. Еллсворт-Джонс відносить саме до мікоку. Наведемо лише один приклад. Давно відома і добре знана індустрія місцевонаходження Тата в Угорщині інтерпретована автором дослідження Л. Вертешем як мікропонтіано. Ф. Еллсворт-Джонс, акцентуючи увагу на наявності в колекції двобічнооброблених ножів, інтерпретує індустрію Тата як мікокську. Однак, на нашу думку, не слід забувати при цьому про весь інструментарій Тати, який не цілком відповідає мікокським вимогам, викликає деякий сумнів і наявність в Таті саме характерних для мікоку двобічнооброблених асиметричних ножів, досить своєрідною є і техніка первинного розщеплення сировини, яка досить близька до відомої в Середній Європі під назвою «таубах». Відкритим залишається і питання мікророзмірів індустрії Тати, хоча це питання досить дискусійне. Проблема культурної атрибуції Тати неоднозначна (до речі як і багатьох середньопалеолітичних індустрій Європи), хоча питання про мікокський вплив на певні матеріали вже винесено на порядок даний палеолітознавчими розробок Європи й ігнорувати це питання немає ніяких причин. Навряд чи слід відносити до мікокських індустрій Муселієво (Болгарія). В цьому питанні ми надаємо перевагу аргументам Я. Козловського², який відводить цьому комплексу місце в «мустье-леваллуазькій культурі з листоподібними вістрями» Балкан. Питання про роль листоподібних вістер в мікокських індустріях заслуговує більш детального, окремого розгляду, ніж його подано в монографії.

Досить детально проаналізовано пам'ятки альтмюльської групи в Німеччині. Особливо цінним для багатьох палеолітознавців Європи є в цьому розділі те, що автор наводить досить докладні типологічні і метричні характеристики індустрій стоянки Мауерн. Порівнюючи колекції Мауерна і стоянки Раніс, Ф. Еллсворт-Джонс доходить висновку про відсутність еволюційних зв'язків між середньопалеолітичними комплексами Альтмюля і верхньопалеолітичних індустрій типу Єржмановице. Сьогодні цей висновок не можна сприймати беззастережно, оскільки в нещодавно опублікованій статті Я. Козловського³ спробував прослідкувати взаємозвязок Мауерн-Раніс.

В огляді по леваллуа-мустье Болгарії, Греції, Румунії, Боснії і Сербії варто вичленити такі техніко-типологічні розробки і узагальнення автора:

1) Подається характеристика індустрій кожного шару велими цікавої пам'ятки Самуїліца II в Болгарії, зокрема вперше публікується списки нуклеусів;

2) Також уперше автор дає огляд всіх леваллуа-мустье-серій Югославії. Зараз слід додати до відомих раніше і колекцію Зобішена, дослідженню і опубліковану А. Монте-Уайт⁴.

3) Певне місце відводить Ф. Еллсворт-Джонс і леваллуа-мустье-серіям комплексам України — колекціям Молодового I і V. Посилаючись на статистичні підрахунки Р. Клейна⁵, автор «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

монографії звертає увагу на нечисленність леваллуазьких сколів. Однак для зібрання Молодово I і V навпаки характерна велика кількість левалуазьких виробів, особливо вістер, щоправда часто неретушованих⁶.

У п'ятому розділі «Селет в Угорщині та його походження» розглядаються пам'ятки селету Бюккських гір і так званого «Задунайського селету» — Янковича. Значення бюккських колекцій в історії палеолітознавства важко переоцінити, адже саме після розкопок епонімної печери Селети і цілого ряду інших печерних пам'яток сформувалось саме поняття селету Центральної Європи, як феномена ранніх верхньопалеолітических індустрій з листоподібними вістрями.

Хочеться зупинитись на розробках автора з цієї проблеми: докладний техніко-типологічний аналіз більше десяти колекцій артефактів, загальне дослідження ролі різних видів кам'яної сировини (перш за все, кварцового порфіриту) в кам'яному виробництві, і, зокрема, при виготовленні листоподібних вістер, дослідження явищ кріотурбації при спробах проведення кореляції стратиграфічних розрізів окремих стоянок, а також впливу кріотурбаційних явищ на зовнішній вигляд артефактів, питання взаємодії ранніх селетських та оріньякських співтовариств, процеси генези селетських комплексів, в якій великого значення надається печері Бюдешпешт, разом з тим заперечується з'язок середньопалеолітических технокомплексів печери Шубакок з нижнім шаром Селети, розглядаються питання функціонального призначенння бюккських стоянок.

Комплекси Янковича (9 стоянок) автор характеризує як групу середньопалеолітических пам'яток з леваллуазькими елементами в первісному розколіовані й використаннім двобічної обробки. З'язок Янковича з будь-якою верхньопалеолітичною традицією заперечується.

Розділ VI «Селет і Ержмановіце в Чехо-Словаччині й Польщі» присвячено пам'яткам з листоподібними вістрями доби вюрмського інтерпленігліяну: Селет, Ержмановіце, Богуніце, Янкович, Оріньяк. Ф. Еллsworth-Джонс приділяє першорядну увагу стратифікованим стоянкам Західної Словаччини, Моравії і Південної Польщі. На основі даних стартифікованих комплексів проведено детальній аналіз численних колекцій, зібраних на поверхні з зачлененням відомостей про індустрії Східної Словаччини, Богемії і Німеччини. Все це дозволило автору запропонувати оригінальну концепцію підрозділу Оріньяку, Селету і нового переходного від середнього до верхнього палеоліту індустрійного явища «Богуніце», а також визначити своє ставлення до «ержмановицької культури» (за В. Хмелевським) як частини центральноєвропейського селету.

В розділі VII «Селет в широкому контексті» робиться порівняння пам'яток з листоподібними вістрями Центральної Європи і подібних індустрій Східної Європи, а також розглядаються технокомплекси без листоподібних вістер, які мають відношення до проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту. Як індустрії першого типу названо: костенківсько-тельманська і костенківсько-стрілецька культури на Руській рівнині, окремі стоянки в Бельгії (за Марслем Оттом), «лінкомбен» в Англії (за Д. Кембеллом), ранні верхньопалеолітичні індустрії з листоподібними одно- і частково — двобічними вістрями Солютре Франції. Серед індустрій другого типу (без листоподібних вістрів) — шательперрон Франції, леваллуа-мустьє, оріньяк, верхньопалеолітична традиція «ахмаріан» Близького і Середнього Сходу, ранній оріньяк Європи. Спеціально виділена проблема походження оріньяку Центральної Європи. В результаті вивчення відповідних матеріалів Ф. Еллsworth-Джонс дійшов висновку, що на сьогодні немас переконливих обґрунтувань локального походження оріньяку Центральної Європи. Разом з тим викладено інші точки зору з цього питання: К. Валоха⁷ — про існування оріньяцького підгрунтя в палеоліті Крумльовського лісу Східної Моравії, важливу роль в якому відводиться індустріям Ведровіце II і Купаржовіце I; Х.-Ю. Мюллера-Бека⁸ і Й. Хана⁹ — про генезу оріньяку із комплексів з листоподібними вістрями типу Раніс 3. Враховуючи існуючі на сьогодні все ж досить нечисленні дані відносно ранніх оріньяцьких комплексів Центральної Європи, слід визначити, що всі вищезгадані теорії тією чи іншою мірою мають право на існування. В роботі наводиться також одна досить цікава думка Й. Хана¹⁰ з приводу «преоріньяку» Ябруду I (Сірія): цей традиційно визнаний найдавнішим із ранніх верхньопалеолітических комплексів Старого Світу (кінець Ріс-вюруму — початок вюруму) в технологічному аспекті відрізняється від верхнього палеоліту і являє собою особливу фацию ашель.

Розділ VIII «Еволюція гомінід в Центральній Європі і її співвідношення з археологічними даними» присвячено огляду антропологічних знахідок неандертальців і гомо сапієнс в середньому палеоліті Європи і Близького Сходу. Основна увага в цьому розділі приділена питанню: чи проходила в Центральній Європі еволюція від неандертальця до гомо сапієнс, чи неандертальці не відіграли ніякої ролі у становленні людини сучасного типу. Ф. Еллsworth-Джонс наводить досить ґрутові аргументи як прихильників першої точки зору¹¹, так і другої¹². Ця, багато в чому суто антропологічна дискусія не веде до однозначного вирішення вказаної проблеми і тому найбільш суттєвим для археології є фіксація решток того чи іншого антропологічного типу в певних палеолітических індустріях. Так, залишки неандертальця наявні практично у всіх середньопалеолітических пам'ятках Центральної Європи, в тому числі і в міококських, таубахських, Янковичі; людина сучасного типу — в оріньяцьких і граветтських, до того ж не просто в Оріньяку, а в одному із найбільш ранніх його проявів в Європі — II-му шарі печери Бачо-Кіро (Болгарія). На превеликий жаль, в селетських пам'ятках до цього часу не виявлено ніяких антропологічних решток. Разом з тим, зважаючи на теорію про визначну роль міококу в становленні селету, більшість археологів, серед них і Ф. Еллsworth-Джонс, припускають, що носіями ранніх селетських традицій були неандертальці. Такою, якщо коротко сказати, є ситуація в питанні відповідності археології і антропології в палеоліті Центральної Європи. Відкриття нових антропологічних знахідок, особливо в пам'ятках леваллуа-мустьє, богуніце і селету значно б'ючиши джерелознавчу базу, зокрема для вирішення питання еволюції людини в рамках палеоліту.

В заключному розділі IX «Підсумки і висновки» автор коротко резюмує дані, набуті з проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту в Центральній Європі.

Запропонована монографія, безсумнівно, дуже змістовна, вражає глибиною інформативності. В ній можна знайти фактологічні дані стосовно багатьох середньо- і верхньопалеолітичних стоянок Центральної Європи, узагальнення вже відомих даних, оригінальні інтерпретації і постановки багатьох питань з проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту. Після виходу цієї роботи обов'язково з'являться нові публікації, інтерпретації і переосмислення, які звичайно ж приведуть до коригування деяких теоретичних побудов Ф. Еллswortha-Джонса. Безсумнівно, ця монографія завдяки своїй високій інформативності ще тривалий час буде однією з провідних праць, на яку спирається вчені при розгляді різних проблем центральноєвропейського палеоліту.

Одержано 08.01.1992

Примітки

¹ Allsworth-Jones P. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.— Oxford, 1986.— 412 p.

² Kozłowski J. K. Badania nad przejściem od środkowego do górnego paleolitu na Bałkanach.— Przegląd Archeologiczny,— 1975.— № 23.— S. 5—48.

³ Kozłowski J. K. Certains aspects techno-morphologiques des pointes foliacées de la fin du Paléolithique moyen et du début du Paléolithique supérieur en Europe centrale // Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe.— Nemours, 1990.— P. 125—135.

⁴ Montet-Whitr A. Paleoenvironment and Paleolithic Cultures in Northern Bosnia // Advances in Palaeolithic and Mesolithic Archaeology.— Warszawa, 1984.— P. 9—27.

⁵ Klein R. The Mousterien of European Russia // Proc. Prehistorie SoC.— 1969.— Vol. XXXV.— P. 15—111.

⁶ Молодова I. Уникальное мустерьское поселение на Среднем Днестре.— М., 1982.— 293 с.; Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.— 184 с.; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустерьская стоянка Криму.— К., 1972.— 156 с.

⁷ Valoch K. L'Aurignacien en Moravie // UISPP, IXe Congrès Nice,— Colloque XVI.— 1976.— P. 112—123.

⁸ Müller-Beck H.-J. Eine «Wurzel-Industrie» des Vogelherd-Aurignaciens // Fundberichte aus Schwaben.— 1966.— N F 17.— P. 43—51.

⁹ Hahn J. Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel — und Osteuropa.— Cologne, Vienna, 1977.

¹⁰ Op. cit.

¹¹ Jelinek V. Neanderthal Man and Homosapiens in Central and Eastern Europe // Current Anthropology.— 1969, 10.— P. 415—503; Smith F. H. Upper Pleistocene Hominid Evolution in South Central Europe; Review of the evidence and analysis of Trends // Current Anthropology.— 1982, 23.— P. 667—703.

¹² Howells W. W. Explaining Modern Man: Evolutionist versus migrationist // Journal of Human Evolution.— 1976, 5.— P. 477—495; Stringer C. B. Some Problems in Middle and Upper Pleistocene hominid relationships. In Chivers D. J., Joysey K. A. (eds) Recent Advances in Primatology.— London, 1978, 3.— P. 395—418.

Balint Csana d.
Südungarn im 10. Jahrhundert //
Studia Archeologika XI.— Budapest, 1991.— 228 s.

У серійному виданні Угорської академії наук *Studia Archeologika* (1991, XI) опублікована досить велика монографія відомого угорського археолога Чанада Балінта «Південна Угорщина в Х столітті». Текст монографії, що налічує 288 стор., 15 табл., 60 рис., в основному, відповідає кандидатській дисертації автора, захищений ще у 1975 р. Книга була підготовлена в кінці 70-х рр., проте видана тільки зараз, без суттєвих змін у текстовій частині. Неважаючи на це, книга актуальніна, чому значною мірою сприяла «вічна» тематика угорської археології та історії — культура угорців в Х ст., тобто епохи знаходження батьківщини (*Landnahmezeit*). У виданні монографії Ч. Балінта ми вбачаємо наслідування традиції фундаментальних досліджень Н. Феттіха, Д. Ласло, І. Діениша, Д. Дюрффі, І. Бона та ін. угорських дослідників.

Дотримуючись історіографічної традиції, дослідник розглядає широкий спектр проблем господарства, соціальної структури населення Карпатської котловини, проте головне місце у роботі посідають питання етнічного складу угорських племен, виділення локальних груп, походження білобрідської культури. Деяким з цих питань автор присвятив окремі дослідження, опубліковані у 70—80-х рр.¹ Особливу цінність роботі надають нові матеріали з розкопок автора, співставлення елементів різних культур: аварської, болгарської, візантійської з культурою Угорщини Х ст., аналіз етнічного складу білобрідської культури, геоботанічний фактор території. Для читача стають в пригоді додатки: археологічна карта пам'яток Угорщини епохи знаходження батьківщини і Стефана I, список пам'яток з короткою характеристикою знахідок.

Цілий ряд питань, розглянутих автором монографії, становить великий інтерес для українських археологів з кількох причин. По-перше, значна частинаprotoугорських племен у першій половині IX ст. покидає батьківщину на Південному Уралі і Нижньому Прикам'ї, де вони залишили кушнаренківську культуру (Башкортостан), і переселяються у Леведію Костянтина Багрянородного. Час перебування угорських племен у Леведії, яку розміщують поблизу Хозарії, вірніше на північ від салтівської культури, збігається з періодом становлення Київської держави у боротьбі з Хозарією у 30-і рр. IX ст. В цей же час угорські племена зайняли Етелькьюз, тобто Межиріччя (Ателькьюз Костянтина Багрянородного) — територію між Дніпром і Дністром, і перешкодили поверненню посольства русів до Києва. Складні відносини між угорцями, печенігами, кабарами і хазарами завершилися переселенням перших через Велецький перевал Карпат у долину Тиси. Безпосередньо причиною для виселення з Ателькьюзу був жорстокий розгром у 895—896 рр. від печенігів та болгарських військ Сімеона². По-друге, розкопки дружинних поховань під Києвом та Черніговом виявили значний пласт угорських елементів, пов'язаних із спорядженням вершників. Згідно статті літопису від 898 р., урочище Угорське під Києвом пов'язане з перебуванням угрів під Києвом. З досить пізнього та тенденційного джерела — твору угорського «Аноніма» — «Діяння угорців» (1196—1203 рр.), Алмуш — батько вождя Арпада, проводив воєнні дії проти русів і осадив Київ.

Джерелознавча частина роботи (розділ I) становить собою дбайливо виконану публікацію матеріалів з могильників Х ст. (розкопки автора). Деякі з них досліджені в кінці 60-х — початку 70-х рр. (Яношсаллаш, Сьорег), а на інших розкопки ведуться з 30-х рр. (Гадорош, Елер'єш). Рання дата комплексів підтверджується аналогіями, у т. ч. з України, Фативіжським скарбом і з поховань пам'яток Казахстану, Киргизії. Увагу автора привертає і така категорія похованого інвентаря, як фрагменти тканин з поховань 1 і 2 у Яношсаллаш і поховання 5 біля Елер'єш. Проте наведені схеми плетіння ниток не відображують основу і уток (табл. III, 4; рис. 20). Велике враження справляють етнообумовлені деталі головного убору — накінники у вигляді круглих металевих блях із зображенням звіра і угорської пальметки (*Zierscheide*).

Е. А. Халікова вважала, що ці прикраси у Х ст. змінили форму — з шумлячих підвісок на ланцюжках перетворилися на великі листоподібні або круглі бляхи, не знайдені у Велико-Тиранському могильнику. Проте у Карабаєвських курганах (курган 3, поховання 32), синхронних давньоугорським могильникам, у тому числі кургану 4 із Земпліна (Х ст.), знайдена ажурна бляха, орнаментальний декор якої досить близький до орнаментики угорських сумок³. Добре відомий могильник Гадорош у 1970 р. порадував цікавою знахідкою — сідлом з поховання 3, західна частина якого була досліджена ще у 1933 р. Кістяні, багато орнаментовані накладки були виявлені при похованні коня, і зафіковані з точністю до 1 см. Відповідно до цього, була реконструйована передня і задня луки, а потім і все сідло лопатиного типу. Зазначимо, що реконструкція Ч. Балінта відтворює так зване гунське сідло, добре відоме з матеріалів могильника на р. Дюрсо IV—V ст. та за знахідками з Верхнього Чирорта VII—VIII ст.

Невеликий розділ монографії розкриває зв'язки населення Угорщини південного напрямку з Болгарією і Візантією, що напевно відбиває своєрідність регіону, розташованого між Великою Моравією і Болгарією. На нашу думку, складність питання полягає в тому, що в Х ст. на території

Лівобережжя Дунаю (Альфольд) зберігалося населення, що входило в державу Святополка I (877—894 рр.) і Болгарії і мало статі торговельні зв'язки з часів Аварського каганату.

З метою виявлення регіональних особливостей угорських племен, що переселилися з Ателькузу в Карпатську котловину, Ч. Балінт провів стилістичний аналіз підвісок головного убору (розділ III). Типологія цих прикрас, а також каптана виявила їх етнообумовленість для угорських племен у X—XI ст. Виділені типи нижніх і верхніх ланцюжків листоподібних підвісок, знахідки яких картографовані і співставлені із знахідками прикрас інших типів: накладок на сумки, круглих блях, а також монет. Аналіз матеріалів, на думку автора, свідчить про локальні особливості двох регіонів — Південної і Північної Угорщини.

Розділ, присвячений білобрідській культурі (IV), написаний з полемічним запалом і порушує складні питання етнічного змісту населення Угорщини X—XI ст. Розглянувши історіографію питання, автор виказує думку, що білобрідська культура залишена представниками бідніших верств угорських племен у X—XI ст. Причиною обґрунтування цієї оригінальної концепції походження археологічної культури від «рядового» населення, «бідноти», за виразом Ч. Балінта, є нестача археологічних джерел для епохи знаходження батьківщини (кінець IX — перша половина X ст.). Можна погодитися з тим, що іdealізоване уявлення угорців цієї епохи в якості пануючих вершників, і слов'ян — об'єктів експлуатації, потребують ретельного коректування. Сформульована Й. Хампелем відмінність груп населення (A — угорців, B — слов'ян) була прийнята Л. Нідерле, Я. Ейнером, Г. Фехером та іншими дослідниками, які здійснили спробу уявити складний, багатоступінчастий процес злиття угорського і слов'янського етносів. Д. Ласло, напевно, пов'язував зникнення багатих поховань угорців епохи Арпадів з прийняттям християнства, тобто після 997 р. Ч. Балінт, не задоволений періодизацією білобрідської культури, запропонованої З. Вана, який опустив нижню дату до середини X ст., повністю погодився з Б. Сьоке, який започаткував культуру з рубежу IX — початку X ст. Високу оцінку у автора отримали роботи вчених (Б. Сьоке, А. Точика та ін.), які віднесли культуру до рядового угорського населення. Не вдавшись до детального розбору матеріалу, який також свідчить про вплив культури Великої Моравії, Болгарії і Візантії на речовий комплекс білобрідської культури, зазначимо, що походження «обола Харона» у носіїв цієї культури не можна пов'язувати «в першу чергу з угорцями». Аналіз поховань Велико-Тіганського могильника свідчить про вживання monet тільки в якості прикрас — всі вони пробиті або з вушками. Використання обола у Польщі і на Русі все ж таки можна розглядати через візантійські впливи на обрядовість, а с-подібні скроневі кілья — з слов'янським етносом.

Речові знахідки, на думку автора монографії, свідчать про різні етнічні традиції у «конгломераті груп» населення Угорщини X ст. Проте місцевому дуугорському населенню автор відводить роль не субстрата для майбутньої культури Угорщини, а незначної меншості. На думку Ч. Балінта, угорські племена на зайнятих територіях перевищували чисельністю слов'ян і тому угорська мова перемогла слов'янську. Проте відомо, що основним населенням Панонії, до появи угорських племен, згідно угорському «Аноніму» та давньоруському літопису були слов'яни, болгари і волохи. Останні займалися чабануванням і були залишками романізованого населення. Головною причиною змішування угорців і слов'ян дослідники вважають знищення основної маси населення під час невдалої війни з Болгарією: «Коли турки (угорці). — P. O.) вирядилися у воєнний похід, пачінакіти (печеніги). — P. O.) разом з Сімеоном прийшли проти турок, винищили цілком їхні сім'ї і нещадно вигнали звідти турок...». Після розпаду Великої Моравії Святополка I, «залишки населення розсялися, перебігаючи до сусідніх народів, булгар, турок, хорватів та інших народів»⁵. Розкопки слов'янських поселень у Північно-Східній Угорщині біля Вашарошнамена та по течії Тиси і Бодрога встановили верхню дату — початок або середина XI ст. За картами Ч. Балінта, саме тут розміщувався один з локальних варіантів угорської культури у X ст., у тому числі більшість знахідок накладних блях для сумок, дірхемів. Мабуть, дослідження походження білобрідської культури є справою археологів після вивчення локальних землеробських культур.

Незначна кількість поховань пам'яток угорських племен епохи знаходження батьківщини пов'язана з рисою господарства — табірним кочуванням, першою стадією кочування, яка залишає тільки окремі поховання⁶. На відміну від Болгарії, де прараболари не вступали у воєнний конфлікт із слов'янами, в Панонії угорці завойовували життєвий простір у боротьбі з волохами і слов'янами. Тому мовне протистояння набуло політичного змісту і в Панонії перемогла мова завойовників. Такий, більш традиційний, погляд на проблему історії Угорщини X ст. пояснює і створення землеробської бази держави Іштвана I Святого, і спадщину пізньоаварської епохи.

Додаток у вигляді списку пам'яток (334) має посилковий апарат і покажчик за групами знахідок — класифікацію по групах A і B (за Хампелем). На жаль, як було вже сказано, книга чекала видання майже 15 років і тому тільки у післямові автор зробив спробу критично осмислити свої висновки у світлі дослідження 80-х рр. Незважаючи на це, дослідження Ч. Балінта становить значний внесок у вирішення питань історії Угорщини епохи знаходження батьківщини. Зважаючи на різноманітну методику дослідження матеріалу, вивчення проблеми набуває системного характеру, а вирішення етнічних питань відзначається енциклопедичними поглядами автора.

P. C. ОРЛОВ

Одержано 15. 07. 1992

Примітки

¹ Balint Cs. A magyarsag es az un bijlo brdoi kultura // Cumania.— 1976.— N 4.— S. 225—252.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991.— С. 159; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 347; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 207.

³ Халікова Е. А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья // СА.— 1976.— № 3.— С. 147; Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв.— М., 1981.— С. 113, рис. 58, 25.

⁴ Константин Багрянородный. Указ. соч.— С. 165.

⁵ Там же.— С. 169.

⁶ Плетнєва С. А. Кочевники Средневековья.— М., 1982.— С. 29, 112.

**Ch. Balint. Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10 Jahrhundert // Böhlau Verlag.— Wien-Köln, 1989.
304 с., 131 рис., 7 карт.**

У археологів та істориків Східної Європи, зокрема України, Балканського півострова та Центральної Європи живе зацікавлення викликає проблема археології і ранньосередньовічної історії степів цього регіону, свідченням чого є і рецензована монографія: «Археологія степів. Степові народи між Волгою та Дунаєм від VI до X століть». Вона написана відомим угорським археологом Чанадом Балінтом, який добре знає не тільки свою вітчизняну та західноєвропейську, але й російськомовну літературу. Крім того, автор опрацював значні колекційні фонди в музеях багатьох країн, в тому числі Росії та України. У цьому якраз і є перевага книги — від європейських її відрізняється значно більшим обсягом використання російсько-українських матеріалів і терминів, від вітчизняних — більш поглибленим знанням європейських.

Монографія цікава і для українських археологів, оскільки більша частина її присвячена або як чи інакше охоплює й матеріали степів України. Для цього досить звернутись до змісту самої книги. Вона, крім невеликого вступу самого автора і видавця Халка Діама, обширних і досить цінних в інформаційному відношенні додатків, складається з чотирьох взаємозв'язаних частин, відповідно названих: Східна Європа, Авари, Угри, Турки. Кожен з розділів відкривається з визначенням автором хронологічних рамок: від VI до X ст.

Разом з тим, у першій частині, присвяченій загальній історико-археологічній характеристиці степів Східної Європи у I тис. н. е., автор розглядає і деякі більш ранні періоди, зокрема й IV—V ст., вважаючи, що з цього часу починається зміна археологічної ситуації в степах Східної Європи (с. 13). Однак, гадаємо, що ці зміни, особливо в східних та північно-східних районах згаданого регіону, починалися ще раніше — в крайньому разі ніж пізніше II—III ст. н. е.

Цікаво, хоч і досить коротко, в цій же першій частині розглядається питання про час появи, витоки і культурно-археологічний зміст таких історично відомих в писемних джерелах племен, як огури-оногури, авари, болгари Великої Болгарії — утюргури і кутригурти, акацири і сарагури, а також, майже завждی ворогуючи з ними, сабіри. Останніх автор пов'язує з вихідцями з Сибіру і гадає, що це було раннє ім'я древніх угорців. На жаль, ця точка зору, яка неодноразово викладалась в літературі, поки що нічим, крім не дуже чіткого й етимологічно небездоганного співставлення назв «саварти-савіри-сабіри-Сипир-Сибир», не аргументується.

Перша група етнонімів віднесена автором до VI—VII ст. До VIII—X ст., на думку Ч. Балінта (с. 14—17), відноситься побутування таких етнонімів, як хозари, угри-мадари, печеніги і болгари, особливо чорні. Слід було б відзначити, що таке членування досить умовне і неповне — упущено, наприклад, широке побутування в обох періодах таких етнонімів як болгари, савіри, тюрки-мадари тощо.

Далі в першій частині розглянуті історико-археологічні області на захід від Волги: Кавказ, Волго-Донська область, регіон салтово-маяцької культури, Крим, область від Середнього Дніпра до Дністра і область між Дністром і нижньою течією Дунаю. Уже з цих назв видно, що автор не завжди дотримується обраного ним природно-географічного принципу виділення розглянутих

ним же областей. Так, вичленено регіон поширення салтово-маяцької культури, що охоплює майже всі виділені Ч. Балінтом географічні області (с. 45—73). Правда, чомусь залишилось поза межами поширення салтово-маяцької культури Поволжя, особливо Середнє, де, в тому числі і на правобережжі Волги (див Велико-Тарханський могильник), добре відомі пам'ятки салтово-маяцького типу.

В усіх розглянутих регіонах Ч. Балінтом виділяються непогано ілюстровані археологічні комплекси. Так, на Північному Кавказі (с. 22—34) це старожитності Чир-Юрта, Камунти, Мокрої Балки, Кобані та ін., в Закавказзі — Верхньої Ешери та ін. Цікаві комплекси з Арцибашева та Зарайська, розташовані у верхів'ях Дону і віднесені до Волго-Донського регіону. Але навряд чи можна погодитись з введенням до області Середнього Поволжя таких комплексів, як Бородайка і Авловка (с. 43—44), що розташуються в Нижньому, а не Середньому Поволжі. Географічно неможливо розміщувати в Поволжі і такі північно-кавказькі пам'ятки, як Борисовський некрополь і знахідки в Кепах, що знаходяться в районі Новоросійська. В області Криму (с. 74—76) в основному відмічені лише випадкові знахідки і зовсім не використані багаті матеріали, виявлені в останні роки широкими дослідженнями І. А. Баранова.

Найбільш важливим для археології та ранньосередньовічної історії України можна вважати розділ (с. 77—124), присвячений археологічним комплексам, що відкриті в області між Середнім Дніпром і Дністром. Тут відносно детально розглядаються комплекси типу Мало-Перещипинських «скарбів». Автор схиляється, віслід за Й. Вернером, до інтерпретації їх як поховальних комплексів, пов'язаних з поховальним інвентарем визначного болгарського царя Куврата-Кубрата (с. 96—100).

Три основні наступні частини, як зазначалось вище, присвячені етно-культурній характеристиці таких історично відомих племінних об'єднань, як авари (с. 145—192), мадяри «періоду завоювання та знайдення Батьківщини» (с. 194—235) та тюрки (с. 237—267). Всі ці частини добре ілюстровані, особливо матеріалами, слабо доступними як для європейських, так і для російсько-українських читачів. Найбільш виділяється в цьому відношенні частина, присвячена аварам, де в основному викладені аварські матеріали Дунайського і Середньо-Європейського походження. Незважаючи на це, Ч. Балін звертає увагу на в цілому «східний» тип археологічної культури авар (с. 180—187). Він справедливо розглядає це як результат дуже швидкого проникнення предків авар (не пізніше рубежу V—VI ст.) з Центральної Азії на Балкани (с. 185—187). Правда, при цьому залишаються не поясненими причини подальшого збереження «азіатських» особливостей в аварській культурі. Суперечливим є також і твердження про угурський етнос носіїв аварської культури, майже єдиним аргументом якого виступають матеріали знаменитого Над Сент-Міклошського скарбу (с. 187—192), що мав у своєму комплексі і речі з написами тюркською рунікою (с. 191—192). Але останні Ч. Балін пояснює лише як результат болгаро-турецького впливу, а не явище болгаро-турецького походження.

Частина «Угорії» присвячена, в основному, загальний характеристиці матеріалів по давнім мадарам кінця IX—XI ст. з території Панонії, широко досліджених багатьма угорськими дослідниками. У сконцентрованому вигляді все це подається для іноземного читача вперше. І в цьому незаперечна заслуга автора. Але повна відсутність будь-яких не лише посилань, а навіть і згадок про пам'ятки давньоугорського типу на схід від сучасної Угорщини і не тільки типу Великих Тіган, але й більш західних районів (Подоння, Подніпров'я, Молдавія) роблять цей нарис значно біdnішим.

В останньому розділі, присвяченому археологічній характеристиці матеріалів по давнім тюркотатарським старожитностям (с. 237—267) дається короткий опис (здебільшого за матеріалами ралінських дослідників) основних археологічних старожитностей тюрків IX—X ст., в тому числі: прикрас (с. 241—248), кінського спорядження (с. 248—250), зброй (с. 251—254), знарядь праці (с. 255—258), поховальних звичаїв (с. 258—262) і атрибутів символічної пам'яті тюрків — кам'яних статуй (с. 262).

Книга завершується обширними і досить цінними додатками у вигляді списка використаної літератури, різноманітних покажчиків, списку ілюстрацій тощо. Звичайно, в кінці монографії хотілося б бачити невеликий висновок, але, очевидно, автор вважав за достатнє дати лише вступну частину.

В цілому, незважаючи на зроблені зауваження, слід зазначити, що Ч. Балін разом із своїм видавцем опублікували важливу і потрібну книгу по археології I тис. н. е. степів між Волгою і Дунаєм. Охоплюючи матеріали як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників та археологічних колекцій, вона в якійсь мірі являє собою своєрідну енциклопедію з археології кочівників Східної Європи середини і другої половини I тис. н. е.

А. Х. ХАЛІКОВ

Одержано 12.07.91

Urszula Maj

«Stradow, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnosredniowieczna»

Монографія Урсули Май, на превеликий жаль, побачила світ вже після смерті авторки. Тяжка хвороба не дала можливості закінчити розпочату роботу, яка є ретельно виконаним і цілком завершеним каталогом. Все ж колегам вдалось випустити у світ першу із задуманої серії робіт, присвячену класифікації ранньосередньовічної страдівської кераміки.

Можна беззастережно погодитись з автором передмови Геленою Цоль-Адаміковою, що найбільший внесок представленої науковому загалу праці полягає у спробі новаторського підходу до класифікації і типології середньовічної кераміки. Методика опису і систематизації керамічного матеріалу, запропонована Урсулою Май, може стати прикладом первинного опрацювання керамічних комплексів, а також може бути використана при створенні каталогів по цій категорії археологічного матеріалу.

Зупинимось коротко на схемі опису кераміки, розробленій Урсулою Май, оскільки це має принципове методичне значення. Таблиці з опису кераміки складаються з 18 рубрик. Перші три рубрики включають № об'єкта, № посудини, № інвентарний. Четверта рубрика вказує, яка саме частина посудини, що описується, збереглась. Для цвого горщик (на рисунку) за профілем ділиться на 10 частин, в залежності від того, яка з них збереглась, ця і відмічається в даній рубриці. Рубрики 5 – 6 описують розміри, які відповідають загальноприйнятим в археології обмірам горщика, а саме: чотирьом діаметрам (по вінчику, шийці, плечу і дну) і трьом висотам (загальна висота, висота шийки, висота плеча). Тут слід вказати на деяку неточність в назві окремих частин посудини. Шийкою назовано найвужче місце переходу горла в плече, а вінчиком не край посудини, а фактично її горловину, яка за методикою В. Ф. Генінга називається шийкою, що нам здається більш влучним. Адже край посудини найбільш точно відповідає назві вінчик, хоч треба відмітити, що в традиційній археологічній літературі вінчиком називається верхня частина посудини, фактично її горловина.

Рубрика 7 описує глинину масу, тут виділено 4 сировинні групи, позначені римськими цифрами, а в їх межах різновиди позначені маленькими літерами латинського алфавіту.

Рубрика 8 систематизує вінчики, диференціація яких серед ранньосередньовічної кераміки настільки велика, що вимагає від дослідника чималих зусиль, до того ж саме ця деталь виявляється найбільш чутливово до хронологічних змін. Типологія вінчиків страдівської кераміки створена у вигляді відкритої системи, що дозволяє поповнювати її новими формами. Групи, позначені латинськими літерами, виділено на підставі форми і ступеня розвитку трьох сторін краю посудини, які за М. Парчевським називаються внутрішньою, зовнішньою і нижньою. В межах групи виділено типи (позначені арабськими цифрами), що відрізняються особливостями форми, інколи кутом нахилу, проте завжди в рамках того самого ступеня розвитку даної сторони краю. Отже, типологія вінчиків насправді відбиває не лише форму власне вінчика, а й форму шийки, її профіль. Такий підхід, як вже відмічалось, є традиційним, проте в ньому криється небезпека непорозуміння між дослідниками у питанні, яку саме частину посудини вважати вінчиком, все, що вище шийки, чи тільки ту частину, яка завершує посудину. Автор рецензованої монографії при утворенні груп враховує ступінь відхилення (профілювання) верхньої частини посудини, що передбачає включення у вінчик і форми шийки. Це добре видно у групах АВ з простими заокругленими або косо зрізаними вінцями. Проте, групи із складнопрофільованими вінцями, з відтягнутими і циліндричними або дугоподібними шийками не піддаються чіткому розподілу на слабо або сильно профільовані. Адже ступінь профілювання шийки визначається кутом її відхилення від вертикальної осі посудини, і він на практиці не з'являється з формою вінчика, особливо це стосується гончарної кераміки, що добре видно в групах СДЕ, куди потрапили шийки різного профілювання. Запропонована типологія вінчиків найбільш повно відбиває форму його зовнішнього краю за М. Парчевським. Наскільки вона відбиває хронологічні зміни страдівської кераміки, покажуть подальші дослідження на рівні порівняльного аналізу.

Рубрика 9 — орнамент. Декоративні мотиви виділено на підставі таких критеріїв: 1 — знаряддя, яким нанесено візерунок; 2 — спосіб використання знаряддя; 3 — використані мотиви; 4 — додаткові подробиці виконання. На підставі цих критеріїв виділено 11 основних груп орнаменту, розміщених по корпусу посудини, а також одну групу орнаментації по вінцях. Групи підрозділяються на окремі типи за способом поєднання елементів декору.

Рубрики 10 – 16 містять інформацію про формування посудини, 17 — примітки, 18 — № рисунка із зображенням даної посудини. Отже, інформація, закладена в таблицю, цілком достатня для користування матеріалом з метою його порівняння з іншими керамічними комплексами. Якщо додати до цього, що текст супроводжує 68 прекрасно виконаних ілюстрацій, скомпонованих за комплексами, можна з певністю стверджувати, що на сьогодні ця монографія є

повноцінним каталогом страдівської ранньосередньовічної кераміки. Необхідність видання саме каталогів по такій масовій категорії матеріалу, як кераміка, цілком очевидна. Адже саме вироби з глини найчастіше виступають провідним матеріалом не лише для визначення хронології, а і при відтворенні етно-культурних зв'язків мешканців страдівських поселень. Не дивлячись на цю прописну істину, роботи такого роду практично відсутні в археологічних розробках України. Це значною мірою перешкоджає широкому співставленню керамічного матеріалу на підставі друкованих праць.

В. О. Петрашенко

Одержано 04.01.92

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА ЧЕРЕДНИЧЕНКА

Українську археологію спіткала тяжка втрата. 6 січня 1993 року зупинилося серце знаного спеціаліста, наукового співробітника Інституту археології АН України, кандидата історичних наук Миколи Миколайовича Чередниченка.

М. М. Чередниченко народився 6 серпня 1939 р. на хуторі Новоукраїнському Гулькевичевського району Краснодарського краю, у сім'ї кубанського козака. 1961 р., після служби в армії, він став студентом історичного факультету Ростовського університету, який успішно закінчив у 1966 р. Вже будучи студентом, М. М. Чередниченко виявляє інтерес до зрубної культури, бере участь у експедиціях Ростовського обласного музею краєзнавства, Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, самостійно проводить розкопки курганів, виступає з науковими доповідями на Всесоюзних студентських археологічних конференціях і обирається членом оргкомітету по їх проведенню.

Наукова активність молодого спеціаліста логічно завершується вступом до аспірантури при Інституті археології АН УРСР у 1966 р. З цього моменту наукова доля М. М. Чередниченка незривно пов'язана з Україною. Він досліджує поселення зрубної культури біля с. Капітанове на Луганщині і працює над кандидатською дисертацією «Історія зрубних племен Подоння», яку успішно захищає у 1973 р. Науковим керівником і учителем М. М. Чередниченка став видатний археолог, професор О. І. Тереножкін.

З 1970 р. М. М. Чередниченко працює молодшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку. Тоді ж розгортаються великі новобудовні дослідження у південних областях України. Вчений стає одним з найактивніших організаторів археологічних робіт в зонах новобудов, очолюючи Ворошиловградську, Вишетарасівську, а у 80-і рр.— Полтавську новобудовні експедиції ІА АН УРСР. У 1977—1978 рр. М. М. Чередниченко проводить розкопки Бердянського кургану — видатної пам'ятки скіфської доби з найглибшою у практиці курганного будівництва похованальною спорудою. Дослідження Бердянського кургану залежали у надскладних геологічних умовах і дало науці унікальний комплекс скіфських старожитностей, збагатило Музей історичних коштовностей України новими шедеврами скіфського золота, які неодноразово експонувалися за межами нашої держави.

М. М. Чередниченко відзначав широкий спектр наукових інтересів, від доби енеоліту до скіфського часу, але найповніше він розкрився як спеціаліст з археології бронзового віку. Він запропонував нову концепцію по-

ходження та поширення зрубної культури, уточнив хронологію пам'яток доби пізньої бронзи, окреслив соціальну структуру суспільства носіїв зрубної культури, розробляв проблему топографії та класифікації поселень зрубної культури на Дону та Сіверському Дніпрі. З середини 70-х рр. і до останніх днів свого життя М. М. Чередниченко зосередив свої зусилля на вивченні історії розвитку колісного транспорту на півдні Східної Європи. Багаторічні спостереження та відкриття у цій сфері викладені у рукописі монографії «Стародавній колісний транспорт степової смуги Східної Європи», підготовленій до друку. Він мав намір захистити її як докторську дисертацію.

Працюючи у секторі енеоліту-бронзи ІА АН України (1979—1992 рр.), М. М. Чередниченко став співавтором колективної монографії «Культури епохи бронзи на території України», 1986, та 1 тому ««Археологія Української СРР»», 1985; досліджував пам'ятки типу Півихи, брав участь у розкопках поселень сабатинівської культури на Південному Бузі, де підінро провів свій останній польовий сезон 1992 р. З весни 1992 р. М. М. Чередниченко став готувати до друку монографічне видання Бердянського кургану. Близько 50-ти наукових праць та низка рукописів становлять вагому наукову спадщину М. М. Чередниченка.

М. М. Чередниченко залишається у пам'яті археологів як розумна людина непересічного таланту, що виторувала свій неповторний шлях у науці і наших серцях.

KERCHENSKY MUSEUM OF ANCIENT CIVILIZATIONS

E. V. Яковенко

В Керчі з 15 по 19 жовтня 1991 р. тривала Міжнародна археологічна конференція, присвячена 165-річчю одного з найстаріших на Україні — Керченського музею старожитностей. Саме під такою назвою його було засновано 1826 року. До цієї важливій події у культурному житті Росії XIX століття мали відношення такі видатні діячі, як археолог-аматор Поль Дюбрюкс та пioner вітчизняної класичної археології (пізніше Керченський градоначальник) І. О. Стемпковський; саме за ініціативою останнього і було створено на півдні Росії два археологічні музеї — у 1825 в Одесі, а через рік, у 1826, в Керчі.

Основою Керченського музею старожитностей стала приватна колекція П. Дюбрюкса, який мав уже достатній досвід у розкопках курганів у Керчі та її околицях, а також, завдяки фаху військового топографа, складав разом із Стемпковським плани боспорських городищ — Пантікалея, Мірмекії, Тірітаки. На той час оборонні споруди і рештки будівель на території цих широко відомих зараз пам'яток були ще добре помітні на поверхні. Пізніше, під час інтенсивної забудови міста, все, що було на поверхні — рештки храмів, житлових споруд, було значною мірою використано як будівельний матеріал. Тому не дивно, що, перебуваючи проїздом у Керчі восени 1820 року, О. С. Пушкін писав своєму братові про розчарування від зустрічі із стародавнім містом, бо на поверхні він майже нічого не помітив від античної цивілізації, що існувала тут тисячу років, а до сенсаційних відкриттів на території Боспору було ще дуже далеко...

Ювілейна конференція зібрала у стародавній Керчі чимало спеціалістів з Києва, Москви, С.-Петербурга, Сімферополя, Тбілісі та інших міст. Ми запросили на своє урочисте свято і зарубіжних колег із Сполучених Штатів, Франції, Німеччини, Греції, Польщі, завітала і жінка посла Великобританії леді Брейтвейт, за фахом археолог-мистецтвознавець.

Порядок денний конференції щодня складався з двох частин: зранку заслуховували і обговорювали доповіді, а у другій половині дня всі учасники конференції брали участь в екскурсіях до античних пам'яток: Пантікалея, Німфея, Тірітаки, царського кургану і фортеці Єнікале. Тамані, де нещодавно створено археологічний музей, присвячений історії стародавньої Гермонасії.

Цікавою була наукова програма конференції: заслухано 17 наукових доповідей, в тому числі дві доповіді — В. П. Толстикова і Н. З. Кунило безпосередньо на місцях розкопок Пантікалея і Німфея. Частина доповідей була присвячена історії Керченського археологічного музею. Так, у доповіді «Керченському музею старожитностей 165 років» (Е. В. Яковенко, Н. Н. Сімонова) висвітлювалася діяльність видатних археологів — дослідників Боспору — Люценка, Шкорпіла, Марті, які у різні часи завідували музеєм і доклали багато зусиль як до археологічних розкопок керченських старожитностей, так і поповнення музеїчних колекцій. Особлива увага у доповіді була звернена на діяльність Люценка, що першим вдумливо і професійно поставився до ведення польової документації, створював перспективні плани археологічних досліджень і першим зайнісся реставрацію і охороною пам'яток. Так, за його часів було відреставровано й перетворено на музеїйний комплекс Царський курган. Вчені, сучасники Люценка, називали часи його діяльності в Керчі «епохою Люценка», що докорінно відрізнялася від його попередника — «гробокопача» Ашка, який мав єдину мету — пошуки коштовностей для Імператорського Ермітажу.

Значною була і діяльність Шкорпіла — першого професіонала на цій посаді. Знання класичних мов дозволяло йому дешифрувати і коментувати численні написи із епіграфічної колекції музею, його унікального лапідарного зібрання. Публікації Шкорпіла були завжди подію у наукових колах не тільки Росії, а й за її межами. Особливістю діяльності Шкорпіла-директора стала запекла боротьба з грабіжниками стародавніх поховань, що займалися підільною спекуляцією антикваріату. Це і призвело до його трагічної загибелі у 1918 році.

І, нарешті, Марті — перший після Жовтня директор музею, за часів якого музей перетворився на науково-просвітній центр, осередок знайомства молоді й інших громадян міста із дослідженнями античної цивілізації.

Марті був не лише музейним працівником, йому належать цікаві дослідження як у самому місті (розкопки на горі Мітрідат, городищі Тірітака та ін.), так і на території боспорської хори біля сіл Марфовка, Киз-Аул, на городищі Кітей. Численні публікації Марті і його книга «Сто років Керченському музею», видана у 1926 р. значно поповнили вітчизняне антикознавство.

У доповіді відзначена цікава деталь: під час проведення 100-річного ювілею, який відзначався у 1926 році, учасники урочистої конференції прийняли рішення відкрити у Керчі на базі музею філіал ДАІМК (тодішнього Інституту археології); підпис під цим рішенням поставили такі видатні вчені, як академіки Марр, Бартольд, професори Нікольський, Городцов. Безсумнівно, ця пропозиція була виважена і мала під собою серйозну підставу, а саме — унікальні колекції Керченського музею і всесвітньо відомі пам'ятки Боспору. На жаль, це рішення не було втілене у життя, навпаки, з роками археологічні пам'ятки Керченського регіону, його археологічний музей загубили свої значення наукового осередка. Особливо після того, як не стало видатних боспорознавців В. Д. Блаватського і В. Ф. Гайдукевича, музей перетворився на другорядний краєзнавчий, археологічний віддавалося все менше експозиційних площ. Тому створення у 1988 році Керченського заповідника сприймається як надія всієї наукової громадськості на широке використання науково-технічного потенціалу археологічних зібрань, реставрацію археологічних пам'яток, відкритих багаторічною діяльністю експедиції ДМІМ, Ермітажу та ЛВІА.

Історія колекції червонофігурної кераміки Керченського музею була присвячена доповіді головної хоронительки фондів Боровкової В. М. Особливу увагу вона звернула на вази, що являли собою більшість колекції до 1941 р. На жаль, під час війни, в евакуації, вони загинули при бомбардуванні музею в Армавірі. Решта колекції в роки окупації Керчі була вивезена до Німеччини; після повернення її експонати були депаспортизовані, тому великі зусилля докладаються зараз науковими співробітниками до відновлення документації і встановлення місця знахідки цих експонатів.

Другий рік існує в заповіднику постійно діюча охоронна експедиція. Результатам її робіт було присвячено кілька доповідей. В. М. Зінько дав інформацію про загальний характер роботи експедиції: проведено розкопки більш як на 10 об'єктах під забудовою житлових споруд і розвиток міських комунікацій. На схилах гори Мітрідат досліджено Пантікапейський некрополь перших століть нашої ери (34 грунтових могили і 6 склепів), де зібрана прекрасна колекція скляного посуду і золотих ювелірних виробів. У центрі міста, на площі понад 1,8 тис.м², проведено вивчення кварталів античного Пантікапея і середньовічного Боспору. Це дало змогу переглянути відомості про межі і характер забудови цих пам'яток. Розпочалися дослідження там, де ще у 1951—1955 роках проводив розкопки В. Ф. Гайдукевич: тут виявлено могильник, на якому простежено як обряд тілопокладення, так і кремації. На завершення доповіді В. М. Зінько висунув пропозицію про створення на базі заповідника Боспорського археологічного центру.

Охоронним розкопкам були присвячені доповіді М. Ф. Федосеєва (Керч) — «Поселення Госпіталь» і О. Д. Чевельєва (Керч) — «Античний некрополь на горі Хроні», у яких висвітлені цікаві знахідки останніх років на хорі Боспору.

Слід звернути увагу на комплекс «напівземлянок кінця V — середини IV ст. до н. е. на поселенні Госпіталь», де знайдена значна кількість амфорних клейм і графіті на чорнолаковому кілку (Федосеєв). На горі Хроні досліджено 37 поховань, серед яких особливо цікавою виявилася кремація знатного воїна рубежу V—IV ст. до н. е. з численною зброя: уламками бронзового обладунку, 15 зализними наконечниками списів і дротиків. Цікаво, що три підтоки списів були інкрустовані золотим дротом. Тут же знайдено кілька десятків бронзових наконечників стріл. Скоріше за все, це було поховання знатного скіфського воїна, так званого «елінізованого скіфа», що дуже нагадує синхронні поховання у складі Німфейського некрополя.

Кілька доповідей торкалися проблем контактів Боспору із Римською імперією. В. Шуллер (Німеччина) назвав свою доповідь «Романізація Чорного моря». Це була інформація-коментар напису договору між Римом і м. Калатіс, що, вірогідно, пов'язано з походом Лукула у 70—71 рр. н. е., коли Калатіс була взята. Доповідач навів кілька прикладів, на підставі яких маємо можливість говорити про поширення серед громадян Калатіса латинської мови — текст договору написаний латиною. З Калатіса, як повідомив В. Шуллер, відомо ще 14 написів латинською мовою; автор вважає, що це свідчить про наявність у місті якихось службовців — чиновників Риму.

Дослідження відносно перебування римлян на Боспорі виклав у своїй доповіді М. Ю. Трейстер (Москва). Основою його доповіді стали нові матеріали з розкопок Пантікапея за останні роки (золоті ресурси Юлія Цезара 45—44 рр. до н. е., фібули типу «Ауціса» та ін.). Автор вважає, що між Боспором і Римом існували дипломатичні, політичні і військові контакти, коли не тільки боспорці-войни перебували в межах імперії, а і римляни знаходилися на території Боспору. Зокрема, йдеється про вірогідність перебування певного контингенту легіонерів у Пантікапеї на момент боротьби між Дінамісю і Асандром або в період походу Полемона. Знахідка фібул

«Ауціса», може свідчити або про наявність на Боспорі римського війська під час римсько-боспорської війни 45—49 рр. н. е., або про службу деяких боспорців у допоміжних військах імперії візантійського лімеса у Подунав'ї, Близькому Сході і Малій Азії.

Боспор римського часу було висвітлено також у довідках В. А. Хршановського (С.-Петербург) «Грунтові могили I—II ст. н. е. на некрополі Ілурата» і О. О. Масленікова «Еволюція організації оборони хори Європейського Боспору». Повідомлення В. А. Хршановського мало інформативний характер, ішлося про 30 грунтових поховань, досліджених останнім часом на Ілуратському некрополі. Шікаво, що поряд із похованнями воїнів знайдено 5 поховань коней і 3 поховання кінських черепів, біля яких були захоронені і кінські ноги.

О. О. Масленіков (Москва), давши короткий огляд розвитку хори і системи II охорони в VI—середині III ст. до н. е., детально зупинився на організації боспорських володінь римського часу. Він вважає, що, починаючи з Асандра, система укріплень посилюється, будуються суцільні лінії оборони і спеціально укріплені поселення. Ці постійні доповнення системи оборони тривають аж до початку III ст. н. е. і саме ця політика сприяла виникненню Ілурата і Савроматії. У другій половині III ст. насувається загроза із степу, територія хори різко скорочується, більшість поселень гине.

Завдяки охоронним розкопкам заповідника дослідники одержали можливість на основі нових матеріалів знову звернутися до проблеми середньовічної Керчі. Цій темі була присвячена доповідь А. І. Айбабіна (Сімферополь) «Про датування ранньосередньовічного некрополя Пантікалея». Взявши за основу орлиноголові пряжки і фібули типів «Аквілея» і «Сіракузі», доповідач доводить, що некрополь Пантікалея використовувався і після першої половини VII ст. Тому теза про запустіння міста в ці часи, висунута у свій час І. П. Засецькою, не відповідає дійсності. Тим більше, що під час охоронних розкопок біля церкви Іоанна Предтечі виявлені будівельні рештки VII—IX ст.

Кілька доповідей були пов'язані з мистецькоznавчим аналізом археологічних пам'яток Боспору. Так, Т. А. Матковська (Керч) провела детальний розгляд жанрів рельєфів на надгробних стелах Керченського лапідарія; нею виділено 6 напрямків — побутовий, батальний, націоморти тощо. Шікаво, що кожен з майстрів, незважаючи на релігійні канони, намагався передати реальні образи своїх сучасників. Це дає можливість боспорознавцям краще зрозуміти життя наших віддалених предків у їх безпосередньому оточенні.

О. А. Зінько (Керч) звернулася до перспективи вивчення розписних склепів Боспору, якими, фактично з часів М. І. Ростовцева, спеціально майже ніхто не займався. Зараз необхідно скласти нову програму вивчення цих унікальних пам'яток, куди повинна увійти їх паспортизація (частина склепів, відомих Ростовцеву, зараз загублені), виявлення нових склепів у зв'язку з охоронними дослідженнями і, нерешти, складення проектів їх реставрації. Все це вимагає створення спеціальної творчої групи, куди б увійшли реставратори, археологи, спеціалісти-підродологи, враховуючи обводнення багатьох боспорських склепів, в тому числі і склепу Деметри. Унікальні боспорські розписні склепи необхідно рятувати якнайшвидше.

Цікавий мистецькоznавчий аналіз провела О. О. Іваніна (Керч), вивчаючи візантійську таріль XIII ст. Це знахідка 1990 р. в межах стародавнього Корчева (Кооперативний провулок), де ведуться охоронні розкопки під будівництво нової ПТС. За рядом ознак — старанністю виконання, малюнка (птах у медальйоні), системою орнаменту, формою блюда і його якістю, автор дослідження вважає, що це візантійський імпорт, вироблений, можливо, у Константинополі. При порівнянні з аналогічними знахідками видно, що Керченську таріль можна віднести до тарелей з так званим «мармуropодібним» орнаментом, що за Макаровою датується XVII—ХVIII ст.

На конференції йшлося і про нові засоби археологічних досліджень. Т. М. Смекалова (С.-Петербург) продемонструвала результати археофізичних досліджень на археологічних пам'ятках, які руйнуються і вимагають негайних охоронних розкопок... Завдяки застосуванню археофізичного методу дослідник може раціонально обрати місце розкопок, провести експрес-розвідку, окреслити межі охоронної зони та ін. Таким чином, археофізичні методи не тільки полегшують справу дослідника, а й дозволяють одержати багато важливої додаткової інформації.

Велику увагу і зацікавленість всіх учасників конференції викликав «круглий стіл», що відбувся 18 жовтня. В ньому взяли участь радянські і зарубіжні спеціалісти. Обговорювали можливості міжнародного співробітництва, а саме: участь у розкопках на території заповідника, обмін спеціалістами, стажування спеціалістів у наукових закладах США, Німеччини і Франції, використання поліграфічної бази зарубіжних країн для друкування буклетів, каталогів, альбомів з унікальними експонатами з фондів Керченського заповідника. Кілька пропозицій відносно міжнародного співробітництва надала леді Брейтвейт — влаштувати пересувну виставку на основі колекцій Керченського археологічного музею для експонування в Англії, організувати морський круїз по античних містах Боспору; можливо, організувати спеціальне товариство, наприклад, «Товариство друзів російської (чорноморської) археології», яке б випускало спеціальний бюллетень.

О. Вонсович (Польща) запропонувала скласти «Каталог боспорських пам'яток» на матеріалах, що знаходяться в музеях різних країн; вони свого часу були вивезені з Керчі і потрапили до Лувру, Британського музею тощо. Крім того, вона розповіла про реставраційну лабораторію Інституту археології АН Польщі, де можна провести серію цікавих аналізів боспорського металу і скла.

В. Шуллер запропонував публікувати дослідження і інформацію відносно Боспорської археології у спеціальних журналах Німеччини, зокрема, в археологічному журналі університету м. Констанц.

К. Маттуш (США) звернула увагу на необхідність підготовки карт з позначенням археологічних пам'яток та їх короткою науковою анотацією кількома мовами. Вона запевнила, що її університет (Джордж Мейсон Юніверсіті) зможе допомогти із виданням таких карт-путівників.

В. П. Толстиков (Москва) підтвердив можливості своєї експедиції, що постійно працює на акрополі Пантікапея, прийнявши кілька зарубіжних спеціалістів із студентами і запропонувавши їм окрему ділянку для досліджень з наступною самостійною публікацією археологічних матеріалів (без їх вивезення). Під час перебування в експедиції іноземні студенти можуть прослухати курс лекцій з історії Боспору.

Учасники «круглого столу» прийняли рішення про необхідність, на основі одержаних пропозицій, скласти перспективний план міжнародного співробітництва. Вирішено звернутися до ЮНЕСКО з проханням підтримати цю програму і всіляко сприяти врятуванню унікальних пам'яток Керченського регіону, що належать не лише народові Криму, України, а й всьому цивілізованому людству.

В останній день засідань конференції, 19 жовтня, одноголосно було прийнято ще один важливий документ — звернення до Ради Міністрів Криму і Керченської міської Ради. В ньому йдеться про необхідність негайно звернути увагу на жахливий стан археологічних пам'яток Керченського заповідника і зробити все можливе, щоб уратувати унікальне національне надбання від остаточного зруйнування.

Одержано 12.02.1992

Про роботу спеціалізованої Ради Інституту археології АН України у 1991 р.

Протягом 1991 р. Радою було проведено 10 засідань, на яких захищено 4 дисертації на здобуття ступеня доктора історичних наук і 5 — кандидата історичних наук. Тематика захищених робіт охоплює основні напрямки археологічної науки сьогодення. Докторські дисертації присвячені проблемам походження індоєвропейських прабатьківщин, археології доби бронзи і раннього залізного віку різних регіонів України, історії Херсонеса, південноруським землям IX—XIII ст. Теми кандидатських дисертацій стосуються питань доби бронзи, раннього залізного віку, античності і давньоруської археології. Всі теми є складовими частинами державних наукових програм. Наукові результати розглянутих робіт використовуються при написанні узагальнюючих праць з стародавньої історії, у спеціальних монографіях, підручниках, статтях і методичних посібниках.

Докторська дисертація В. О. Сафонова «Індоєвропейські прабатьківщини» у вигляді опублікованої монографії успішно захищена у травні 1991 р. Робота виконана на історичному факультеті Горьківського державного університету (м. Нижній Новгород). Дослідження В. О. Сафонова присвячене розробці археологічного аспекту проблеми локалізації прайндоєвропейців після розпаду їх культурно-лінгвістичної єдності. Досліджувана епоха — VI—III/II тис. до н. е. Для вирішення проблеми застосовано матеріали більше тридцяти археологічних культур Європи, Малої Азії і Середнього Сходу. Найбільш важливим досягненням роботи є виділення трьох великих прайндоєвропейських ареалів в Центральній Анатолії, обґрунтuvання тези про виникнення на Дунаї найдавнішої цивілізації Сходу, обґрунтuvання гіпотеза про виникнення найдавнішого кочівництва в надрах прайндоєвропейської цивілізації. Обговорення цих та інших проблем викликало жваву дискусію, в якій взяли участь д. і. н. В. Ф. Генінг, д. і. н. Е. А. Балагури, к. і. н. Ю. О. Шилов.

О. П. Моць успішно захистив докторську дисертацію «Південноруські землі у IX—XIII ст. (за даними поховальних пам'яток)». Робота виконана у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України. В роботі проаналізовано всі відомі свідчення про поховальний обряд давньоруського населення півдня Східної Європи, вперше матеріали поховань використані для демографічних реконструкцій в окремих мікрорегіонах, розглянуто особливості соціально-економічного і етнічного розвитку на півдні Однієї з найбільш масових категорій археологічного матеріалу — поховальних комплексів. В дискусії взяли участь д. і. н. М. Ю. Брайчевський, С. О. Висоцький, Д. Н. Козак. Вона стосувалася питань визначення кордонів південноруських земель, залежності поховань від структур рабовласницької і феодальної формаций, ціляхін проникнення православ'я на Русь.

Л. І. Крушельницька успішно захистила докторську дисертацію у вигляді наукової доповіді на тему «Північно-Східне Прикарпаття в епоху пізньої бронзи і раннього заліза (проблеми етно-культурних процесів)». Робота виконана у відділі археології Інституту суспільних наук АН України (м. Львів). Дисертація підбиває підсумки дослідження широкої етноісторичної проблеми, вона написана на підставі джерел, здобутих автором у процесі багаторічних розкопок в західних областях України, в ній викладена історія Північно-Східного Прикарпаття і Волині середини

II — I тис. до н. е. В дискусії взяли участь д. і. н. Д. Я. Телегін, д. і. н. Е. А. Балагури, к. і. н. С. А. Скорий.

В. М. Зубар захистив докторську дисертацію на тему «Херсонес Таврійський і Римська імперія (середина I ст. до н. е. — друга половина V ст.)». Робота виконана у відділі скіфо- античної археології Інституту археології АН України. На матеріалах Херсонеса досліджено загальні питання історії Північного Причорномор'я, зокрема такі з них, як проблема римської військової присутності в Південно-Західній і Південній Таврії, характер римської військової організації в цьому районі, питання про так званий Таврійський лімес. Вперше на підставі комплексного дослідження розглянуто правовий стан громадянських общин перегринського статусу і «вільних» міст, розташованих за межами офіційних кордонів імперії. Обговорення викликало жваву дискусію, в якій взяли участь д. і. н. В. І. Кадеев, д. і. н. Ю. Г. Виноградов. Вона стосувалась класової структури херсонесського суспільства, хронології античної епохи для Херсонеса.

Одержано 25.12.91

Другий симпозіум палеолітознавців

О. О. КРОТОВА

У червні 1991 року в США відбувся другий симпозіум «Пізньопалеолітичні культурні адаптації». В його роботі брала участь група палеолітознавців з Радянського Союзу, в тому числі, один — з України.

Програма симпозіуму включала триденну конференцію та 17-денно подорож по країні. Конференція проходила 13—15 червня в м. Денвері, штат Колорадо. Великий коференц-зал Музею Національної історії протягом трьох днів був заповнений фахівцями з археології, соціальної антропології, етноархеології, геології.

Порядок денний конференції включав кілька тематичних підрозділів. Доповіді по теоретичних дослідженнях торкались питань соціології (В. Массон), взаємозв'язку стадіальності та локальності (Г. Григор'єва) у пізньому палеоліті, стратегії продовольчого забезпечення палеоіндійців (Р. Келлі).

Проблемам технології, типології та інтерпретації крем'яних виробів були присвячені доповіді американських (Р. Хадсон, М. Коллінз, Дж. Хоффман, С. Таннел, Р. Боннішон) і радянських (А. Сініцин) вчених.

Багато було зроблено доповідей з регіональних проблем верхнього палеоліту (М. Праслов, І. Борзія) та палеоіндійської археології (Д. Стенфорд, М. Вільсон, П. Сток, М. Ларсон, С. Джонсон).

Проблемам дослідження конкретних археологічних матеріалів у їх функціональному та історичному контекстах присвятили свої доповіді С. Вебб, І. Фрідман, К. Рехер, Г. Коробкова і З. Абрамова.

У кількох доповідях висвітлювались питання, пов'язані з вивченням фауністичних решток, продовольчого забезпечення, соціально-економічної структури суспільств первісних мисливців-збирачів (Л. Агенброд, Л. Тода, Д. Сандерс, Л. Ханнус, Х. Амірханов, О. Кротова).

Програма подорожі по США була насичена та цікава. Ми змогли познайомитися з кількома палеоіндійськими пам'ятками, побачити розкопи на деяких з них. У штаті Пенсільванія д-р І. Адовасіо багато років досліджує багатошарову стоянку під скелястим навісом Медоу-Крофт. Вона має кілька ранніх палеоіндійських культурних шарів. Нам було продемонстровано високий рівень методики розкопок та фіксування знахідок з використанням комп'ютера, а також подальшої лабораторної обробки та зберігання.

У штаті Південної Дакота над палеонтологічною пам'яткою Хот Спрінгс з рештками мамонтів побудовано великий павільйон (дослідник Л. Агенброд). Ця пам'ятка цікава не тільки можливістю вивчення фауни та природного середовища епохи плейстоцену, а ще й як приклад того, як можна вести розкопки за рахунок прибутків, які дослідники отримують від демонстрації самої пам'ятки, процесу розкопок, продажу сувенірів тощо.

Стоянка Хадсон-Менг (штат Небраска) — місце забою бізонів, досліджувана багато років тому і вже опублікована, але із законсервованим культурним шаром, зараз досліджується повторно із застосуванням сучасної методики розкопок та фіксації знахідок за допомогою комп'ютера (дослідник Л. Тода).

В штаті Аризона д-р В. Хайнес докладно розповів нам про стратиграфію та геологію двох вже досліджених стоянок Муррей Спрінгс і Лехнер сайт. Ми також побували на розкопках середньо-вічного індійського археологічного та архітектурного комплексу культури Анасазі в штаті Коло-

редо, що досліджується Археологічним науковим центром Кроу-Каньон (д-р Б. Бредлі). Ми мали змогу познайомитися з археологічними колекціями в музеях та університетах кількох штатів, побували в національному парку Кастера в штаті Небраска, подивитися індійську резервацію в штаті Нью-Мексико, водопад Ніагару.

На завершення поїздки ми провели два дні у Смітсоновському інституті в м. Вашингтоні, де познайомилися з дослідженнями науковців відділу антропології палеоіндійських стоянок у Північній Америці (Д. Стенфорд), олдувейських місцезнаходжень у Південно-Східній Африці (д-р Р. Поттс), раннього лооценового пам'яток на Лабрадорі; побували в кількох лабораторіях інституту (хімічні та вивчення кераміки).

Симпозіум організувала О. Соффер (університет штату Іллінойс), що була нашим незамінним та терплячим гідом і перекладачем протягом усієї поїздки. У фінансуванні цього заходу взяла участь відома американська письменниця Джін Аул. Повсюди ми зустрічали теплий прийом та гостинність колег.

Одержано 26.11.91

Кандидатські дисертації успішно захистили:

С. В. Ланцов на тему «Західний Крим у складі Херсонеської держави» (Інститут археології АН України);

Г. М. Белорибкін на тему «Домонгольські пам'ятки булгарського типу Верхнього Посур'я і Примокшання» (Пензенський пед. інститут);

С. М. Санжаров на тему «Катакомбна культура на території Північно-Східного Приазов'я» (Інститут археології АН України);

М. М. Кривальцевич на тему «Бронзовий вік центральної частини Білоруського Полісся» (Інститут історії Білорусії, м. Мінськ);

М. І. Лошенков на тему «Городища мілаградської культури східної частини Білоруського Полісся» (Інститут історії Білорусії, м. Мінськ).

НАШІ АВТОРИ

ГАРБУЗ Борис Борисович — зав. відділом музею історичних коштовностей України.

ДЕМИДЕНКО Юрій Едуардович — кандидат історичних наук, науковий співробітник археологічного музею Інституту зоології ЦНПМ АН України. Спеціаліст в галузі археології палеоліту.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

ІВАНОВ Андрій Юрійович — аспірант ІА АН Росії. Спеціалізується в галузі археології доби бронзи.

КОЛЄВ Юрій Іванович — науковий співробітник Самарського педінституту. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

КОРНІЄНКО Павло Леонідович — співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі методики фіксації археологічних об'єктів.

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі первісної археології.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник археологічного музею Інституту зоології ЦНПМ АН України. Спеціаліст в галузі археології первісності.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук. Спеціаліст в галузі античної археології.

МИХАЙЛОВ Борис Дмитрович — директор державного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі античної археології.

НАЗАРЧУК Володимир Іванович — співробітник археологічного музею Інституту зоології ЦНПМ АН України. Вивчає античну археологію.

НОВИЧЕНКОВА Наталія Георгіївна — зав. відділом Ялтинського історико-краєзнавчого музею. Вивчає археологію ранньозалізного віку.

ОРЛОВ Руслан Сергійович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом первісної археології. Спеціаліст в галузі археології бронзи.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, доцент Української академії мистецтв. Спеціаліст в галузі теорії соціального розвитку первісних ранньокласових суспільств.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'яно-руської археології.

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — науковий співробітник Кримського філіалу ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі теорії та методики археологічних досліджень.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, зав. фондами ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук. Спеціаліст в галузі первісної археології.

УШАКОВ Сергій Володимирович — молодший науковий співробітник Херсонського історико-археологічного заповідника. Спеціалізується в галузі пізньоантичної археології.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — молодший науковий співробітник ІА АН України. Вивчає скіфську археологію.

ХАЛІКОВ Альфред Хасанович — доктор історичних наук, професор. Ведучий науковий співробітник Інституту мови, літератури та історії ім. Р Ібрагімова АН Татарстану.

ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ЯКОВЕНКО Елеонора Вікторівна — доктор історичних наук, директор Керченського музею старожитностей.

ЯЦЕНКО Сергій Олександрович — кандидат історичних наук, викладач Володимирського педагогічного інституту (Росія). Спеціаліст в галузі скіфо-сарматської археології та палеоетнографії.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП АН УРСР — Археологічні пам'ятки Академії наук УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник Древней истории
ВУАК — Всеукраїнська археологічна комісія
ГИМ — Государственный исторический музей
ІА АН України — Інститут археології Академії наук України
ИАК — Известия археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ — Ленинградский Государственный университет
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МИА ЮЗ СССР и РНР — Материалы и исследования по археологии Юга-Запада СССР «
Румынской Народной республики»
НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології Академії наук України
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
РЖВСЗП — Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья
РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СКМА — Статистико-комбинаторные методы в археологии
Сообщения ГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
ТМАИЧПЕ — Труды международной ассоциации по изучению четвертичного периода Европы
Труды МАО — Труды Московского археологического общества
Уч. зап. Сар. ГУ — Ученые записки Саратовского государственного университета
AR MSI — Academia Româna: Memoriile sectiunii istorice
IOSPE — Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latini
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua.

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи

ЯНЕВИЧ А. А. Шпанская мезолитическая культура	3
ТЕЛЕГИН Д. Я. Основные периоды исторического развития территории Украины в V — первой половине IV тыс. до н. е.	15
ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Некоторые ближневосточные элементы в идеологии катакомбного населения Северного Причерноморья	24
ПАВЛЕНКО Ю. В., СМАГУЛОВ Е. А. Гунны накануне их вторжения в Европу	34

Публикации археологических материалов

ФИАЛКО Е. Е. Новый тип деревянных чаш у скифов	46
НОВИЧЕНКОВА Н. Г. Святилище у перевала Гурзуфское Седло	54
ЗУБАРЬ В. М. Новые находки фрагментов римских шлемов в Таврике	66
ГАРБУЗ Б. Б. Золотой римский медальон из с. Верховни	71
ЯЦЕНКО С. А. Костюм знатного варвара на медальоне из Верховни	79

Дискуссии

РЫЧКОВ Н. А. «Культурные общности» или «общности археологических культур»?	82
ИВАНОВ А. Ю., КОЛЕВ Ю. И. Срубный комплекс с роговым «жезлом» из Среднего Заволжья	92
ОТРОШЕНКО В. В. Клейноды срубного общества	101

Новые открытия и находки

МИХАЙЛОВ Б. Д. Каменная скульптура из грота Каменной Могилы в Северном Приазовье	110
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А., НАЗАРЧУК В. И. Новая находка монеты Еминака в Ольвии	115
СОН Н. А., НАЗАРОВ В. В. Найдены римского оружия в Тире и Ольвии	120
ПУЗДРОВСКИЙ А. Е. Погребение I—II вв. н. э. из Неаполя скифского	124
УШАКОВ С. В. Позднеантичное и ранневизантийское влияния на культуру населения Юго-Западного Крыма	126

К методике археологических исследований

КОРНИЕНКО П. Л. Чертежная и фотографическая фиксация археологических объектов	130
---	-----

Рецензии

ДЕМИДЕНКО Ю. Е., КУЛАКОВСКАЯ Л. В. P. Allsworth-Jones. <i>The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe</i>	140
ОРЛОВ Р. С. Balint Csanađ. <i>Südungarn im 10. Jahrhundert // Studia Arheologika XI.</i> — Budapest, 1991. — 228 s.	144
ХАЛИКОВ А. Х. Balint. <i>Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10 Jahrhundert // Böhlau Verlag.</i> — Wien-Köln, 1989	146
ПЕТРАШЕНКО В. А. Urszula Maj. <i>«Stradow, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnosredniowieczna»</i>	148

Хроника

Памяти Николая Николаевича Чередниченко	150
ЯКОВЕНКО Е. В. Керченский музей древностей	151
О работе специализированного Совета ИА АН Украины	154
КРОТОВА А. А. Второй симпозиум палеолитоведов.	155

ІНДЕКС 74006

Фірма «Довіра»

ISSN 0235-3490. Археологія. № 1, 1993. 1-160